

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА V, КН. 3.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE V, FASC. 3.

ДАРЪ

ОТЪ

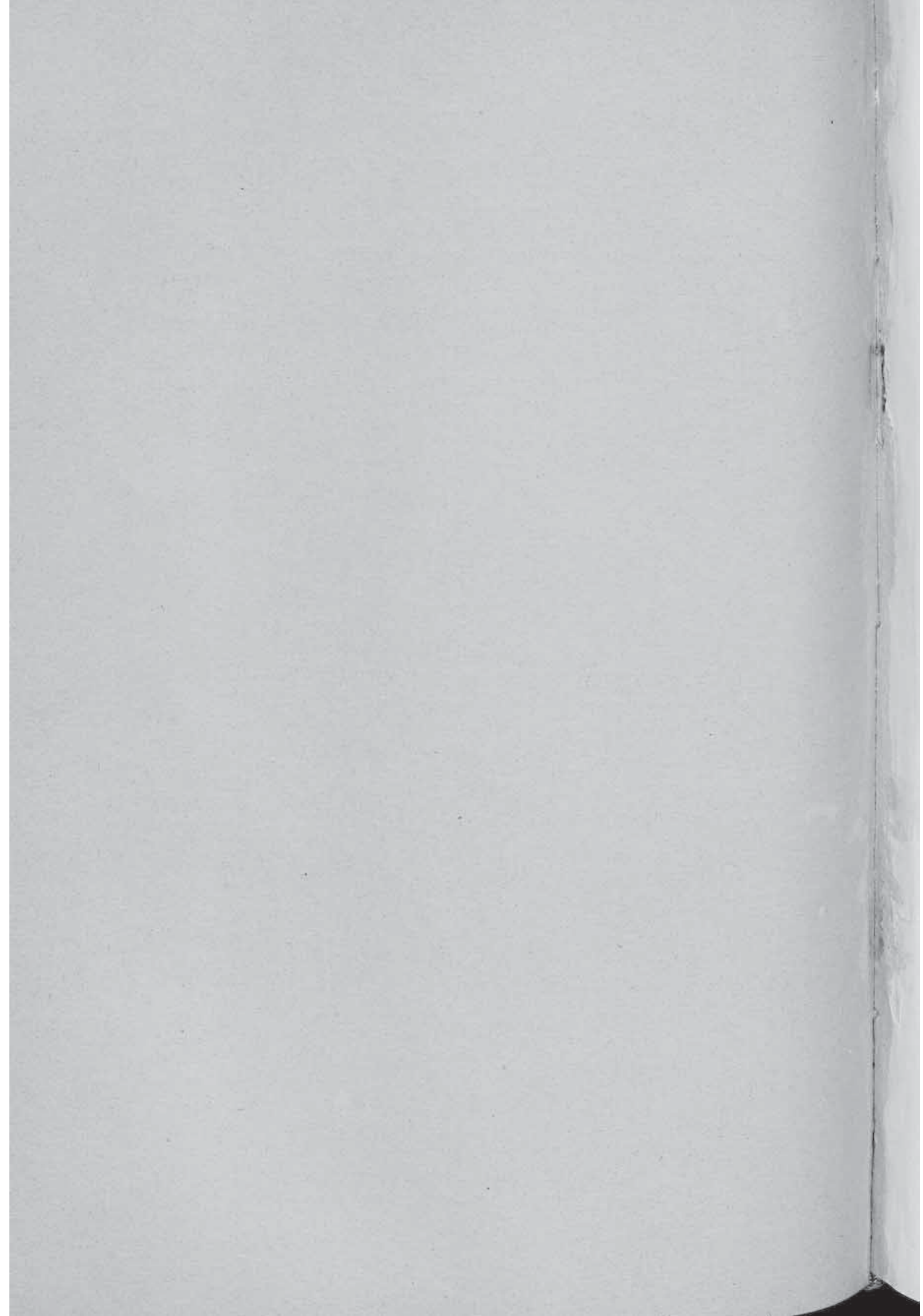
МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1929

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА V, КН. 3.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE V, FASC. 3.

ДАРЪ
ОТЪ
МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1929

МАКЕДОНСКИ

ПРЕГЛЕД

СЪДЪРЖАНИЕ НА КНИЖКАТА ЗА ГОДИШНОТО СЪБРАНИЕ

МАКЕДОНСКИТЕ НАУКИ И ЛИТЕРАТУРА

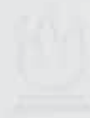
ТОМЪТ VI, КНИЖКА I

РЕВУЕ МАКЕДОНИЕНЕ

ОТ РЕДАКТОРА Д-Р А. ДИМИТРОВ

СОФИЯ, 1951

МАКЕДОНСКИ
НАУКИ И ЛИТЕРАТУРА

СОФИЯ - 1951

Печатница на БАН - София

152

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Ив. Снѣгаровъ, Положението на Охридската църква отъ падането на Охридъ подъ турцитѣ (1394) до 1557 г.	1
Проф. Н. С. Державин, Къ вопросу о литературной деятельности Климента Величскаго	27
Ив. Снѣгаровъ, Къмъ въпроса за зависимостта на Молдовската църква отъ Охридската презъ XV вѣкъ	45
Проф. А. М. Селищев, Семья Д. Миладинова. Из донесений консула М. Хитрово (1864)	63
Ст. Романски, Имената на нѣкои македонски градове. — 2. Охридъ	70
Иванъ Апостоловски, Отварянето на първото българско училище въ село Киречкьой (Солунско)	77
Л. Милетичъ, Едно простионародно писмо по Крушевски говоръ	83
Н. Суринъ, Каракачански колиби надъ с. Рождень (Мориховско)	88
Вас. Рачевъ, „Бежаръ ходилъ сто години“. Народна пѣсенъ по битолско наречие	93
Калчо Деляковъ, Народни пѣсни отъ Костурско	95

Рецензии и книжовни вести

А. Тошевъ, Балканскитѣ войни. Т. I. Предистория и причини. София, 1929, 436. — Рец. отъ Л. Милетичъ.	101
Paul Gentizon, Mustapha Kemal ou l'Orient en marche. Paris, 1929, 350. — Рец. отъ Л. Милетичъ.	119
Maurice Pernot, Balkans nouveaux. Paris, 1929, 250. — Рец. отъ М. Романска	126
Проф. Д-ръ Тарановски, Увод у историју словенских права, Београд, 1923, 208. — Рец. отъ Д-ръ Вл. Алексиевъ	123
Bilder aus der Dobrudscha 1916—1918. Herausgegeben von der Deutschen Etappen-Verwaltung in der Dobrudscha in eigenem Verlag. Constanza, 1918, 333. — Рец. отъ Ст. Романски.	131
Сборникъ Илинденъ 1903—1929. Книга VI. Въ паметъ на голѣмото македонско въстание. Издава „Македонско студентско дружество Вардаръ“. София, 1929, 104. — Рец. отъ Л. М.	133
Владимиръ А. Карамановъ, Кукушъ и околията му и българското управление въ тѣхъ презъ войнитѣ 1912—1913 години. Кюстендилъ, 1929, 76. — Рец. отъ Л. М.	135
Документи за противобългарскитѣ действия на сръбскитѣ и на гръцкитѣ власти въ Македония презъ 1912—1913 год. Съобщава Л. Милетичъ. София, 1929, 293+XXVI	136
Чузди писатели за населението на Добруджа и Моравско. Д-ръ Н. Миховъ, Населението на Турция и България презъ XVIII и XIX в. Томъ I—III. София, 1915—1929 год. XVIII+483, XII+378, XIII+486. — Съобщава М. Романска.	138
Французко резюме на съдържанието на книгата	153—178

TABLE DES MATIERES

	Pages
iv. Snégarov, La situation de l'Eglise d'Ohrida depuis la chute d'Ohrida sous les Turcs (1399) jusqu'à 1557.	1
Prof. N. S. Derjavin, Au sujet de l'œuvre littéraire de Climent de Velitchka	27
iv. Snégarov, La dépendence de l'Eglise de Moldavie de celle d'Ohrida au XV siècle	45
Prof. A. M. Séiichtchev, La famille de D. Miladinov. Extrait de rapports du consul M. Hitrovo (1864)	63
St. Romanski, Les noms de quelques villes dans la Macédoine. — 2. Ochrida—Ochrida	71
Ivan Apostolovsky, L'ouverture de la première école bulgare dans le village de Kiretchkioï (rayon de Salonique) . . .	77
L. Milétitch, Une lettre écrite par un home du peuple dans le parler de Krouchevo	83
N. Sourine, Les huttes de Karakatchans au dessus du village de Rojden (région de Morihovo)	88
Vassil Ratchev, „Il vécut célibataire cent ans“. Chanson populaire dans le parler de Bitolia	93
Kaltcho Déliakov, Chansons populaires du rayon de Kostour. .	95

Comptes rendus

A. Tochev, Les guerres balkaniques. Tome I. Les préliminaires et les causes. Sofia 1929, 436. — C. r. par L. Milétitch. .	101
Paul Gentizon, Moustapha Kemal ou l'Orient en marche. Paris, 1929, 436. — C. r. par L. Milétitch.	118
Mourice Pernot, Balkans nouveaux. Paris, 1929, 250. — C. r. par M. Romanska	126
Prof. D-r Taranovsky, Introduction à l'histoire des droits slaves (En serbe). Belgrade, 1923, 208. — C. r. par D-r Vladimir Alexiev	128
Bilder aus der Dobrudscha 1916—1918. Herausgegeben von der Deutschen Etappen-Verwaltung in der Dobrudscha in eigenem Verlag. Constanza, 1918, 333. — C. r. par St. Romansky. .	131
Recueil de la S-t Elie 1903—1929. En mémoire de la grande insurrection macédonienne. Publié par l'„Association des étudiants macédoniens Vardar“. Sofia, 1929, 104. — C. r. par L. M. . . .	133
Vladimir A. Karamanov, Koukouch, son arrondissement et leur gouvernement par les Bulgares durant les guerres 1912—1913. Kustendil, 1929, 76. — C. r. par L. M.	135
Documents relatifs aux actions antibulgares des autorités serbes et grecques en Macédoine durant l'année 1912—1913. Communiqués par L. Milétitch. Sofia, 1929, 293+XXVI . .	136
Ecrivains étrangers du XIX siècle sur la population de la Dobroudja et de la région de Morava. D-r N. Michov, La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII et au XIX siècles. T. I—3, Sofia, 1916—1929. C. r. par M. Romanska .	138
Résumé des articles de la Revue en français	152—178

ПОЛОЖЕНИЕТО НА ОХРИДСКАТА ЦЪРКВА ОТЪ ПАДАНЕТО НА ОХРИДЪ ПОДЪ ТУРЦИТЪ (1394 Г.) ДО 1557 Г.*

отъ Ив. Снѣгаровъ.

1. Териториялни придобивки.

Незначителна орда османски турци, благодарение на гражданската война въ Византия, въ 1353 г. е преминала отъ Мала Азия презъ Дарданелитъ и въ 1354 г. се утвърдила при Гелиболъ,¹ отдѣто почнала да настѣпва противъ тритъ главни балкански народи — гърци, българи и сърби. На 26 септемврий 1371 г. при Черноменъ (на р. Марица) турцитъ сж нанесли пълно поражение на съюзнитъ войски на кралъ Вълкашина и деспотъ Углеша. Следъ тази турска победа, сръбскитъ владѣтели въ Македония (Кралъ Марко, Драгашъ и Константинъ Велбуждски и др.) били принудени да плащатъ данъкъ на султана и да му даватъ помощна войска въ време на война.² Обаче това привилегировано положение на македонскитъ владѣтели не продължило много. Следъ смъртта на Кралъ Марко и деспотъ Константина (10 октомврий 1394 г.)³ турцитъ окончателно сж подчинили всичкитъ имъ земи. Въ 1408 г. Охридъ вече билъ подъ властта на турския управителъ Челеби.⁴

* Изъ неиздаденото съчинение „История на Охридската архиепископия“, II.

¹ К. Иречекъ, История на българитъ, изд. Стр. Славчевъ, София, стр. 238.; Историја срба, прев. Јов. Радонић, Београд, 1922 г., I св., стр. 299 и 300.

² Ibidem, Ист. на бълг., стр. 253; Историја срба, I св., стр. 325.

³ Л. Стояновић, Стари српски записи и натписи, I, стр. 56, № 57. К. Иречек, Историја Срба, 1923 г., друга свеска, стр. 77 и 79. Споредъ проф. Ѓорѓе Радойчић, битката при Ровине, дето билъ убитъ кралъ Марко, е станало не на 10 октомврий 1394 г., а на 17 май 1395 г. (Вж. неговата статия „Листина манастира Петре“ въ сп. „Богословље“, орган. правосл. Богосл. факултета у Београду, год. II, св. 4. 1927 г., стр. 294).

⁴ За това свидетелствува гръцкиятъ надписъ на църквата „Св. Илия“ въ с. Елшани на източния брѣгъ на Охридското езеро (Периодическо списание кн. 55—56, стр. 206.). Голубински, не знаейки този надписъ, погрѣшно отнася падането на гр. Охридъ подъ турцитъ къмъ времето презъ 1456 г. (Краткій очеркъ ист. правосл. церквей, стр. 116).

Турцитѣ не сж посегнали върху Охридската архиепископия, понеже тѣ първоначално били вѣротърпими и оставяли иновѣрнитѣ религиозни общини свободни да се самоуправляватъ,¹ съ цель да примирятъ многобройното подчинено християнско население съ турската държава.² При това турската власт се отнесла благосклонно къмъ Охридската архиепископия и ѝ съдействувала да разшири своя диоцезъ, понеже, завладѣли Охридъ и другитѣ македонски градове безъ голѣма съпротива, турскитѣ султани имали довѣрие въ охридскитѣ архиепископи, които пъкъ отъ своя страна сж били лоялни и съ дипломатическа сръжностъ,³ и, вървейки срещу Византия, сж

¹ Въ 1384 г. царигр. патриархъ Нилъ е писалъ на папа Урбанъ IV, че турцитѣ, макаръ и да причинявали на християнитѣ страдания, позволявали на патриарха да кореспондира съ подведомственитѣ си архиереи въ тѣхнитѣ владѣния, да изпраща епископи, кждето искалъ, и да извършва безпрепятствено църковнитѣ дѣла въ тѣхнитѣ земи (*Acta Patriarchatus Constant. II, 87: Πάσχομεν γὰρ ὑπὸ τῶν Τούρκων, πλὴν ἔχομεν πᾶσαν ἐλευθερίαν, ὥστε καὶ γραμμάτια δέχεσθαι καὶ ἀντιγράφειν καὶ ἐπιστέλλειν καὶ χειροτονεῖν καὶ πέμπειν ἐπισκόπους, ὅπου βούλομεθα καὶ πάντα πράττειν ἀκολούτως τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐν μέσῳ τῇ τόλμῃ τῶν ἀσεβῶν*). А въ предсмъртния си часъ султанъ Мурадъ I (1362—1389) е далъ на сина си Баязидъ I следния съветъ: „Сине мой, води добри и приятелски отношения съ иновѣрното духовенство, особено съ християнското. Пази и уважавай тѣхнитѣ религиозни обреди; почитай тѣхнитѣ религиозни началници: патриарси, митрополити и епископи, сжщо така и първитѣ хора на раята. Старай се, доколкото е възможно повече, да избѣгвашъ беззаконнитѣ действия. Харачътъ на раята да не бжде на всѣка глава повече отъ 30 акче (тогава 48 акче или аспри се равнявали на 1 алтънь) за първия разредъ, 20 акче за втория и 10 акче за третия.“ (Минало, ред. Г. Д. Баласчевъ, кн. I, 1909 г., стр. 18). Тази привилегия била известна подъ названието „джемааси рухани ве клисе, ве манастирлари маафъ ве имтиазати“ (привилегия на духовнитѣ общини, църквитѣ и манастиритѣ).

² Съ сжщата цель султанъ Мурадъ I е отдѣлилъ отъ покорната християнска маса привилегирована рая (маафъ ве имтиязи раялери или: маафъ ве сербесиетъ рая тайфалари), която за изпълнението на нѣкои военнообществени длѣжности се ползувала съ повече или помалко политико-икономически права. Съобразно съ своитѣ длѣжности привилегированитѣ християни се раздѣляли на 25 класа, къмъ единъ отъ които се отнасяло и християнското духовенство.

³ Чрезъ тѣзи качества тѣ могли да използватъ за свои цели турската аристокрация (паши и бейове) въ своя диоцезъ, която е държала въ свои ржце провинциалното управление и, споредъ заслугитѣ си, имала голѣмо влияние въ султанския дворець.

желаели да ослабят влиянието на Цариградската патриаршия въ турските владения на Балканския полуостровъ. Така, въ началото на XV в. охридският архиепископъ Матия, съ съдействието на малоазийския князь Джунеидъ, който е управлявалъ охридската областъ отъ 1402—1411 г., подчинилъ софийската и видинската епархии и правѣлъ опити да отнеме още нѣкои други епархии на бившата Търновска патриаршия. За да отбие противодействието на цариградския патриархъ, той отишълъ въ Цариградъ (следъ битката на Сулеймана I съ брата си Муса Челеби при Космидионъ, предъ Цариградъ, въ 1409 г.) и, като представилъ хрисовулитъ на византийскитъ императори, е издействувалъ отъ императора Мануилъ Палеологъ грамота, която съ съгласието на синклита и патриаршеския синодъ му давала право не само да управлява софийската и видинската епархии, но да получи и другитъ епархии, предвидени въ императорскитъ хрисовули за неговия престолъ. Освенъ това, споредъ смисъла на писмото, изпратено отъ приемника на Матия до цариградския патриархъ, императоръ Мануилъ Палеологъ като че ли е опрѣдѣлилъ границитъ на охридския диоцезъ да минаватъ до одринската¹ и солунската

¹ Минало, кн. I, 1909 г., стр. 9. Подъ тази епархия Йорд. Трифуновъ разбира дринополската епархия въ Епиръ, въ аргирокастренския окръгъ. Това не може да се приеме, понеже въ Цариградъ, възъ основа на Юстиниановитъ новели и хрисовулитъ на Василия II, счели епархията *τῆς Ἀνδριανουπόλεως* за погранична на охридския диоцезъ (*εὐθρον τὰ ὅρια τῶν τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας μέχρι καὶ τῶν τῆς Ἀνδριανουπόλεως ὁρίων ἀποκλειστικῶς παρωχηκότων*, въ сп. „Минало“, кн. I, 1909 г., стр. 9), а дринополската епархия, споредъ втория хрисовулъ на Василия II, е влизала въ охридския диоцезъ.

Г. Баласчевъ, като разбира одринската епархия, твърди, че охридският архиепископъ е претендиралъ за одринската и пловдивската епархии (Мсб., XVIII, 158), понеже географскиятъ терминъ *αἱ μητροπόλεις τῆς Δύσεως* (митрополиитъ на западъ), за които е претендиралъ охридският архиепископъ или *τῆς πάσης Δύσεως* (на цѣлия западъ), както стои въ 27-то писмо на цариградския патриархъ Николай Мистика до царъ Симеона, е означавалъ прѣкитъ византийски владѣния въ Тракия (Мсб., XVIII, 208). Обаче мжно може да се допусне, че охридският архиепископъ е изказвалъ претенции за такива далечни епархии като одринската и пловдивската, които при това никога не сж принадлежали на архиепископията му и не сж споменати нито въ единъ отъ хрисовулитъ на византийскитъ императори. Въ фалшивата Юстинианова новела нѣма нито намекъ за тѣзи епархии. Тамъ само градътъ на Прибрѣжна Дакия Аква се отнима отъ месемврийския (въ Тракия) епископъ и се подчинява на архиепископа на Първа Юстиниана.

епархии.¹ Срещу домогванията на охридския архиепископъ рѣзко се опълчилъ приемникътъ на цариградския патриархъ Матей I (1397—1410 г.), Евтимий (1410—1416). Между двамата съперници е почнала писмена полемика, която по своята острота е напомвала полемиката между Дим. Хоматиана и Германа II. За лишенъ пжтъ се показало, колко високо автокефалистично съзнание е имала Охридската архиепископия и колко настойчииво нейнитѣ предстоятели се борѣли противъ разширението на юрисдикцията на „вселенския“ патриархъ по Балканския полуостровъ. Цариградскиятъ патриархъ е изпратилъ до охридския архиепископъ Матия протестъ. Отричайки факта, че импер. Мануилъ Палеологъ е далъ на охридския архиепископъ грамота, той му предлагалъ да отстрани софийския и видинския митрополити, защото тѣзи епархии сж принадлежали на цариградския престолъ винаги — и преди учредяването

После отъ туй, че въ X и XI в. географскиятъ терминъ *Δύσις* е означавалъ (въ тѣсенъ смисълъ на думата) градоветъ на Тракия, нѣма основание да се мисли, че той е ималъ точно сжщото значение и въ XV в. Още въ XIII в. тоя терминъ е получилъ по-широко значение и билъ противопоставенъ на термина *ἡ Ἀνατολή* (Изтокъ). Въ полемичното си писмо до никейския патриархъ Германъ II Хоматианъ изтъква, че коронясването на Теодора Комнина е станало на западъ по подражание на изтокъ: *Ὁ γὰρ προλαβοῦσα πεποιήκεν ἡ Ἀνατολή προοροῦσαν πάντη καὶ πάντως ἔχουσα τὴν δυσχέρειαν, τοῦ δ' ὕστερον ἡ Δύσις εἰργάσατο κατὰ μίμησιν ὅσπερ ἐπὶ παραλήξει τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαίων ἐθνῶν καὶ βασιλεὺς ἀνηγορεύθη καὶ πατριάρχης προεβλήθη ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῶν Βιθυνῶν... οὕτω δὲ καὶ ἐν τῇ Δύσει ταῦτο τοῦτο συμβέβηκε* (Pitra VII, col. 489—490).

Оттукъ е ясно, че на Хоматиановски языкъ *ἡ Δύσις* е географски терминъ, обемащъ не само Тракия, а и цѣлия охридски диоцезъ и отдѣлнитѣ митрополийски епархии въ Епирското царство (драчка, навпактска, солунска, сѣрска, драмска), а *ἡ Ἀνατολή* — Никейския патриархатъ. Още по-ясно изпъква тоя смисълъ на термина *ἡ Δύσις* въ следното мѣсто отъ сжщото Хоматианово писмо: *ἀλλὰ τὰ ἡμῖν τῆς ὑπὸ τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἐπαρχίας ἐν τῇ Δύσει τυγχάνον ἐστὶν* (половината на цариградския диоцезъ остава на Западъ) (Pitra, VII, 490). Хоматианъ разбира всичкитѣ епархии на цариградския патриархъ, които се намирали въ Епирското царство, следъ коронясването на Теодора (въ Елада, Епиръ, Македония и Тракия).

Точно въ сжщия широкъ смисълъ трѣбва да се разбиратъ претендиранитѣ въ началото на XV в. отъ охридския архиепископъ *αἱ μητροπόλεις τῆς Δύσεως*, именно отъ Адриатическо море до границитѣ на одринската епархия (безъ солунската епархия).

¹ Сп. „Минало“, кн. 1, 1909 г., стр. 6—7. Патриархътъ казва: *„χαρίζομενος ἡμῖν, ὅτι μόνον τὴν Θεσσαλονίκην ἔχομεν, αἱ δ' ἄλλαι μητροπόλεις τῆς Δύσεως ὑπὸκεινται τῇ ἀγιοσύνῃ σου*.

на Търновската патриаршия, и следъ унищожението ѝ. Като му внушавалъ, че „не този е по-силенъ, който, имайки (на своя страна) свѣтската властъ, притѣснява другитѣ чрезъ нея, а този, който има право и комуто му помагатъ свещенитѣ и божественитѣ закони“, патриархътъ е заплашилъ архиепископа съ съборно осжждане¹.

На патриарха отговорилъ приемникътъ на архиеп. Матия съ пълно съзнание на достойнството си² и съ нескриванъ стремежъ къмъ нови завоевания. Той решително отхвърлилъ обвинението на патриарха, че предшественикътъ му е нарушилъ църковнитѣ канони, защото правото на Охридската архиепископия върху софийската и видинската епархии се основавало на „императорския“ хрисовулъ³ и утвърдителната грамота на императора Мануилъ Палеологъ. За да удостовери автентичността на грамотата на императора Мануилъ Палеологъ, архиепископътъ точно посочилъ врѣмето, когато неговиятъ прѣдшественикъ Матия е отишълъ въ Цариградъ, както и реда и обстановката, при които императорътъ, синклитътъ и синодътъ сж разграничили охридския диоцезъ отъ цариградския. При това той подчертавалъ, че Охридската архиепископия винаги е имала по-високо канонично съзнание, отколкото Цариградската патриаршия, която съ своята близостъ до императорския дворъ често била изкушавана да отнима правата на отдалечената отъ столицата архиепископия, като е забравяла за своето призвание, опредѣляно отъ титула на предстоятеля ѝ „вселенски“ — да бжде върховна пазителка на правата на отдѣлнитѣ автокефални църкви⁴.

Архиепископътъ се обърналъ и къмъ императора Мануилъ Палеологъ съ писмо⁵, съ което, го молилъ да защити

¹ Минало, кн. I, 1909 г., стр. 6—7.

² Това писмо е написано по всичкитѣ правила на дипломатическото изкуство. Подъ сжщитѣ фрази протича язвителенъ сарказъмъ. Напълно е вѣрна забележката на Гелцера, че това писмо е чисто охридско произведение и че подъ медоточивитѣ фрази скрито пълзи увиващата се змия въ земната трева. (Der Wiederaufgefundene Kodex des hl. Klemens, S. 100).

³ Разбира хрисовула на императоръ Михаилъ Палеологъ.

⁴ Минало, кн. I, 1909 г., стр. 9—11.

⁵ И това писмо се отличава съ сжщата медоточивостъ, съ която и писмото му до патриарха. По своя тонъ и риторизъмъ то прилича на писмата на Димитрия Хоматиана до епирския царъ Теодоръ Дука. То

правата на архиепископията и прекрати тоя „скандаленъ споръ, отчайващъ православнитѣ и веселещъ иновѣрцитѣ“. Нему било необходимо да спечели благоволенieto на императора, защото последниятъ се опасявалъ да не би повлияе на турския султанъ да вземе благоприятно за цариградския патриархъ поведение къмъ спора му съ охридския архиепископъ.

Цариградската патриаршия е успѣла да си повърне софийската и видинската епархии, но не се знае, дали въ този моментъ или малко по-късно е станало това.¹ Изобщо нѣмаме

може да бжде другъ ясенъ образецъ, до колко въ Охридъ дипломатическото изкуство е било усъвършенствувано. Писмото има дълго встъпление, което изцѣло е високопарно славословие на императора. Архиепископътъ го нарича „красивъ и високъ стволъ, отхраненъ сѣкашъ отъ водитѣ на обилнотечещия изворъ на богоначалната благодать на всегния Духъ; Божи избраникъ, подобенъ на Самуила; законенъ помазаникъ, подобенъ на Давида; облѣченъ въ царска багреница, както Соломонъ; стѣлпъ на благочестието, най-ревностенъ помощникъ и горещъ поборникъ на православието, равноангелски защитникъ на правдата. Архиепископътъ моли Бога да даде сила на императора да изгони „звѣроветѣ“ (турцитѣ) и да бжде всѣкога съ неговото царство, съгласно действителното значение на името му Емануилъ. (Минало, кн, II стр. 123—125).

¹ Въ единъ списъкъ на епархиитѣ на Цариградската патриаршия, който, споредъ Гелцера, ще да е била съставена презъ втората половина на XV в., сж поставени софийската и видинската епархии (H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum*, München, 1901, S. 632). Ала тоя списъкъ не е безспоренъ документъ: въ него сж смѣсени сведения за епархии отъ различни времена (отъ началото на XV в. и следъ половината на XV в.) (Вж. критичнитѣ бележки на Юр. Трифоновъ, *Македонски прегледъ*, год. V, кн. I, стр. 68—70). Къмъ 1496 г. софийскиятъ митрополитъ Калевитъ е отишълъ въ гр. Купеникъ (Срѣмъ) и ржкоположилъ за свещеникъ бившия сръбски деспотъ монаха Максимъ (Георгий Бранковичъ), като ржкоположилъ и други за свещеници, дякони и подьякони (Гласник, LIII, 1883 г. стр. 43. Вж. и К. Иречек, *Историја Срба*, друга свезка, 1923 г., прев. и доп. Јов. Радонић, стр. 204—205; Ђорђе Сп. Радојичић, *Богословље*, орган. правосл. богосл. ф-та у Београду, год. II, св. I, 1927 г., стр. 79. Срв. N. Jorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, 1908 г., p. 122, гдето погрѣшно се отнася покалугеряването на Максима къмъ 1486 г.: въ тази година Георгий Бранковичъ е станалъ деспотъ на Срѣмъ, управляванъ отъ него до 1496 г., когато той станалъ монахъ. Сжщо и Г. Баласчевъ, *Кремиковскиятъ манастиръ „Св. Георги“ и древнитѣ му християнски останки* (въ сп. „Народенъ Стражъ“, 1925 г., кн. 14, стр. 8, забел.)

Отъ канонично гледище това било възможно, ако Срѣмъ и София се намирили подъ ведомството на една и сжща автокефална църква.

ясни сведения за по-нататъшните отношения между Цариградската патриаршия и Охридската архиепископия. Въроятно, следъ флорентийската уния (1439 г.) охридската църква, която не я признала, не е влизала въ сношение съ цариградската до падането на Цариградъ (1453 г.), до когато унията

Тогава сръбските епархии се намирали подъ властта на охридския архиепископъ. Въ това време Бѣлградъ и Срѣмъ още не сж били напълно покорени отъ турцитѣ, обаче въ църковно отношение Срѣмското деспотство не ще да се е отдѣляло отъ цѣлия сръбски народъ и, следов. ще да е признавало общия духовенъ началникъ на българи и сърби — охридския архиепископъ. Ако приемемъ това, можемъ да заключимъ, че въ това време и София, чийто кириархъ е свещенодействувалъ въ Срѣмъ, е влизала въ охридския диоцезъ, особено ако митр. Калевитъ не билъ роднина на Максима Бранковича (споредъ Г. Баласчевъ, Калевитъ билъ отъ рода на Максима Бранковичитѣ. Сп. „Народенъ Стражъ“, год. VII, кн. 14, 1925 г., стр. 8, забел. Вж. доводитъ на Т. Сп. Радојичић противъ това мнение въ сп. „Богословъ“, год. II, св. I, 1927 г., стр. 79—80), а билъ поканенъ въ гр. Купеникъ поради авторитета му като митрополитъ на столицата на румелийския бейлеръ бей или поради това, че тогава по-близкитѣ епархии (бѣлградска, нишка) не могли да удовлетворятъ молбата на Максима по една или друга причина (смъртъ, болестъ, оставка или старостъ на тѣхнитѣ кириарси). Предположението на Юрд. Трифоновъ, че по това време подъ ведомството на софийската митрополия се намирала и нишката епархия (Известия на Историческото дружество, София, кн. V, стр. 95—96 и Македонски прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 65), не ми се вижда приемливо: 1) софийската митрополия могла да се нарича „Велика Сардакия“ и безъ нишката областъ, а само поради църковното и гражданското значение на гр. София и 2) ако въ края на XV в. нишката епархия е влизала въ софийската и за туй тази се наричала „Велика“, то непонятно е, защо къмъ 1530 г. първата вече е съществувала отдѣлно отъ втората (вж. Споменик, LVI, 1922 г., стр. 36, док. IV, кол. II) и съ това била намалена предишната църковна честъ на софийската митрополия, макаръ че, както се предполага. и презъ XVI в. тя носѣла титлата „Велика Сардакия“ и гр. София билъ голѣмъ църковенъ и граждански центъръ.

Къмъ 1532 г. Софийската епархия вече не е била подъ ведомството на Охридската архиепископия, както може да се сжди по това, че софийскиятъ митрополитъ не е подписалъ акта на охридския архиерейски съборъ отъ тази година, а сж го подписали съседнитѣ му епархийски архиереи бански (кюстендилски) и нишки. (Вж. Споменик, LVI, 1922 г., стр. 37, док. V, кол. II).

Относно видинската епархия може да се предполага, че тя е останала подъ ведомството на охридския архиепископъ до къмъ половината на XV в., имайки предъ видъ, че разпространението на охридската юрисдикция върху Влашко и Молдава презъ това време било по-

била въ сила въ Цариградъ. Сжщо положително не е известно, да ли следъ падането на Цариградъ подъ турцитѣ цариградскиятъ патриархъ, признатъ отъ султана Мухамедъ II за народенъ вождъ (*ἑθνάρχης*) на православното население въ Турция, не е започналъ традиционната си борба противъ Охридската архиепископия.¹ Напротивъ, знае се, че къмъ 1538 г.

възможно, ако охридскиятъ диоцезъ и Влашко били непосредствено съседни, отколкото ако били отдѣлени чрезъ епархии, подведомствени на цариградския патриархъ. Видинскиятъ митрополитъ Неофитъ твърди, че видинската епархия е минала подъ властта на цариградския патриархъ три години, следъ като въ началото на XV в. охридскиятъ архиепископъ я подчинилъ, но не посочва отде узнава това (Видинска епархия, Историческо минало и съвременното ѝ състояние. София, 1924 г., стр. 31). Навѣрно, той се основава на полемичната преписка между цариградския патриархъ и охридския архиепископъ отъ първото десетилѣtie на XV в. по спора за софийската и видинската епархии, обаче въ нея нѣма указания, че царигр. патриархъ успѣлъ да ги отнеме.

¹) Споредъ съобщението на логотета на Цариградската патриаршия Иераксъ отъ 1572 г., следъ падането на Цариградъ подъ турцитѣ свиканъ билъ въ Цариградъ помѣстенъ църковенъ съборъ, който решилъ да се иска отъ султана Мухамедъ II да унищожи самостоянитѣ църкви охридска, търновска и ипекска, като сжщевременно царигр. патриархъ е ржкоположилъ митрополити за тѣзи църкви. Търновската църква се подчинила на това решение, ала охридската и ипекската обещали на султана да плащатъ данѣкъ и по тоя начинъ успѣли да запазятъ независимостта си (у Σάδα, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, III, стр. 14, заб. 2). Обаче не може да се вѣрва на това известие, понеже е отъ твърде късно време (повече отъ единъ вѣкъ следъ падането на Цариградъ) и противоречи на два факта: 1) унищожението на Търновската патриаршия още въ 1393 г. (следъ падането на Търново подъ турцитѣ) и 2) подчинението на ипекската църква подъ властта на охридския архиепископъ нѣколко години следъ падането на Цариградъ подъ турцитѣ. Явно е, че Иераксъ не е почерпилъ известието си отъ документъ, а предалъ своя или чужда измислица — плодъ на тогавашното нападателно настроение въ фенерскитѣ кржгове спрямо Охридската и Ипекската архиепископии.

Цариградскиятъ хронистъ Мануилъ Малаксъ отъ XVI в. съобщава, че бившиятъ цариградски патриархъ Маркъ Ксилокаравъ (следъ 1466) е получилъ охридския престолъ *παρὰ τῆς Συνόδου* (отъ Синода) (Crusii, *Turcograciae*, I, 107). Изглежда, Малаксъ разбира своя Синодъ — цариградския, което би означавало намѣса на Цариградската патриаршия въ работитѣ на Охридската архиепископия. Обаче дякъ Димитъръ, съвременникъ на Маркъ Ксилокаравъ, съобщава, че последниятъ е получилъ охридския престолъ по заповѣдъ на султана Мухамеда II (Starine, XII, 255), и ди това въ случая не можемъ да допуснемъ явна намѣса на царигр

охридският архиепископъ Прохоръ е владѣль верийската епархия¹, която отъ половината на XI в. (съ малко прекъсване при охридския архиеп. Димитрий Хоматианъ отъ 1228—1230 г.) се намирала подъ ведомството на Царигра. патриаршия, и освенъ това цариградският патриархъ Иеремия I (при второто си патриаршествуване отъ 1523—1537 г.) дори му помагалъ да задържи сръбскитѣ епархии, които смедеревският митрополитъ Павелъ се мжчелъ да откъсне отъ охридската църква.²

Презъ XV в. охридскитѣ архиепископи се опитвали да разпространятъ своето влияние и отвждъ Дунава — въ войводства Влашко (Унтровлахия) и Молдава.³ Тѣ обоснова-

патриархъ. Навѣрно, синодътъ на Царигра. патриаршия е ходатайствувалъ предъ султана да постави Марка Ксилокарава на охридския престолъ, опраздненъ съ заточението на охридския архиепископъ Доротеи (за това вж. по-доле стр. 14), и Малаксъ предава това ходатайство на Синода въ смисълъ, че той е назначилъ Марка за охридски архиепископъ.

¹ Вж. Н. Gelzer, der Wiederaufgefundene Kodex des hl. Klemens, S. 83; срв. и бел. 1, същата стр. Кога охридската архиепископия е отнела тази епархия, не се знае. Мануилъ Малаксъ съобщава, че при второто патриаршествуване на царигра. патриархъ Иеремия I, охридският архиепископъ Прохоръ се опиталъ да отнеме тази епархия, като представилъ на султана царски хрисовули за правата на своята църква и обещалъ да плаща за нея 100 жълтици данъкъ, но напр. Иеремия I е успѣлъ да задържи оспорваната епархия, понеже е доказалъ предъ султана съ фетва че Царигра. патриаршия я владѣе 300 години, и се задължилъ да плаща ежегодно обещания отъ Прохора данъкъ 100 жълтици. (Crusii, Turcograeciae, lib. II, 163—164). Обаче, споредъ Мелетия Атински, Прохоръ е претендиралъ за сервийската епархия (*Γεδών, Πατριαρχικοί Πίνακες*, 503). Известието на Мануила Малакса, че царигра. патриархъ е запазилъ исканата отъ архиеп. Прохора верийска епархия, не е вѣрно, защото, както видѣхме, въ 1538 г. тази епархия е принадлежала на Охридската архиепископия. Ако действително спорътъ между Прохора и Иеремия I билъ за верийската епархия, то, може би, следъ 1538 г. цариградската патриаршия е успѣла да си я повърне по такъвъ начинъ, за какъвто разказва Мануилъ Малаксъ.

² Вж. по-долу стр. 16.

³ До 1359 г. Влашко се намирало подъ ведомството на търновския патриархъ, безъ да е имало тамъ отдѣленъ епископъ, а тамошното православно население било обслужвано отъ крайдунавскитѣ български архиереи. (Јевсевије Поповић, *Опћа црквена историја*. Прев. ђакон Д-р Мојсије Стојков, кн. II, Срем. Карловци, 1912 г., стр. 50; N. Dobrescu, *Istoria bisericii române*, ed. II, București, 1923 г., 13—15). Въ 1359 г. влашкиятъ войвода Александъръ I Басараба, за да засили връзкитѣ си съ Византия, е призналъ властта на цариградския патриархъ, който по тоя

вали своитѣ претенции, вѣроятно, върху идеята за тъждествеността на тѣзи земи съ Срѣдиземна и Прибрѣжна Дакия, посочени като частъ отъ диоцеза на Първоюстинианската архиепископия въ XI. Юстинианова новела и въ синтагмата на Матей Властаръ, която въ XV в. въ Молдава била считана за официаленъ канонически кодексъ, както това се вижда отъ многото нейни славянски преписи въ тази държава.¹ Охридскитѣ архиепископи сж успѣли да подчинятъ Влашко и Молдава едвамъ къмъ половината на XV в., следъ флорентийския съборъ (1439 г.). По натискъ на своя сюзеренъ, турския сул-

случай е премѣстилъ подведомствения си митрополитъ Иакинтъ отъ Вичина (въ Добруджа) въ влашката столица Арджешъ (N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, vol. I, 1908 г., стр. 20 и 21).

Молдава първоначално сжщо, както Влашко, съставлявала частъ отъ българската (търновската) църква, но презъ XIV в. тя е подпаднала подъ ведомството на галичкия (руски) митрополитъ и отъ 1401 г. — подъ ведомството на цариградския патриархъ. (А. Д. Хенопол, *Histoire des Roumains*, 1896 г., I, стр. 240; N. Dobrescu, *Contribuțiuni la istoria bisericii române în secolul XV-lea*, București, 1907 г., стр. 3 и 7; *Istoria bisericii române*, ed. II, București, 1923 г., стр. 21; Јевсевије Поповић, цит. съч., стр. 51—52).

¹ Въ 1401 г. цариградскиятъ патриархъ Матей I е изпратилъ въ Молдава двама свои апокрисарии — иеромонахъ Григорий и дяконъ Мануилъ да разследватъ, молдавскиятъ митрополитъ Иосифъ, когото той и предшественикътъ му Антоний IV не сж признавали за канониченъ, срѣбски ли епископъ (*σερβοεπίσκοπος*) е билъ, както се говорѣло въ Цариградъ, или пъкъ билъ ржкоположенъ отъ галичкия митрополитъ, както твърдѣли молдавцитѣ (*Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, II, 529. Вж. славянския преводъ на патриаршеския актъ у Яцимирскій, Григорій Цамблакъ, стр. 90). Споредъ Яцимирски, подъ *σερβοεπίσκοπος* цариградскиятъ патриархъ е разбиралъ архиерей, ржкоположенъ отъ охридския архиепископъ. Ако е било тѣй, то може да се заключи, че още въ началото на XV в. охридскиятъ архиепископъ ще да се домогвалъ да подчини Молдава. Наистина, презъ това време политическото название „Сърбия“ още можело да се употрѣбява по навикъ и за несрѣбскитѣ земи, които до падането имъ подъ властта на турцитѣ се намирили подъ властта на единъ или другъ срѣбски феодалъ, та *σερβοεπίσκοπος* могълъ да бжде нареченъ не само клирикъ на срѣбската (Ипекската) църква, а изобщо и клирикъ на автокефална църква, която преди турското владичество се намирала въ срѣбската държава. При все това обаче не може да се приеме мнението на Яцимирски, защото, както право бележи Юрд. Трифоновъ (Македонски прегледъ, год. V, кн. I, стр. 56), Цариградската патриаршия никога не е наричала Охридската архиепископия срѣбска.

танъ, който виждалъ въ флорентийската уния политически съюзъ противъ него,¹ или поради противодействието на своитѣ народи, които искали да останатъ вѣрни на православието, дветѣ ромънски войводства не признали флорентийската уния, макаръ че молдавскиятъ митрополитъ Дамянъ я приелъ.² Понеже почти до 1453 г. Цариградската патриаршия била униятска, Влашко и Молдава влѣзли въ връзки съ Охридската архиепископия, която не е участвувала въ униятското движение, създадено отъ Цариградъ. По тази причина молдавцитѣ изгонили новия молдавски митрополитъ Йоакимъ (бившъ агатополски епископъ), назначенъ отъ цариградския патриархъ (въ ноемврий 1447 г.) следъ смъртта на митроп. Дамяна, и той се принудилъ да избѣга въ Полша, отъ гдето отишълъ въ Римъ.³ По искане на молдавския войвода Алек-

¹ N. Dobrescu, цит. съч., стр. 48.

² Митр. Дамянъ е умрѣлъ преди ноемврий 1447 г. (Вж. документа у Michel Lascaris, Ioachim métropolit de Moldavie et les relations de l'église Moldave avec le patriarcat de Peč et l'archevêché d'Achris au XV siècle, p. 31. Отпечатъкъ отъ Bulletin de la section historique на Ромънската академия на наукитѣ, т. XIII). Съ това известие пада твърдението на Н. Добреску (Contribuțiuni la istoria bisericii româna în secolul XV-lea, București, 1907 г., стр. 32 и 33), че Дамянъ е действувалъ като молдавски митрополитъ въ 1450 г. и умрѣлъ въ 1451 г., както и предположението на Йорга (Istoria bisericii românești, стр. 81) че митрополтъ Дамянъ е умрѣлъ или напусналъ катедрата си въ 1451 г. Изглежда, митр. Дамянъ, следъ като се върналъ отъ Флоренция въ Молдава, се е отказалъ отъ унията или поне не я прокарвалъ въ своята епархия, та е останало известие (у Аляция и Доситея Иерусалимски), че въ свикания презъ 1450 г. въ Цариградъ помѣстенъ съборъ той се обявилъ противъ унията чрезъ никоидийския титрополитъ Макарий (срв. N. Iorga, цит. съч., стр. 77 и 81; N. Dobrescu. Contribuțiuni etc. стр. 32; Јевсевије Поповић, цит. съч. стр. 531). Трѣбва да се отбележи, че много изследвачи считатъ актоветѣ на тоя съборъ за фалшиви и дори нѣкои мислятъ, че такъвъ съборъ съвсемъ не е станалъ (Вж. различнитѣ мнения за това у Michel Lascaris, цит. съч., стр. 3, бел. 2).

³ Вж. документното известие за това въ френски преводъ у M Lascaris, цит. съч., стр. 4. Ромънскитѣ хронисти отъ XVII в. ясно свързватъ подчинението на Молдава подъ Охридъ съ флорентийската уния. Тѣй, въ втората часть на ржкописа въ Ромънската академия на наукитѣ № 53 се говори: „Александъръ войвода съ позволенieto на боляритѣ и страната изпрати Григория Цамблака въ Цариградъ. И не намѣрилъ той въ Цариградъ нито императора, нито патриарха. Затова на пратеницитѣ на Александра се сторило неудобно да се върнатъ безъ резултати, и тѣ сж заминали въ Охридъ и получили ауденция отъ охридския

сандрелъ (1449—1455), въ 1452 г. или 1453 г. охридскиятъ архиепископъ Никодимъ е ржкоположилъ Теоктиста за молдавски митрополитъ.¹

архиепископъ, тъй като билъ (той, т. е. Цамблакъ) изпратенъ относно учението за вѣрата. И взели отъ тамъ свещеници и славянски книги на цѣлото църковно устройство.“ (У Яцимирски, цит. съч., стр. 265). Въ своята хроника на молдавската и влашката земи, написана на полски езикъ между 1676 и 1683 г., въ главата „o religiey“ великиятъ логотетъ при молдавския дворъ Миронъ Костинъ сжщо свързва зависимостта на Молдава отъ Охридъ съ флорентийския съборъ. Той казва, че при войводата Александъръ Стари били изпратени до цариградския патриархъ пратеници, които, като не го намѣрили въ Цариградъ, сж заминали „do Och(r)udy miasta serbskiego do metropolity stolicy tamtey, która po patriarchah pierwsza iest, iechali y od tey sakre wzięli“ (pag. cit.)

Въ третата часть на своята стихотворна поема (отъ 1684 г.) на полски езикъ той още по-ясно сочи на тази връзка: „Той (т. е. Александъръ Стари) е подигналъ молдавската господарска власть до висока степенъ и особено желаеи да организира национално духовенство, е изпратилъ съ тази цель пратеници въ Цариградъ. Понеже въ онова време императоръ Палеологъ билъ на флорентийския съборъ заедно съ патриарха и цѣлото духовенство, то пратеницитъ сж съобщили за това на войводата Александра, като го молили да разреши въпроса: да чакатъ ли въ Цариградъ или да отидатъ въ Италия, въ Флоренция. Господарътъ свикалъ всичкитъ си велики боляри и е добилъ тѣхното съгласие да изпрати избранитъ отъ страната за ржкоположение въ Охридъ, българския градъ, славенъ съ предимствата, подарени отъ византийския императоръ Юстиниана, който е произхождалъ отъ тѣзи мѣста и който е направилъ своя епископъ вторъ следъ патриарха и най-главния отъ всичкитъ архиепископи, тъй че до сега охридскиятъ (архиепископъ) остава глава на всичкитъ сръбски епископи. Като сж пристигнали тамъ, изпратенитъ отъ войводата Александра сж получили хиротония заедно съ употрѣбата на славянския езикъ и въ църквата, и въ държавнитъ актове“ (ibid., стр. 267). Сжщо и въ путненската хроника сношенията на Молдава съ охридската църква се Поставятъ въ хронологична връзка съ флорентийския съборъ. Като говори, че при войводата Александъръ митрополити сж заминали за Флоренция и че „мнози отъ нѣхъ прѣидеша съ постриженами крадами“ лѣтописецътъ съобщава за ржкополагането на митр. Теоктиста отъ „сръбския“ патриархъ Никодимъ.

¹ Въ Путненската хроника (редакция отъ Слатина отъ 1554-1561 г.) се казва: При немъже (войводата Александрелъ) освати сѧ крѧ Теоктистъ на митрополитство патриархомъ Никодимомъ сръбскимъ“ (I. Bogdan, Vechile cronice moldovenesci până la Urechia, Bukurești, 1891, стр. 144). Сжщо и по преписа на монаха Азарий (отъ края на XVI в.): И при немъ (Александрела) благослови сѧ прѣвсвѣщенны крѧ Теоктистъ на митрополитство шт патриарха Никодима сръбскимъ землемъ, при благочестивѣмъ деспотѣ Гевургинъ (издаденъ отъ Богданъ въ Analele Academiei Române, 1909, t. XXXI). Въ молда-

Кога точно Влашко е признало ведомството на Охридската архиепископия, не се знае, но към 60-те години на

вополската хроника на Н. Бржески (1566 г.) Теоктистъ не се споменава, а само се отбелязва, че при войводата Александър II, синъ на Илияша, „Przi tim poczieli byc włodykowie i metropolitowie od patriarchy Nikodema ziemie serbskiey za krola Jurga Despota“ (Bogdan, Vechile cronice, стр. 174). По-сетнешният (отъ края на XVI и началото на XVII в.) ромънски летописецъ Уреке-Симионъ или по-право преписвачътъ на летописа му монахъ Мисаилъ (между 1660—1667 г.) е прочелъ въ молдавополската хроника „Юга“ намѣсто „Юрга“ (= деспотъ Георгий Бранковичъ отъ 1427—1456 г.) и е предалъ известието въ смисълъ, че молдавскиятъ войвода Юга Кориятовичъ (въ края на XIV в.) е изпратилъ делегация въ Охридъ и, следъ като получилъ отъ тамъ благословение, поставилъ Теоктиста за молдавски митрополитъ (Domnia Jugăi Voda . . . Trimis-au la patriarșia de Ohrida și au luat mai întâi blagoslovenie și au pus mitropolit pre Theoktist. У М. Kogălniceanu, Cronicele României seŭ Letopiseșele Moldaviei și Valahiei, v. I, București, 1872, стр. 136). Тази грѣшка повторилъ молдавскиятъ хронистъ Никола Костинъ († 1713 г.), синъ на великия логотетъ (при Константинъ I Кантемиръ) Миронъ Костинъ († 1691 г.). (Ржкописъ на Ромънската академия на наукитѣ № 59, стр. 117; вж. и Joan Bianu, Catalogul manuscriptelor Românești, I, 1907, București, 136, гдето казва, че тоя летописъ е стѣкменъ отъ Н. Костинъ). Това погрѣшно известие сж приели и ромънскитѣ историци Ксенополъ (Histoire des Romains, I, стр. 240) и Филаретъ Скрибанъ, който при това различава двама молдавски митрополита по име Теоктистъ: въ 1399 г. при войводата Юга Кориятовичъ (Теоктистъ I) и въ 1454 г. (Теоктистъ II). (Istoria bisericeasca a Românilor, pe scurtu publicată de Arhiereul Iosif Bobulescu, Iassy, 1871, стр. 160).

За ржкополагането на Теоктиста отъ „сръбския“ архиепископъ Никодима се говори и въ единъ нѣмецки ржкописъ отъ 1557 г., следъ бележка отъ 1453 г.: и потомъ въ дни Яленандреа сына Иліаша Кесовди благослови сѧ прѣвѣскациенный митрополитъ киръ Θεоктистъ Старый ѿ архієпископа киръ Никодима (у Яцимирскій, цит. съч., стр. 286).

Споредъ молдавския князь Димитъръ Кантемиръ († 1723 г.), митрополитъ Теоктистъ билъ родомъ българинъ и до възкачването си на молдавската катедра — архидяконъ на ефеския митрополитъ Маркъ Евгеникъ (1449 г.), известния противникъ на флорентийската уния (Descriptio Moldaviae, București, 1872, стр. 144). Това приематъ Филаретъ Скрибанъ (цит. съч., стр. 160) и Евсевиъ Поповичъ, професоръ въ черновицкия Богословски факултетъ (цит. съч., стр. 531).

Че подъ „сръбски“ архиепископъ или патриархъ Никодимъ молдавскитѣ летописци сж разбирали охридския архиепископъ Никодимъ (споменава се въ 1452 г. въ надписа на църквата въ охридското с. Лешани. Вж. у Григоровича. Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, стр. 126—127; Лб. Стојановић, цит. сб., I № 300), а не съвременния му едноимененъ ипекски патриархъ, вижъ въ статията ми, помѣстена въ сжщата тази книжка на Макед. прегледъ, „Къмъ въпроса за зависимостта на молдавската църква отъ охридската“.

XV в. това войводство, както и Молдава, е съставлявало частъ отъ охридския диоцезъ¹.

Отъ края на 1466 г. зависимостта на молдавската митрополия отъ охридската църква станала номинална. Съ писмо отъ м. априлъ 1466 г. молдавскиятъ войвода Стефанъ Велики е молилъ охридския архиепископъ да изпрати въ Молдава свой представителъ, който да ржкоположи приемникъ на починалия митрополитъ Висарионъ (вѣроятно, епархийски архиерей въ гр. Романъ), защото поради лошитѣ обстоятелства опасно било да отидѣлъ кандидатътъ въ Охридъ за ржкоположение. Охридскиятъ архиепископъ Доротей (съ писмо отъ м. октомврий 1466 г. до Стефанъ Велики) е позволилъ, молдавскиятъ народъ да си избере митрополитъ, „по законныхъ правилѣхъ и по уставу светыхъ отецъ“ и молдавскитѣ епископи да ржкоположатъ избрания митрополитъ заедно съ унговлашкия митрополитъ Макарий, изтъквайки за мотивъ, че въ тоя моментъ той заедно съ охридски клирици билъ осжденъ отъ султана на заточение и не е могълъ нито самъ да иде въ Молдавия, нито да изпрати свой пълномощникъ.²

До кога унговлашката и молдавската църкви сж признавали върховната властъ на охридския архиепископъ, нѣма положителни сведения. Въ началото на XVI в. унговлашката митрополия вече била въ връзки съ Цариградската патриаршия, защото къмъ 1503 г., по покана на влашкия войвода Иванъ Раду IV („Велики“) (1496—1508), бившиятъ цариградски патриархъ Нифонъ II³ е отишълъ въ Влашко да уреди тамошната църква и ржкоположилъ двама епископи за новитѣ епархии въ Римникъ (за Олтения) и Бузоу (за източната частъ на влашкото войводство)⁴, а цариградскиятъ патриархъ

¹ Това се вижда отъ писмата размѣнени между молдавския войвода Стефанъ Велики и охридския архиеп. Доротей отъ 1466 г. Вж. тукъ по-доле.

² Starine, XII, стр. 253—254; факсимиле отъ тѣхъ у Bogdan, Documente false въ Buletinul Comisiei istorice a României, vol. I, 1915.

³ Нифонъ два пжти билъ цариградски патриархъ: отъ 1486—1489 и отъ 1497—1498.

⁴ N. Jorga, Istoria bisericii românești, vol. I, 1908, p. 118; К. Липечек, Историја срба, прев. и доп. Јов. Радонић, друга свезка, Београд, 1923 г., стр. 204; N. Dobrescu, Istoria bisericii române, ed. II, București, 1923, p. 19 и 49.

Пахомий (между 1508—1510 и 1514 г.), по молба на влашкия войвода Нягое, е поставилъ славянския печатарь Макарий (черногорецъ) за унговлашки митрополитъ¹.

Молдавската митрополия, изглежда, е признавала ведомството на Охридската архиепископия до къмъ последната четвъртъ на XVI в., ако се сжди по това, че въ поменика (започнатъ въ 1407 г.) на Бистришкия манастирь отъ чуждитъ православни иерарси се споменаватъ само охридски архиепископи: Прохоръ, Никаноръ и Исаия, които сж действували единъ следъ другъ презъ XVI в.² Влиянието на охридския архиепископъ въ Молдава взело да се подбива отъ момента, когато цариградски патриарси почнали да отиватъ тамъ за събиране милостиня. Отъ края на XVI в. Молдава вече е признавала ведомството на Цариградската патриаршия³, като запа-

¹ N. Jorga, цит. съч., стр. 127; N. Dobrescu, цит. съч., стр. 49.

² Тоя поменикъ се пазише въ Ромънската академия на наукитъ подъ № 79 до 1916 г., когато поради войната заедно съ други паметници на сжщата библиотека билъ изпратенъ въ Москва, отъ гдето още не е върнатъ. Имената на охридскитъ архиепископи въ бистришкия поменикъ съобщава Яцимирски (Григорий Цамблакъ, стр. 298). Отдѣлътъ за охридскитъ архиепископи е озаглавенъ: *здѣ поминуются архіепископи прѣквѣ Істиніаніа, иже естъ Охридъ*. М. Ласкарисъ подхвърля подъ съмнение това съобщение на Яцимирски само затуй, защото ромънскитъ учени Богданъ и Николаеску, които сж изследвали бистришкия поменикъ, не говорятъ нищо за това (Joachim métropolit de Moldavie etc., стр. 13. заб. 2). Ала той не знае, защо тѣзи изследвачи мълчатъ, да ли за туй, че нѣма подобно известие въ поменика, или за туй, че просто не сж обърнали внимание върху него.

³ Въ 1592 г. цариградскиятъ патриархъ Иеремия II е назначилъ Никифора Пархасий за свой екзархъ въ Влашко и Молдава, а между 1597—1599 г. молдавскиятъ войвода Иеремия Мовила (или Могила) е поискалъ отъ Цариградската патриаршия да признае молдавската църква за архиепископия и да даде съгласието си за откриване на епископия въ гр. Хушъ. Тогавашниятъ цариградски патриархъ Мелетий Пигасъ е изпратилъ на молдавския митрополитъ мантия и миро. (По-подробно за това вижъ у N. Jorga, *Istoria bisericii românești*, I, 1908 г., стр. 149, 199 и 237; срв. *Episcopul Melchisedec, Relațiuni istoria despre Țerile Române din epocă de la finele veacului ală XVI-lea și în începutului celui ală XVII-lea*, București, 1882 г., стр. 20 и 38—39; N. Dobrescu, *Istoria bisericii române*, стр. 50—51).

Ако молдавскиятъ хронистъ Миронъ Костикъ казва, че молдавската църква била подчинена на цариградския патриархъ следъ 1621 г. отъ войводата Раду Михнеа (заемалъ молдавския престолъ два пжти: 1616—1619 и 1623—1626 г.), а Димитъръ Кантемиръ приписва това под-

зила предишната си автономия: митрополитътъ ѝ билъ избранъ отъ молдавския войвода и ржкополаганъ отъ молдавскитѣ епископи, а цариградскиятъ патриархъ само го утвърждавалъ, като молдавскиятъ митрополитъ го споменавалъ въ време на богослужение и получавалъ отъ него миро¹.

Къмъ 1460 г., следъ пълното унищожение на сръбската държава отъ турцитѣ, Охридската архиепископия, съ съгласие на турската властъ, е успѣла да си присъедини и диоцеза на Ипекската патриаршия.⁷

Обаче въ Ипекъ идеята за църковна независимостъ не изгаснала. Въ края на 1529 год. или въ началото на 1530 г. смедеревскиятъ митрополитъ Павелъ, подържанъ отъ нѣкои сръбски първенци, е отхвърлилъ властта на охридския архиепископъ и чрезъ турската властъ, която подкупилъ съ пари, отцепилъ отъ охридския диоцезъ още ипекската и други епархии, като провъзгласилъ ипекската църква за независима. Ала той никакъ не билъ подготвилъ своя актъ въ междуцърковно отношение. Щомъ узналъ за неговия бунтъ отъ светогорския духовникъ иеромонахъ Германъ-сърбинъ въ Иерусалимъ, гдето билъ отишълъ на Великденъ, александрийскиятъ патриархъ Иоакимъ веднага съ послание³ отъ м. априлъ⁴ 1530 г. до охридския архиеп. Прохоръ е осъдилъ постъп-

чинение на молдавския войвода Василий Лупу и яшкия църковенъ съборъ въ 1642 г., това се дължи на обстоятелството, че отъ XVII в. гръцкото влияние въ Молдава особено се усилило, понеже много духовни лица-гърци се настанявали тукъ, както въ Влашко, и споменатитѣ молдавски войводи-гъркофили имали твърде тѣсни връзки съ Фенеръ — първиятъ съ патр. Кирилъ Лукарисъ, вториятъ съ патр. Партений и яшкия църковенъ съборъ (Срв. Н. Jorga, цит. съч., стр. 247—248 и 257; Н. Dobrescu, цит. съч., стр. 51).

¹ Јевсевије Поповић, Опћа црквена историја, кн. II, стр. 523.

² Спорна е датата на това събитие. Тоя въпросъ разглеждамъ на отдѣлно мѣсто.

³ Писмото е запазено въ славянски преводъ. Александрийскиятъ патриархъ го изпратилъ като че ли по свой починъ, безъ да е билъ помоленъ отъ охридския архиепископъ Прохоръ. Патр. Иоакимъ е сторилъ това или поради лична ревностъ да бжде „сѣдия вселенски“, както се нарича въ дветѣ си послания до охридския архиепископъ (Споменик, LVI, стр. 32 и 34, док. I и III), или поради лична дружба съ архиеп. Прохора.

⁴ Въ документа месецътъ е нареченъ погрѣшно „Орармѣтеа“ вм. pharmuthi (отъ 27 мартъ ст. ст. до 26 априлъ). (Вж. Юр. Трифоновъ,

ката на Павла Смедеревски¹, като внушавалъ, ония отъ привърженицитѣ на последния, които сж духовни лица, да бждатъ низвергнати, а ония отъ тѣхъ, които сж миряни, да бждатъ отлжчени. Споредъ патриарха, нѣкога е имало за малко време сръбска архиепископия по-скоро за угода на сръбскитѣ владетели, обаче, щомъ изчезнала сръбската държава, Сърбия пакъ признала ведомството на охридската църква, подъ която тя е била отначало.² Освенъ това архиепископъ Прохоръ отишълъ въ Цариградъ да иска подкрепата на цариградския патриархъ. Съ послание отъ м. септемврий 1530 г. цариградския патриархъ Иеремия I е съобщилъ на охридската църква решението на своя Синодъ, споредъ което митроп. Павелъ е извършилъ неканонично дѣло и трѣбвало да бжде низвергнатъ отъ събора на охридскитѣ архиереи, а Ипекъ съ цѣла Сърбия да остане и за напредъ подъ ведомството на Охридската архиепископия, защото, съгласно съ царскитѣ хрисовули, ипекската църква отъ край време принадлежи на тази архиепископия³ и, ако известно време тя била автономна, това станало по насилие, а не по решение на нѣкой вселенски съборъ, и затова тя пакъ се присъединила къмъ църквата, отъ която се отдѣ-

Отношенията на сръбската църква къмъ охридската и пр., Македонски прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 50).

¹ Патриархътъ го счита подобенъ на Симеона Влъхва: . . Германъ Иеромонахъ и дѣховникъ Гръкинъ сын и ѿ Светые Гогы възвѣстѣи намъ о скетемъ мѣстѣ ономъ и о скандалѣ иже въ Гръцїехъ вывазѣа ѿ некоего Павла разорника архїеренеткѣ иже правомъ единоподобствѣ Симонѣ Влъхвѣ, икоже онъ досаждаше прѣвѣковѣховномѣ Петрѣ, сице и своємѣ прѣвѣковѣховномѣ архїепископѣ кѣр Прохорѣ и волю кѣм(тъ) подокан емѣ, икоже падшїа дѣнїца диаволъ ѿ вышнїаго (Споменикъ, LVI, стр. 34, док. III).

² Споменикъ, LVI, други разред, стр. 34, док. III: Беше некогда с Гръцїехъ архїепископъ мало врѣм(е) велѣ ради господахъ врѣм(е)на онагѣ съ проше-нїемъ дрѣвнѣшнѣ оком; нинѣ же всѣхъде тѣхъ дрѣжава, и пакы прїнде ндеже бе и прѣвѣкѣ.

³ Византийскій Временникъ, III, стр. 120: Ἐπὶ δὲ καὶ χρυσόβουλλα βασιλικὰ ἐδίδουκοντα πάλαι γενῇ δοιλοποιοῦντα ἄλασαι τὴν τοῦ Πέκίου ἐνορίαν σὺν τῇ Σερβίᾳ γνησίαν εἶναι τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῶν Ἀχριδῶν καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν κατὰ τὴν περίληψιν τῶν δηλωθέντων γραμμάτων, γνώμη συνδικῆ ὁρίζει καὶ ἀποφαίνεται ἵνα τὸ Πέκιον καὶ ἅπανα ἡ τῆς Σερβίας ἐνορία ὑπάρχωσιν ὑπὸ τὴν χεῖρα τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καθὼς καὶ ἀπ' ἀρχῆς καὶ ἕως τοῦ νῦν ὑπετάσσοντο.

лила.¹ Патриархътъ заплашилъ съ анатема всѣки, който на-ново би се опиталъ да отцепи ипекската църква отъ Охридската архиепископия.²

Скоро въ Охридъ билъ свиканъ архиерейски съборъ, който само е свалилъ Павла Смедеревски отъ катедрата

¹ Ibid, стр. 119: ἡ γὰρ τοῦ Πατρὸς λεγομένη ἀρχιεπισκοπὴ ἀνωθεν μὲν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἦν μὲν ὑποκειμένη τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτῇ, τῇ τῶν Ἀχαιοῶν δηλαδὴ. ἀπὸ τινος δὲ, ὡς τινες φασί, βίας ἠσπάρχη μὲν ἀπ' αὐτῆς καὶ εἰς αὐτονομίαν (συνέ)στη (μ)έχρη τινός, οὐ μὴν δὲ καὶ ἕως τ(έλου)ς οὕτω διέμεινεν, ἀλλὰ πάλιν τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ προσετέθη καὶ ὑπόσπονδος αὐτῇ ἐγγράφῃ καθότι οὐδὲ γνώμη καὶ διακρίσει τινός τῶν οἰκουμένων συνόδων τετίμηται, παραγενόμενος εἰς ἡμᾶς ἀνήγγελε τὰ παρακολουθήσαντα νεωστὶ ἐν ἐν τῇ ἐνορίᾳ αὐτοῦ.

Това послание на патр. Иеремия било преведено въ Охридъ на църковнославянски, но преводътъ се отличава отъ гръцкия текстъ по това, че документътъ се представя като послание на четирмата източни патриарси, защото посланието е подписано съ тѣхнитѣ имена:

Ἰωακὴμ μιλoстiю Бoжiею ἀρχiеπισκοπῃ Ἀλεξανδριῆ, πατριᾶρχῃ κῃσμεῖς Ὁρνῶτῃς
и сѣдiа вѣселѣнскiи

Μιχαὴλ μιλoстiю Бoжiею πατριᾶρχῃ великаго Бoжiа града Ἀντιόχειе и вѣ-
сен Ἀνατολiи

Ἰωσифъ милoстiю Бoжiею πατριᾶρχῃ светомῃ градῃ Ἱερουσαλiмῃ, κῃ кентами-
ленскiи (?) светы Сионъ

Ἰеремiа милoстiю Бoжiею ἀρχiеπισκοπῃ Κωνσταντiνα града, Νεωγα Ρiμα, и
вѣселѣнскiи πατριᾶρχῃ (Споменик, LVI, други разред, 1922 г., стр. 33
док. II).

Обстоятелството, че въ гръцкия оригиналъ нѣма имената на три-мата източни патриарси и че въ акта на третия охридски съборъ про-тивъ Павла Смедеревски (въ 1541 г.) това послание се приписва само на патр. Иеремия (Принесено же пакы въ срѣдъ и писано писанiе скетенишего ἀρχiеπισκοпа Κωνσταντiνα града и вѣселенскаго πατριᾶρχа κῃρῃ Ἰеремiе, понеже и тѣ о семъ писанiе сѣкорное изложивъ — Споменик, LVI, други разред, стр. 38, кол. 1), дава основание да се мисли, че тѣзи имена сж били поставени следъ събора отъ 1541 г. отъ охридския преводачъ, за да се представи посланието на Иеремия като решение на всичкитѣ патриарси или гласъ на вселенската църква. Достатъчно основание за тая мистификация ще да сж послужили дветѣ послания на александрийския патриархъ Ἰωακὴμ до охридския архиепископъ Прохоръ. (Вж. Споменик, LVI, стр. 32—33, документъ I и стр. 34, док. III).

² Ibid, стр. 120: καὶ ὅστις ἀπὸ τοῦ νῦν ἐθέλῃσει παρενόχλησιν δοῦναι τινα περὶ αὐτῶν, ὁ τοιοῦτος, κᾶν ὅποῖος ᾖ, ἵνα ἢ ἀφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος ἐν τῇ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῇ μέλλοντι, καὶ ἡ μέρις αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου γενήσεται.

му,¹ понеже Павелъ призналъ вината си предъ събора и се заклелъ, че другъ път не ще си позволи подобна дързост.² Обаче Павелъ не се подчинилъ на съборното решение и продължавалъ да свещенодействува (освещавалъ църкви, ржкополагалъ свещеници и дякони, поставилъ своя привърженикъ Теофанъ за епископъ въ гр. Зворникъ) и се наричалъ архиепископъ (ипекски) въ официалнитъ си писма.³ На 13 мартъ

¹ Юр. Трифоновъ мисли, че съборътъ само го поставилъ подъ запрещение, подъ което стоялъ, до като се видѣло, че се поправилъ (Макед. прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 74—75). Въ съборния актъ не е казано ясно, какво наказание било наложено на Павла. Самиятъ съборенъ актъ за това наказание не е запазенъ, а се загатва само въ дошлия до насъ безъ начало актъ въ втория охридски съборъ по дѣлото на Павла (Споменик, LVI, стр. 37, док. V). Въ цитиранитъ канони (25 апостолско правило, както вѣрно го поправя Юр. Трифоновъ и 9. прав. на картагенския съборъ), се говори за лишение на клирика отъ санъ. Понеже вториятъ охридски архиерейски съборъ говори, че престѣпилиятъ първото правило заслужава пълно низвержение (на себе самъ сѣдѣ изнесе съвършената изкврѣженіа) и, предавайки второто правило, говори за низверженъ епископъ, който се опитвалъ да си възвърне епископството (дрѣвѣе правило епископѣ, рече ѿ събора изкврѣжену кившѣ и сътворившѣ что крѣмолно къ еже въспрѣти епископство), то трѣбва да се мисли, че първиятъ охридски архиерейски съборъ (отъ 1530 или 1531 год.) е лишилъ Павла отъ архиерейски санъ или най-малко отъ епархията, ако се вземе предъ видъ, че третиятъ охридски архиерейски съборъ (въ 1541 г.) го лишилъ отъ свещеническо достойнство (Споменик, LVI, стр. 39, кол. I), следъ като вториятъ архиерейски съборъ (въ 1532 г.) го низвергналъ (ibid., стр. 37, кол. II, док. V). Затова съборътъ считалъ, че Павелъ ржкоположилъ свещеници и дякони „несвещенѣ и безчинѣ“, сир. безъ да има освещаваща благодать и канонична власть. Че Павелъ билъ лишенъ отъ архиерейски санъ или отъ епархията, се вижда отъ факта, че въ 1532 г. законенъ смедеревски митрополитъ билъ Теодосий (Споменик, LVI, стр. 37, док. V).

² Споменик, LVI, стр. 37, док. V, кол. I: По сѣмѣ же пакѣ припадѣ къ светомѣ съборѣ лѣстивѣмъ поменѣмъ :

Изъ самъ раздѣлѣхъ, рекъ, понеже зло дѣлао сътвориша сѣмъ, нѣко кѣкѣтвѣми ожеща все къ томѣ не дрѣзати коѣмъ, аще ли дрѣзнѣ, да смъ прокѣтѣ ѿ Господа Бога вседрѣжителѣи ѿ Прѣчистѣ Богоматере и ѿ ѿ.л.л. богоноснѣхъ светѣхъ ѿцѣи и прочѣхъ вселенскѣи светѣхъ съборѣи и нынѣ кившаго светого събора, и да всѣмъ причесникѣ ѿсѣдѣ прѣдателью їиіе богѣхъсѣномѣ и прочѣхъ еретикѣ, и тако икоже они конѣчнѣ анаѣеме всѣхъденію да подлежаѣмъ и съ дѣаколомѣ сѣстѣе да нѣмѣмъ и съ распѣншѣмъ Господа, аминѣ.

³ Съборътъ изрежда четири негови престѣпления : прѣвое, іако црѣковѣ Божіе коѣкѣати занѣи іего начинани; вѣкторѣе нѣже црѣкѣвалъ освещеніе свещенѣдѣствѣокакъ; третѣе въ нѣже попы и дѣаконѣи ржкоположѣхъ несвещенѣ и бес-

1532 г. архиеп. Прохоръ свикалъ новъ архиерейски съборъ, въ който участвували 29 епархийски архиереи и двама представители на други епархийски архиереи.¹ Съборътъ е низвергналъ и отлъчилъ отъ църквата Павла заедно съ ржкоположенитѣ отъ него епископъ Теофанъ Зворнишки, свещеници и дякони,² като заплашилъ съ анатема всѣки бждещъ смутитель на охридската църква. Обаче Павелъ не се уплашилъ, а продължавалъ да действа като назависимъ ипекски архиепископъ, наричайки се даже патриархъ, поставилъ епископи въ Лѣсново и Кратово и чрезъ подкупъ или клевета е хвърлилъ въ затвора архиепископа Прохора съ всичкитѣ му чиновници и нѣкои митрополити, които били държани въ окови, извършвалъ грабежи, наложилъ тежки данъци върху епархиитѣ.³ Следъ

чинѣ; четвъртое іако секе архієпископа сконми писмѣнми повѣсѣдѣ свидѣтелствѣтъ (Споменик, LVI, стр. 37, док. V, кол. I).

¹ Споменик, LVI, стр. 37, док. V. Тѣ сж били 10 отъ Македония: Митрофанъ Битолски, Пахомий Мъгленски, Иоакимъ Струмишки, Иоакимъ Гребенски, Пахомий Скопски, Атанасий Кичевски, Григорий Положки (Тетовски), Никифоръ Кратовски, Ромилъ Бански (Кюстендилски); и Никифоръ — пълномощникъ на дебърския епископъ; 5 отъ Албания: Иосифъ Корчански, Теофанъ Авлонски, Кирилъ Бѣлградски (Бератски), Иоакимъ Спатски и Харитонъ Музакійски; 14 отъ бившата сръбска държава: Нифонъ Призренски, Никаноръ Новобърдски, Симеонъ Новопазарски, Симеонъ Ипекски, Василий Цетински или Далматински, Марко Босненски, Максимъ Херцеговински, Дометианъ Зворнишки, Романъ Бѣлградски, Теодосий Смедеревски, Иосифъ Угърски, Василий Будимски, Пахомий Бѣлоцърквенски, Матей Нишки („Нишевскій“) и Мина — пълномощникъ на студеничкия митрополитъ; Иаковъ Критски и Сицилийски.

² Споменик, LVI, стр. 37, док. V, кол. I и II; Елма же ѣко ми вси по Божествномѣ законѣ избранїи въторое окрїимъ сѣдмъ осѣждъше того ѿ нынѣ да ес(тѣ) извѣрженъ и ѿбченъ ѿ цр҃кве и събора христїанскаго, вѣкѣмъ же ѿ него хїротонисавши се епископи и прѣзвитерїи и діаконїи, Павелъ же и Теофанъ прокѣтїи ѿ Господа Бога всадръжителѣи и непрощенїи въ сїи вѣкѣи и въ вѣдѣщїи, іако прѣнерегше вышереченнаѣ въ светѣмъ съборѣ и божественни правни, того ради вѣди имѣ анаѣма.

³ *ibid.*, стр. 38, кол. I . . . лѣжави окрѣтъ секе послѣшника. . . Павла Смедеревскаго епископоу ѣко сѣтъ ї въ доврѣ не съмислѣвнхъ пастирѣ прострѣ стрѣпнствомъ и грѣдннїю пограбнѣ цр҃ковъ великѣю, и ѿцепи се ѿ светѣи и великїе цр҃кви Првї Іѣстинїанїе, и сѣкѣ самоволнѣ архієпископа, паче же и патріарха прѣименовакѣ, лѣхуовнаго же шѣца своего, клаженнаго архієпископа Прѣвїе Іѣстинїанїе, Бѣлгаромъ и Бръблемъ кїрѣ Прохора, кѣпно же съ всемъ властїи цр҃кви его и не кїнхъ ѿ митрополитѣ, и ѣзамн тежкими и тѣмницами лютѣ озлокивѣ досади, и пограбленїемъ сѣтвори безчиннѣ и неподвнѣ, іаже срамъ ес(тѣ) глаголати; цр҃ковъ же Божїи тежкими бременни окложнѣ, и хїротонїе прѣпрѣдѣланїе нерассѣднѣ ї

като билъ освободенъ отъ затвора,¹ архиеп. Прохоръ е отишълъ въ Цариградъ да се оплаче на султана отъ Павла и издействувалъ ферманъ, съ който се заповѣдвало охридскиятъ диоцезъ да има предишнитѣ си граници и да се свика въ Охридъ архиерейски съборъ, който да осжди Павла.² На 20 юний 1541 г. архиеп. Прохоръ е свикалъ архиерейски съборъ, на който се явилъ и Павелъ, но се държалъ гордо и не отговарялъ на задаванитѣ отъ събора въпроси.³ Съборътъ го обвинилъ въ две тежки канонически престѣпления: 1) действувалъ чрезъ свѣтската властъ и съ пари, за да добие църковна властъ и 2) отъ користолюбие оставилъ своята епархия и се премѣстилъ въ градъ на друга епархия. Възъ основа на посланието на цариградския патр. Иеремия до архиеп. Прохоръ отъ 1530 г., съборното послание на цариградския патриархъ Генадий,⁴ 14 и 29 апостолски правила, 1 и 2 пр. на сардикийския съборъ, съборътъ е лишилъ отъ свещеническо достойнство Павла и ржкоположенитѣ отъ него Теофанъ Зворнишки, Неофитъ Лесновски и Пахомий Кратовски, като заплашилъ съ низвержение всѣки клирикъ, който би свещенодействувалъ съ тѣхъ, а съ църковно отлъчване всѣки мирянинъ, който би приелъ тѣхнитѣ свещенодействия, и съ анатема, който би помагалъ на Павла пакъ да действува противъ охридската църква или противъ нѣкоя подведомствена

ѣще живемъ епископомъ рѣкоположенъ. Възможно е, както допуска Юрд. Трифоновъ, Павелъ да е нанесълъ на Прохора тая пакостъ, като е успѣлъ да привлече на своя страна великия везиръ презъ време на нѣкои отъ турскитѣ походи срещу Унгария и Австрия следъ 1526 г. (Македонски прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 77).

¹ Въ документа не е казано, кога и по какъвъ начинъ билъ освободенъ. По всѣка вѣроятностъ, В. Порта била склонена да го освободи не само по застъпничеството на охридскитѣ турски голѣмци и цариградския патриархъ (Юрд. Трифоновъ, Макед. прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 44), а и съ голѣмъ подкупъ.

² Споменик, LVI, стр. 38, кол. I: Нъволеніемъ же Божіемъ клаженіи архієпископъ нашъ крѣъ Прохоръ тѣмничннго страданіа и ѣзамъ скокожденіе, и къ царскомъ градъ приспѣвъ къ настоица царствующемо о своен досаде повѣдавъ, повелѣніемъже снанаго цара пакъ Охридскіе црѣкве прѣдетелство и еноріа съвокопліеніе съедин(и)т се, ѣкоже вѣстѣ и прѣжде не тѣчю, нъ и сѣкоръ съкрати се еже о Павла(и) излобненію по чинъ архієпископскомъ повелѣвъ.

³ Съборътъ, изглежда, ималъ предъ видъ премѣстването на Павла отъ Смедерово въ Ипекъ.

⁴ Вѣроятно, патр. Генадий Схоларий.

ней епархия.¹ Това решение било утвърдено отъ патриарситѣ Михаилъ Антиохийски и Кирилъ Иерусалимски².

¹ Споменик, LVI, стр. 39. Съборътъ не е решилъ Павелъ да бжде лишенъ и отъ предсмъртно причастие като мирянинъ, както твърди Юрд. Трифоновъ (Македонски прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 76). Думитѣ „ниж(е) ѿмирае людскаго да сподобленъ бѣдетъ приобщеніа“, не сж формално решение на събора, а само заключителна мисль въ тълкуванието, което съборътъ прави върху приведенитѣ отъ него правила. Споредъ мнението на събора, канонитѣ и църковнитѣ светители (св. Ив. Златустъ, царигр. патриарси Генадий и Иеремия) даватъ основание, такъвъ сѣятель на раздори въ църквата, като Павелъ Смедеревски, да се низвергне, отлжчи и предаде на анатема, та дори предъ смъртта си като мирянинъ да не бжде удостоенъ съ причастие. Обаче въ самата формула, въ която изразява вида на наложената върху Павла епитимия, съборътъ не говори за отлжчване отъ църквата, а само за лишение отъ духовенъ санъ (осѣждаше того ѿ священства извръгохомъ того яко да ис(тъ) ѿ нынѣ извръженъ и лыхъ священства его — Споменик, LVI, стр. 39, кол. 1). Не е ясно защо въ своето решение съборътъ говори само за низвержение (*καταίρεσις*), а не и за отлжчване отъ църквата (*ἀφορισμός*). Дали защото е считалъ, че канонитѣ не позволяватъ да се налагатъ две наказания едновременно, за което самъ съборътъ загатва, предавайки съдържанието на посланието на патр. Генадий (яре и дваши ѿтмѣрати нѣсть рече священнымъ, нъ за прѣвеличство ради злѣкы нже нманѣмъ и силою священство нхъ прѣстѣтелство въспрѣмшаго, не тѣчѣюже извръженію, нъ и влѣченію прѣдастѣ — Споменик, LVI, стр. 38, кол. 2), или защото е смѣталъ за излишно да повтаря едно наказание, което архиерейскитѣ съборъ отъ 1532 г. е наложилъ на Павла (вж. по-горе, стр. 20, бел. 2), но което въ действителность е нѣмало значение, докато Павелъ и сподвижницитѣ му не бждѣли разстрижени?

² Въ съборния актъ нѣма никакво указание, за да се допусне, че въ събора сж участвували тѣзи патриарси (Юрд. Трифоновъ, цит. сп., стр. 51 макаръ че това не е било невъзможно. Ако тѣ, наистина, сж присѣствували на събора, то щѣло да се спомене за това въ съборния актъ, именно въ пасажа, дето подведомственитѣ на Охридската архиепископия митрополити и епископи казватъ, че се събиратъ да разглеждатъ дѣлото на Павла (Тамже жестокѣи и священїи съборъ благодатїю прѣветаго Дѣха окръжѣющихъ въ епархїи Охридскѣи црѣкве Прѣвїе Іѣстинїанїи всеосвященїихъ митрополїтѣ и кого(а)юбѣзныхъ (или (коголю)кныхъ) епископъ съборнѣ оуко съиндохомъ сѣ съвѣкъшанїи и о Павла испитанїе сътворихомъ). Това съборно решение било утвърдено или, като архиеп. Прохоръ, пребивавайки въ Цариградъ следъ събора, го поднесълъ на случилитѣ се тамъ двама източни патриарси, или пъкъ тѣ сж известили Прохора съ писмо, че утвърждаватъ решението на тоя съборъ, и охридската канцелария е прибавила тѣхнитѣ имена въ преписитѣ на съборния актъ, които тя изпратила по епархиитѣ за прочитане въ храмоветѣ. Ако двамата патриарси сж подписали собственоръчно съборния актъ, то тѣзи подписи биха били на

Освенъ отъ Павла Смедеревски, къмъ 30-тѣ години на XVI в. охридската църква била смущавана и отъ своя прототронъ костурския митрополитъ, който, изглежда, ималъ на своя страна нѣкои отъ съседнитѣ епархийски архиереи. Защо костурскиятъ митрополитъ враждувалъ противъ архиеп. Прохора, не е известно, но причиненото отъ него вълнение било толкова голѣмо, че александрийскиятъ патриархъ Иоакимъ, уведоменъ за това отъ цариградския патриархъ Иеремия и други, счелъ за свой дългъ съ съчувствено послание¹ да ободри архиеп. Прохора въ борбата му срещу размирницитѣ.

гръцки езикъ, както напр. подписитѣ на епископитѣ-гърци Агапий Преспански и Пахомий въ охридския съборенъ актъ отъ 1529 г. (+ о Агапийскъ епископъ прѣспанскъ) Пахомийскъ въ Споменикъ, LVI, стр. 36, кол. 2), Пахомий Мъгленски (+ о Мегленскъ Пахомий) и Иоакимъ Гребенски (+ Иоакимъ Гребенскъ. *ibid.*, стр. 37, док. V, кол. II).

¹ Това послание (Споменикъ, LVI, стр. 32—33, док. I.) е запазено въ славянски преводъ, направенъ въ Охридъ. Въ него е означено само деномесечието: 15 юний. Споредъ Юр. Трифуновъ, то било написано въ 1530 г., но следъ посланието на патр. Иоакима за Павла Смедеревски и общото послание на четирмата (споредъ славянския преводъ) патриарси отъ м. септемврий 1530 г. за сжщия (Македонски прегледъ, год. IV, кн. 4, стр. 50—51), обаче обстоятелството, че въ това послание патр. Иоакимъ не говори нищо за Павла Смедеревски, дава основание да се мисли, че то било написано преди посланията за Павла Смедеревски.

Патриархъ Иоакимъ говори общо, че костурскиятъ митрополитъ е смущавалъ църквата, като престѣпвалъ установленията на св. отци и съборитѣ (. . . и сѣмѣшеніе еже иматъ твоа епархія ѿ нѣккихъ неповинующихъ се мѣжъ и сѣмѣшающихъ Христовѣ црѣковѣ, иже недостойнѣ сѣдржатъ архіеріевства прѣстоли, ижежъ Костурскіи (и) ини подокни емс, прѣстѣпающихъ ѿчѣскіи прѣдѣли и сѣкорѣ светыхъ). По-нататкъ той представя тѣзи архиереи, като сѣятѣли на тъмнина и престѣпници на заповѣдитѣ Господни (и почѣдихомсе къаки глаголюще: тѣмѣ свѣтъ, а свѣтъ тѣмѣ, и сѣви снковимъ прѣстѣпнишмъ заповѣды Господніе. По-доле: И наше смѣреніе имамъ таковыхъ и разорителіе заповѣдемъ Божіемъ), привежда отъ посланията на ап. Петъръ и Павелъ за лъжеучителитѣ текстове, които смѣта за пророчества, изпълнени въ това време (сѣа же пророчества къ дѣнѣшніи дѣнь испълнише се истиннѣ), и съветва архиеп. Прохора да бжде мжжественъ въ защита на вѣрата, както предшественицитѣ му, и да не влиза въ общение съ тѣзи смутители (Ты же късечѣстнѣ светымъ дѣшымъ стон и мѣжан се докѣстнѣ о Господи, ижеже и прежде тебе приснопамятніи архіереіе бившен, обаче занхъ не причещан се мѣкавіихъ делымъ), съгласно съ думитѣ на ап. Иоана (II посл., I, 9—11) и на ап. Павла (Еф. 5. 8—11). Ако патр. Иоакимъ е привелъ тѣзи цитати въ тѣсна връзка съ действителната вина на костурския митрополитъ, то последниятъ ще дѣе

Въ сѣщото време охридската църква твърде е страдала отъ това, че разни користолюбиви лица сѣ успѣвали да получаватъ епархийски катедри безъ съгласието на охридския архиепископъ, а чрезъ турската властъ по следния редъ: обръщали се съ молба до мѣстнитѣ кадии и, следъ като получили тѣхното писмено съгласие, отивали въ Цариградъ и си издействували отъ В. Порта бератъ: за исканата епархия, съ което сѣ заставяли охридския архиепископъ да ги ржкоположи, макаръ и да сѣ били недостойни за епископи. По тоя начинъ нѣкои успѣвали чрезъ клевети и подкупъ даже да отстранятъ живия митрополитъ или епископъ и да заематъ тѣхната катедра. Архиеп. Прохоръ е успѣлъ да издействува отъ султана ферманъ, споредъ който за напредъ всѣки кандидатъ за епархийска катедра трѣбвало да иска бератъ не чрезъ мѣстнитѣ кадии, а чрезъ охридския Синодъ и охридския кадия¹. За да внуши почитъ къмъ църковния редъ, въ 1529 г. той свикалъ въ Охридъ архиерейски съборъ, въ който участвували 12 епархийски

разпространявалъ нѣкакво неправославно учение. Ако пъкъ патр. Иоакимъ си послужилъ съ тѣзи текстове само затова, защото е схващаль непокорството на клирика къмъ началството за нарушение на Божия законъ, то костурскиятъ митрополитъ е разклащаль охридската църква съ нѣкакви неканонични действия. Последното предположение като че ли намира основание въ това, че патр. Иоакимъ счита костурския митрополитъ за престѣпникъ на светоотеческитѣ и съборнитѣ установления. Трѣбва да се отбележи фактътъ, че въ архиерейския съборъ отъ 1529 г. (вж. по-доле, стр. 25, бел. 1) не е участвуваль, както костурскиятъ, тѣй и другитѣ южно-македонски (мъгленски, струмишки и гребенски) и албанскитѣ (корчански, авлонски, велеградски, спатски и музакийски) епарх. архиереи. Това тѣхно отсъствие ще да е било изразъ на нѣкакво недоволство, а не случайно. Като се вземе предъ видъ, че тѣзи епархии се намирали въ допиръ съ гръцкия елементъ и въ нѣкои отъ тѣхъ книжовенъ и богослужебенъ езикъ билъ само гръцкиятъ, то недоволството на тѣхнитѣ кириарси не се ли дължело на обстоятелството, че при архиеп. Прохора Охридската архиепископия имала вече славянски обликъ (по-голѣмата частъ отъ иерарситѣ били славяни, официалниятъ ѝ езикъ билъ славянски, както показватъ съборнитѣ актове и надписитѣ въ архиепископската църква отъ това време) и че тѣ искали гръцкиятъ езикъ да заеме предишното мѣсто въ охридската църква?

¹ Споменик, LVI, док. IV, стр. 35, кол. II и 36, кол. I: потомъ же кто въспомнетъ да въсприметъ онѣ еноріе кромѣ хотѣнія и испытанія архіепископова и начрѣтанія събора ево, и кромѣ знанія кадіе Охридскаго, яко пишеть повелѣя великаго цара, а не такоже творяхъ прѣжде зана и законопрѣтетѣннаа дѣлюще люди, въземающе арзы ѿ инѣхъ кадіи ѿходѣще на Портѣ съ надворнымъ еѣдомъ и законнымъ, а не по законѣ Божіе и еѣдомъ църковнымъ.

архиереи,¹ много иеромонаси, свещеници, църковни сановници и знатни граждани. Съборътъ заплашилъ съ отлжчване отъ църквата всѣки смутителъ на охридската църква и похитителъ на епархийска катедра, както и тѣхнитѣ сътрудници².

Изглежда, тоя съборъ е внелъ известна дисциплина въ иерархията, та въ архиерейския съборъ отъ 1532 г. противъ Павла Смедеревски се явили всички подведомствени на охридската църква епархийски архиереи, освенъ костурския,³ който обаче, ако и непомирень съ своя началникъ, не е действувалъ вече открито противъ него, както може да се заключи отъ факта, че въ актоветѣ на охридскитѣ събори отъ 1532 и 1541 г. нищо не се казва за него.

Охридската архиепископия е успѣла да подчини още и православнитѣ общини въ Италия (Апулия, Калабрия и Сицилия), Венеция и Далмация, съставляваща т. н. италийска епархия. Споредъ документигѣ, намѣрени отъ М. Дриновъ и В. Макушевъ въ 1869 г. въ италянскитѣ архиви, тѣзи об-

¹ Споменик, LVI, стр. 36—37. Отъ Македония сж били: 1) Митрофанъ Битолски, 2) Агапий Преспански, 3) Даниилъ Дебърски, 4) Атанасий Кичевски, 5) Серапионъ Полошки, 6) Никифоръ Морозвиждски; отъ епархиитѣ на бившата Ипекска патриаршия: 1) Никаноръ Новобърдски, 2) Нифонъ Призренски, 3) Симеонъ Ипекски, 4) Василий (вѣроятно, Цетински), 5) Никонъ Студенички и 6) Матей Нишки.

² Съборътъ, макаръ и да говори за голѣмъ смутъ, причинень отъ грабители на епархии (Припадчи се бѣху сен светѣи и величѣи црѣкви трѣваніе и кѣра люта ѿ околныхъ кезаконѣиши неистовѣицѣхъ се и кесчнѣи насакаюицѣхъ кроукъ законного бѣста на митрополіе и епископѣ нже естѣ под областію нѣе — Споменик, LVI, стр. 35, кол. I), е замѣлчалъ имената на смутителитѣ, вѣроятно, защото тѣ вече сж били усмирени и съборътъ мислѣлъ, че съ едно общо предупреждение ще ги вразуми, а съ конкретна присжда може да ги раздразни и тласне да причинятъ по-голѣмъ смутъ въ църквата.

³ Името на недоволния отъ архиеп. Прохора костурски митрополитъ положително не се знае. Известно е само, че на 16 юлий 1532 г. (сир. 4 месеци следъ свикването на охридския архиерейски съборъ противъ Павла Смедеревски) костурски митрополитъ билъ Акакий, който на тоя день е свикалъ въ Костуръ събрание отъ клирици и първенци по нѣкакъвъ въпросъ. Гелцеръ, който е прочелъ акта на това събрание, не съобщава за излаганитѣ въ него въпроси (Der wiederaufgefundene Kodex des hl. Klemens und andere auf den Patriarchat von Achrida bezügliche Urkundensammulungen, Berichte über die verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, 52 B., 1903, S. 82).

щини сж били подчинени отъ архиепископа Прохоръ¹, а споредъ писмото на полския кралъ Стефанъ Баторий до папа Сикстъ V, италийската епархия се намирала подъ властта на охридския архиепископъ още отъ времето, когато паднала византийската империя подъ турцитѣ.² Паството на тази епархия се състоело отъ гърци и албанци, които се увеличили особено следъ турското завладѣване на Цариградъ и Албания. Тамъ имало и православни славяни.³ Папата се стремилъ да подчини православнитѣ общини въ Италия и отъ време на време си служелъ съ насилия противъ тѣхъ. Тѣй, въ 1556 г. билъ изпжденъ отъ Месина православниятъ епископъ Памфилъ. При все това презъ това време властта на охридския архиепископъ надъ италиянскитѣ православни общини все още била твърда.

(Ще се свърши).

¹ Периодическо списание, кн. III, 1882 г., стр. 132.

² Hurmazaki, Documente privitoare la istoria Românilor, III, 1880 г., № LXXVIII.

³ И. С. Пальмовъ, Славянское Обозреніе, II, стр. 218. Вижъ Макушевъ „Историческія розысканія въ Албаніи въ средніе вѣка“. Тѣ не се споменаватъ въ охридскитѣ актове, защото като малцинство се губѣли между гърцитѣ и албанцитѣ.

К ВОПРОСУ О ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КЛИМЕНТА ВЕЛИЧСКОГО.

Отъ проф. Н. С. Державина.

Alle diese Fragen können nicht auf
einmal gelöst werden.

V. Jagić.

В. И. Григорович, открывший древние службы Кириллу и Мефодию, высказал предположение, что они могли быть написаны тем же автором, которому принадлежит и житие Климента, и при том не позже по крайней мере X-го в. (См. Кир.-Меф. сборник, М. 1865, стр. 242). Образцом же при их составлении, по мнению Григоровича, для автора послужили греческие каноны. Издатель, впрочем, не дал исчерпывающего ответа по затронутым им вопросам и своих предположений и догадок не обосновал на данных более детального исследования открытых им памятников.

Другой исследователь *А. В. Горский*, открывший полную службу Кириллу (14 февр.) и канон обоим просветителям (6 апр.) в служебных Минеях Московской синод. библ., принадлежащих, по определению автора, к концу XII-го или к началу XIII в. (напечатаны в том же Кир.-М. сбор., стр. 271—296), установил общность содержания и стилистических приемов автора службы Кириллу с его пространным житием и на основании п. 9-ой канона — „Яко сълньце на земли въсиявъ, учителю, всюду же притѣчами, лучами богогласия просвѣщая поющая тя върою и о рацѣ стоящихъ у твоего тѣла,“ — слова которого, по мысли автора, указывают на то время, когда связь между новопросвещенною страню песнопевца и Римом, где было положено тело Кирилла, была еще во всей силе, при каковом условии только ученики Кирилла, приходя в Рим, могли совершать песнопения в честь своего наставника близ его гроба, что могло быть только при жизни Мефодия, — высказал предположение, что служба Кириллу была со-

ставлена еще до кончины Мефодия, чем и объясняется отсутствие как в стихирах так и в каноне какого бы то ни было намека на сотрудничество Мефодия своему брату.

Что касается канона Мефодию, то он представлялся исследователю менее самостоятельным и менее древним, чем предыдущий. В частности, А. В. Горский обратил внимание на известный тропарь 6-ой песни. — „ересьмъ въсьмъ противньъ явися благодатию, Мефодие, достойными отъвѣты, Отца убо Параклита исходяща, а не сыну глаголя, нъ равньствъмъ Троицю чисти исповѣдающе“ — и отметил, что здесь совершенно ясно указывается на отношение Мефодия к возникшему тогда спору между церквами восточною и западною об исхождении Св. Духа и свидетельствуется превосходство славянского проповедника и пастыря. Затем, на основании тропаря 7-ой песни — „Моравьская страна вели заступъ и стълпъ имѣя къ Богу, тобою просвѣщена, научи въспѣвати въ свой языкъ: отецъ нашихъ Боже благословенъ еси“, — а также на основании тропаря п. 9-ой: „Юже ти приносимъ мольбу, прѣблажене, приими изъ устъ недостойнъ; прилѣжно молися къ Христу за стадо свое“ — А. В. Горский пришел к заключению, что творец канона причисляет себя к пастве Мефодия, и что из многих стран славянских, равно обязанных благодарностью своим просветителями за учреждение разумного богослужения, к составителю канона ближе всех была Моравская земля.

Итак, оба названные исследователя отнесли составление служб славянским апостолам к самому начальному периоду славянского богослужения: Григорович к X-му в., а Горский — службу Кириллу к IX в. еще до кончины Мефодия, а канон Мефодию, повидимому, к X-му.

Кроме того, Григорович высказал предположение о греческом оригинале обоих служб, об единстве их автора и о тождестве его с автором жития Климента; Горский же установил общность содержания и стилистики у автора службы Кириллу с автором пространного жития того же апостола, а также принадлежность составителя канона Мефодию к его пастве и наибольшую близость к нему Моравской земли, что, прибавим от себя, может указывать или на моравское происхождение автора канона или на то, что канон писался им в Моравии и прежде всего имел в виду моравскую паству.

Таково наследие, оставленное нам в данном вопросе незабвенными А. В. Горским и В. И. Григоровичем, наследие огромной важности и значения, в котором, однако, до сих пор еще не все приведено в должный порядок и над которым еще предстоит много и много поработать, прежде чем можно будет подвести ему окончательные итоги¹.

Автор классического труда: Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия — А. Воронов, занимавшийся исследованием интересующего нас памятника в 70-х годах, дал в своем труде целый ряд в высшей степени обстоятельных и интересных наблюдений и выводов как относительно предполагаемого автора служб, так и относительно места и времени их написания. Впоследствии, однако, не все предположения Воронова оказались приемлемыми, и кое-что из его утверждений, и при том кое-что весьма серьезное, было подвергнуто не менее основательной критикой и встретило целый ряд очень веских возражений (Точка зрения Воронова изложена была, между прочим, Ягичем в его статье: *Die neuesten Forschungen über die slav. Apostel Cyrill und Methodius*, напечатанной в *Arch. f. sl. Phil.*, т. IV, 1880, стр. 115 и сл.).

К числу заслуг Воронова по интересующему нас вопросу принадлежит, во всяком случае, установление, во-первых, единства автора обоих канонов, а равно и единство времени их написания и, во-вторых, установление фактической и текстуальной зависимости служб от пространных житий славянских апостолов. Идя в своем исследовании дальше, Воронов, однако, усматривает в службах некоторое, так сказать, усиление легендарного элемента, выразившееся в том: 1) что автор канона относит к странам, просвещенным проповедью первоучителей, Мизию т. е. Болгарии; 2) что успехи проповеди у хазар в службах преувеличены сравнительно с показанием жития Константина; 3) что о чудесах Кирилла и Мефодия в службах говорится больше, подробнее и частнее, чем в житиях, и что 4) мысль жития Мефодия, что до удаления в монастырь он занимал светские должности, развивается в службе

¹ Известных работ А. Александрова, К. Ф. Радченка и Н. В. Шлякова мы здесь не называем, потому что, кроме текстов, по интересующему нас вопросу они не дают ничего нового.

в показание, что он, удаляясь в пустыню, „оставил подружие и детей“. Эти наблюдения приводят автора к заключению, что службы составляют уже дальнейшую ступень в развитии агиологии славянских просветителей после их пространных житий, т. е. что службы более позднего происхождения сравнительно с житиями.

Как указано было выше, Григорович отнес службы к X в. Показания службы Мефодию: „Тѣ блажене поеть земѣ морабъскаа. честно твое тѣло имѣши и паноньскаа свѣтителю просвѣщена тобож и людіе ею съшедшесѣ празднужь твоѣ память“ — дало основание Воронову, всего естественнее, отнести ее к X в. и в особенности к первой половине его, так как сохранившиеся в Моравии предания и некоторые церковные начала слав. первоучителей в это время, конечно, наиболее могли соединяться с празднованием их памяти, чем в последующее, когда с особенною силою возобладали латинское-немецкие влияния во всей области просветительной деятельности первоучителей.

Однако, с своей стороны, Воронов обращает внимание на то, что указание канонов на гонения учеников К. и М. в Моравии и на рассеяние — „Имѣща свѣтаа прѣ о свѣтѣй троици куріле преподобне меѡдіе свѣтителю. стадо ваю свѣтое ходѣще по земи странѣи съхранше растита молитвами си блаженаа“ . . . — „Тѣ молимь меѡдіе свѣтителю славне разгнаное еретики стадо твое схрани . . .“ — а также упоминание о том, что и Болгария была обращена в христианство Кириллом и Мефодием, — отличают показания служб от показаний пространных житий.

То обстоятельство, что в пространном житии Климента говорится о рассеянии учеников, а также и о просвещении Болгарии Кириллом и Мефодием, Воронову представляется достаточным основанием для утверждения, что службы составлены не только после пространных житий Кирилла и Мефодия, но и после жития Климента, следовательно не ранее конца XI века.

Кроме того, по мнению Воронова, самым веским доводом в пользу того, что службы принадлежат более позднему времени, служит то, что в них мы встречаем прямое указание на православное учение Мефодия по вопросу об исхождении Св. Духа и неоднократные заявления против западных лжеучителей по этому предмету, как еретиков.

Точку зрения проф. Воронова в 1887 г. повторил П. Сырку в статье: „Служба святителю Мефодию, учителю славянскому“ — Р. Ф. В. № 1, стр. 68—112.

По мнению Воронова, этою чертою службы опять близко сходятся с пространным житием Климента, написанным именно с целью опровержения западного лжеучения об исхождении, — и указывают на свое позднее происхождение. В канонах, говорит автор, назначавшихся для церковного употребления, догматическое учение и догматическия воззрения могли быть изложены не иначе, конечно, как в духе строго соответствующем общепризнанному учению церкви; а учение об исхождении св. Духа в смысле полного противоречия между Востоком и Западом и решительное осуждение западного учения, как ереси, могли быть признаны и получить полное господство на востоке не ранее окончательного разделения церквей — в половине XI ст. В виду изложенного, Воронов считает службы восточного происхождения, о чем ему совершенно ясно говорит текст: „посла та учіти темных книгами законоучными жзыки западныхж...“; „проиде до краи западныхих...“ и т.п.

Итак, заключает Воронов, каноны, очевидно, не западного, а также и не русского, а юго-славянского происхождения и составлены в той же Болгарии, которой принадлежат и пространные жития свв. первоучителей и все важнейшие славянские и греческие источники их истории.

Кроме того, Воронов, высказавшийся о греческом оригинале пространных житий, находит не только в содержании пространных житий и служб аналогию, он идет и дальше: он видит и в службах греческий элемент и предполагает, что первоначально и они были написаны на греческом языке; греческий элемент он видит в искусственной витиеватости и фигуральности их стиля, так свойственной греческим писателям, и в своеобразной греческой расстановке слов, а не славянской, нередко затемняющей смысл и вообще весь склад речи; в неславянских выражениях и оборотах, которые естественнее всего могут быть объяснены переводом с греческого.

Григорович, как мы знаем, думал, что службы могли быть сочинены тем же писателем, который составил и житие Климента, и при том по греческим образцам.

Воронов не склонен считать их творением того же автора, который написал и пространное житие Климента, так

как, говорит он, в содержании служб лежит гораздо более фактов из жизни Кирилла и Мефодия, чем сколько указано в житии Климента.

Свою мысль о греческом оригинале и авторе служб Воронов, между прочим, поддерживает ссылкой на популярность греческого языка в Болгарии в X—XII ст., на былую высокопросвещенную терпимость и симпатии греческого духовенства к славянскому элементу и т. п., и говорит, что греческие авторы пространного и краткого житий Климента и канонов Кириллу и Мефодию потому писали по-гречески, что или не знали славянского языка или не вполне свободно владели им, а с другой стороны, и потому, что греческий язык греки всегда предпочитали и на славянский смотрели как на полуварварский язык. Нельзя не заметить, конечно, что это последнее утверждение автора не вяжется с его же мыслью о высокопросвещенной терпимости и симпатиях греков к славянскому элементу.

Итак, Воронов считает службы произведением не ранее конца XI в., думает, что они были написаны в Болгарии и при том первоначально на греческом языке, одноко не тем автором, которому принадлежит пространное житие Климента.

Из последующей затем литературы по интересующему нас вопросу отметим еще мнение акад. А. И. Соболевского, который, исходя из наблюдений над языком памятника, отнес православные службы Кириллу и Мефодию, если не целиком, то частично, к древнейшим памятникам моравского происхождения (Р. Ф. В. 1900, № 1—2)¹.

Таким образом, в конце концов, оказывается, что мы пока еще не располагаем определенным решительным ответом ни по одному из вопросов, связанных с изучением данного памятника, т. е. не знаем: ни кто был автором его, ни когда и где он мог быть написан, ни даже на каком первоначально языке он был написан.

Несомненным, повидимому, можно считать только два факта, а именно: что службы эти написаны одним и тем же автором, во-первых, и во-вторых, что они написаны на основе пространных житий славянских просветителей.

¹ Сводный текст службы Кириллу по всем известным и опубликованным до сих пор текстам дает Н. В. Шляков в Изв. Отд. р. яз. и слов. 1910 г. XV, кн. 3, стр. 151—187.

Блестящая аргументация Воронова и его словарные сопоставления, убедившие исследователя в том, что оригинал пространных житий славянских апостолов был написан на греческом яз., встретила тогда же, в 1877 г. совершенно основательное возражение со стороны проф. *Ив. Малышевского*. Воронов считал несостоятельной мысль о славянском богослужении в Болгарии в IX в. в виду отсутствия за все время борьбы между Византией и Римом из-за Болгарии где-либо указания, чтобы в Болгарии возбуждался вопрос о славянском богослужении, что, по мысли Воронова, несомненно показывает, что болгары, находясь под властью греков, имели богослужение на греческом языке, и под властью латинян — на латинском, тем более, что греческая церковь, несомненно, ревниво оберегала права свои на Болгарию и в данное время по отношению к Болгарии не была свободна от упрека в трезычной ереси, т. е., проще говоря, не допускала здесь славянского богослужения. Эта борьба за права своего родного языка, имевшая место в Болгарии в X в., нашла себе отражение, между прочим, в известном полемическом сочинении черноризца Храбра, каковым в то же время, по существу, в известных своих частях является и житие Константина (Кирилла). Таким образом, доминирующая роль византийского культурного влияния в Болгарии в IX—X вв. предполагает и господство здесь греческого языка в богослужении, чем, по мысли исследователя, и объясняется наличность в греко-болгарской письменности XI—XII вв. трех произведений, составленных для прославления славянских апостолов.

Проф. Малышевский, исходя из предположения, что известный канон Димитрию Солунскому составлен Кириллом и Мефодием в Моравии и несомненно на славянском языке, вслед за чем следовало славянское похвальное слово ему же, составленное их учеником, Климентом, а также, имея в виду, что в это время уже в Болгарии в X в. была довольно развита славянская письменность, не видел никаких оснований считать первооригинал и паннонских легенд греческим: он мог быть славянским. Составленные в Моравии и Паннонии, славянские жития Вячеслава и Людмилы и канон первому совершенно определенно говорят о существовании здесь в это время, на ряду с латинской, и славянской письменности. То же самое мы имеем все основания предполагать и для Болгарии,

где славянская письменность была во всяком случае сильнее, чем в Чехии, а греческая — слабее, чем латинская в Чехии.

Дальнейшее обстоятельное исследование того же вопроса, сделанное в 1895 г. проф. П. А. Лавровым („Климент, епископ Словенский“), с несомненностью установило ошибочность, при всей кажущейся ее обоснованности, точки зрения Воронова на язык первооригинала паннонских легенд и на чисто славянское происхождение, и это именно объяснение в настоящее время, кажется, может быть признано общепринятым. В этом именно смысле в 1900 г. высказался акад. А. И. Соболевский, заявивший о том, что ему не представляется ни малейшего основания считать паннонские жития, или которое либо из них, за переводные с греческого.

С другой стороны, стилистическая и лексическая близость паннонских житий к похвальным словам Клименту Римскому и Кириллу, приписываемым проф. П. А. Лавровым Клименту Величскому на основании совпадения их с близкими к ним местами из других творений того же автора, убедила проф. Лаврова в правильности точки зрения Ундольского и Бодянского, считавших автором паннонских легенд именно Климента Словенского.

То, что в свое время было сказано проф. П. А. Лавровым в возражение Воронову по поводу его „гречизмов“ и вообще греческого языка первооригинала пространных житий в полной мере применимо и к тому, что было сказано Вороновым же по поводу греческого происхождения интересующего нас памятника — служб Славянским апостолам.

Те элементы в содержании служб, которые с несомненностью указывают на их раннее происхождение — начало X в., а быть может и конец IX-го (см. выше), Воронов считает ни больше ни меньше, как только поэтическим образом, своеобразной поэтической амплификацией известных фактов, но не фактами достоверности. Почему? Автор, к сожалению, на этот вопрос не дал ответа. Не представляют ли собою и пространные жития славянских первоучителей литературного памятника с обширным поэтическим элементом, однако это не дает нам никаких оснований аннулировать историческую ценность их фактических показаний, если только эти показания не является заведомым искажением истины, известной нам из сопоставления данного памятника с другими источниками. По-

этому, известные показания служб, отмеченные Григоровичем и Горским (см. выше), давшие основание этим ученым относить их составление к X-му веку, а быть может, и еще к более раннему времени, мы принимаем, как совершенно определенный и в высшей степени ценный историко-литературный факт, указывающий на то, что в службы Славянским апостолам в том виде, в каком они дошли до нас, в качестве одного из составных элементов входит и часть, впервые сложившаяся, быть может, еще в Моравии в первые же дни после кончины Мефодия, а быть может и в тесной связи с чею, или же в самое близкое к этому событию время, когда „стадо святое“ Славянских апостолов, по выражению служб, хотя и было уже разогнано „еретиками“, но всецело еще жило моравской атмосферой и моравским настроением под свежим впечатлением только что пережитой драмы.

Воронов полагал, что имеющееся в службах прямое указание на православное учение Мефодия по вопросу об исхождении и неоднократные заявления против западных лжеучителей по этому предмету указывают с несомненностью на более позднее время их составления, когда разрыв восточной и западно-римской церковей в связи с расхождением в толковании учения об исхождении был уже фактом совершившимся. Следует, однако, иметь в виду, что уже вся жизнь и просветительная деятельность Мефодия в Моравии протекала в атмосфере напряженной борьбы с трезычниками и иопаторской ересью (житие, XII), т. е. с учением о Filioque, что уже в послании к Святополку папы Стефана VI-го не только запрещалось славянское богослужение, но и подробно излагались те именно, пункты учения западной церкви, в которых она начинала окончательно расходиться с восточной, при чем Мефодий осуждался за лжеучение, противное римской церкви (см. *Н. Л. Туницкий*: Св. Климентъ, епископъ словенский, стр. 124). После смерти Мефодия — 6 апр. 882 г. — борьба славянской партии с латино-немецкой, между прочим, из-за Filioque достигла крайнего напряжения и выразилась в требовании папы внести в символ Filioque, заменить славянское богослужение латинским и устранить Горазда от дел архиепископии впредь до прибытия его в Рим, но ученики Мефодия отказались выполнить эти требования (см. *Н. Л. Туницкий*, стр. 131 и сл.). Таким образом, нет никаких оснований, исходя из указанных

данных служб, относить их к какому либо более позднему времени, нежели конец IX-го и начало X-го вѣка.

С другой стороны, имеющиеся в службах заявления против западных лжеучителей по вопросу об исхождении при указанном выше положении вещей в Моравии уже в IX в. совершенно естественны, как отклик на животрепещущий, основной вопрос переживаемого момента, касавшийся всей жизни и деятельности славянских апостолов, которому уделено так много внимания и в житиях, а ведь службы то, несомненно, как это подтверждено и Вороновым, составлялись на основании житий (см. Труды Киевск. Дух. акад., 1877, т. I, стр. 114 и сл.). Как же можно было бы этот кардинальный вопрос, больной вопрос современности, с которым, к тому же, для автора было связано так много и личных переживаний, обойти совершенно молчанием в службах, в тропарях? Конечно, в этом своем элементе службы могут сходиться и с несомненно более поздним по своему происхождению простран- ным житием Климента, но в этом обстоятельстве нельзя видеть никакого указания на то, что и службы более позднего происхождения.

Все сказанное ими до сих пор убеждает нас в том, что *древнейшие службы славянским апостолам были окончательно составлены на юге* („всемоу мироу яви учѣлѣ. и посла та учѣти темных книгами законоучными жзыки западных“; „на западѣ и сѣвере и юзѣ мѣрь просвѣщаѣ чудесы“; „проиде яко мльнии вселенжж сѣверскжж и южнжж просвѣтивъ странж, западнымже свѣтъ незаходимъ всиа“; „въ градѣхъ сѣверскихъ въ хазарѣхъ приложи ти сѣ“; „проиде до краи западныхъ“ — служба Кириллу; „яко слнца свѣтлость вьстока та Хсї вьсинявъ к западоу отче посла“ — служба Мефодию); *в живой еще атмосфере паннонских традиций и впечатлений* („велика та отплота и тврьдъ земѣ паноньскаа имѣши блажене блади еретическжж роушити книгами трижзычники крѣпко научена тобож тѣмже та учѣлѣ мждраго поминажще присно Христа прославлѣемъ“ — служба Кириллу; „та имать отче земѣ моравьская стѣнж тврьдѣ еаже побеждаемъ еретики“; „царствиа паномия коупно новии сжще людие тебе пастырѣ честна свѣдаши радуется дѣтели ти пос- пѣшьствоуемъ троуды и болѣзни похвалнаа таино тебе почитаащимъ“; „та блажене поеть земѣ моравьскаа честно твое

тѣло имаши и паноньскаа стѣлю просвѣщена тобож и людіе его съшедшеса празднужть твоа памать“—служба Мефодію); *в ближайшее к апостолам время („та молимы Меѳодіе стѣлю славне разгнаное еретики стадо твое схрани въ вѣрѣ право-вѣрнѣй“; „имаща стѣа ѿ стѣй троици куріле преподобне меѳодіе стѣлю стадо ваю стѣою ходяще по земи страннѣи съхранше растита“ — служба Мефодію) и при том несомненно, одним из членов того же „стада“, т. е. одним из непосредственных учеников Кирилла и Мефидия („пожщж та вѣрож и ѿ рацѣ stojщихъ твоего тѣла помѣни блажене свои ученики“ — служба Кириллу).*

Как было указано выше, фактическое содержание служб стоит в тесной связи с пространными житиями: службы повторяют в той же последовательности, конечно, в самых общих чертах, содержание пространных житий и нередко в тех же выражениях, пользуясь теми же образами. Сама собою напрашивается мысль, *не представляют ли собою службы произведения того же автора, кому, вероятнее всего, принадлежат и пространные жития, т. е. Клименту Словенскому, этому „приближеннейшему ученику солунских братьев“, до гробовой доски остававшемуся верным их заветам и всю жизнь свою отдавшему служению их делу. Во всяком случае, общность языка служб и языка произведений Климента убеждает нас в известной основательности этого предположения.*

Так, например:

1. *Служба Кириллу* (Кир.-Меф. Сборн. 1865 г., стр. 243—250)
просвѣщъ ѿко свѣтило та свѣтодавецъ Хсѣ Бѣ нашъ
всемоу мироу ѿви ѿчителѣ и посла та ѿчити
темных. . . (7)

въсемъ міроу ѿчителѣ (8)

ѣко свѣтилника та Хсѣ мирови показа и ѿчителѣ
вселенѣи. (41)

- Служба Мефодію* („Кир.-Меф. Сборн. 1865 г., стр. 250—257)

ѿко слѣнца свѣтлость вѣстока та Хсѣ вѣсинавъ къ западоу
оѣе посла мѣдра ѿчителѣ меѳодіа вѣмъ (13)

бжѣтна и вѣрна меѳодіа вси вѣспоимъ людіе. и любовиѣ
ѿблажимъ ѿко пастырѣ великаго словѣномъ (26)

цѣртвиѣ паноміа коупно новии сжще людіе тебе па-
стырѣ чѣна свѣдаши радуется (27).

Похвала Кириллу („Кир.-Меф. сборн., 1865, стр. 313—318)
 свѣтозарная память блжѣнаго оца нашего Кирила новаго
 апѣла и оучителя всѣмъ странамъ (стр. 313)
 словѣньскъ же языкъ в неразѣмъи и мрацѣ грѣховнѣ
 сущю явленъ бысть пастырь и оучитель
 емъ (стр. 315).

Житие Мефодия (изд. П. А. Лаврова, 1899)
 проважаахоу съ свѣщами плачуще сѧ добра оучителя
 и пастыря (стр. 14).

Похвальное слово Кириллу и Мефодию (изд. П. А. Лаврова, 1898)
 прѣдбная и истиньная пастыря (стр. 23).

2. Служба Кириллу:

яко слѣнце на земли въсия вчителю всждоу прит-
 чами лоучами бгѣогласиѧ просвѣщаѧ (39)
 лоучами твоего свѣта прѣтаа дшѣж мож нинѣ
 просвѣти (40)

и дхѣмъ лжавомъ страшна тѧ прогонителѣ пока-
 завъ (4).

лестъ прогналъ еси (11).

Служба Мефодию:
 ты ѿ запада стѣ въсия яко же звѣзда своѧ лоучѧ
 слащи (22)

радуисѧ слѣпымъ видѣніе и бѣсомъ прогонителю (3)
 прогонителѣ ереси (26).

Похвала Кириллу:
 иже блговѣріемъ и красотою въсія намъ яко слѣнце
 бѣсавскѧю лестъ прогона и поганьскіи мракъ и
 поганьскѧю лестъ освѣщаѧ бжѣтвными лучами
 (стр. 313—314).

Почтение на св. воскресение („Климент, епископ словен-
 ский“, труд В. М. Ундольского с предисл. П. А. Лав-
 рова, 1895. Тексты)

тоу грѣховьныи мракъ ѿ срѣдцѣ нашихъ ѿганѧ-
 етьсѧ (стр. 13).

Житие Мефодия:
 ереси прогона (стр. 14).

Похвальное слово Кир. и Мефодию:
 мьглоу невѣдѣніѧ ѿгона (стр. 22)
 въ въсемъ мирѣ дѣмоньскоую хоулоу и въсакоу ересь
 прогнавъша (22)

мрак невѣдѣния въсюдоу прогънаста (там же, стр. 22)
на вистася . . . бѣсомъ прогонѣника (там же)

яко слѣнци въсиявъша мрака грѣховъна
ѡгънавъша (стр. 20); то же см. Похв. Димитр. Со-
лунск., 361.

яко лоуча слѣнчѣныя свѣтъмъ борѣзоумнымъ
просвѣтиша весь миръ (стр. 19)

проидоста яко слѣнце тъмная мѣста стопами своими
просвѣщающа въсакоу мъглоу поганьскоую дховнымъ
огнемъ попадающа и еретичьскоую (стр. 20)

ямоуже явися проповѣдникъ и апѣль новъ въсиявъ
яко слѣнце (стр. 22).

въсиявъ яко слѣнце лоучами притѣчѣнами
(стр. 22).

Поучение на память апостола или мученика:

тѣмъ же и нынѣ сияють въ славѣ божии паче сия-
ния слѣнчѣнаго (стр. 9)

не чистѣе ли злата, не свѣтлѣе ли слѣнца
(стр. 14).

Похвальное слово в память пророка Захария:

добро же наслѣдіе чюдеси іего в родъ и родъ и до
вѣка сияють яко слѣнце (стр. 32—33).

3. Служба Кириллу:

бжїи бо твои бысть храмъ дшѣвныи (9)

Похвала Кириллу:

премѣдртъ бо бжїа създавъ срдци его храмъ
собѣ (стр. 314).

4. Служба Кириллу:

яко зарѣ просвѣщъ вса землѣ, еретики гониши,
взыскаа на вѣстоцѣ и западѣ и сѣверѣ же и юзѣ, три-
язычники правиши проповѣдаж странамъ, языки имъ
глѣа и книги прѣдаж (14).

просвѣщаж миръ прѣсвѣтлами зарѣми (27)

зарѣми трѣслѣннаго бжїтва ѡсвѣтимъ (28)

Похвала Кириллу:

прелѣтаа акы орелъ на всѣ страны ѡ вѣстока до за-
пада и ѡ сѣвера до оуга, в козарѣхъ же и въ срацинѣхъ
ѡ стѣи вѣрѣ, в соборѣхъ обрѣтсѣ трѣсвѣтлыми за-
рами, яко слѣнце восіа, вса блади ихъ разорана
(стр. 315).

паче слнца сіаа, троичными зарями просвѣти
бещисленый народ (стр. 316).

5. *Служба Кириллу:*

яко златыми монисты украсилсѣ еси, лоучами прѣ-
свѣтлами зѣло облистажсѣ (15; см. также 5)

Похвала Кириллу:

се оубо искоренивъ блжныи стада хвѣа требезначал-
нымъ свѣтомъ облистаа освѣти стр. (315);

яко и днѣница послѣ же възходящи свѣтлостію своею
весь лѣчь звѣздныи облистаетъ слнчными
зарями свѣта проавляющи (стр. 316).

6. *Служба Мефодію:*

кто можетъ изрещи, меѳодіа дѣтѣли и
троудѣ еже пострада ѿ бѣсь тріжзычникъ (9)

Похвала Кириллу:

которыи ли азыкъ постигнетъ изрещи подвиги и
троуды и добротѣ житіа его (стр. 316).

7. *Служба Мефодію:*

пжчинж прѣплаваа житиискжж прѣлетѣ ѿче орел-
скы (20)

Похвала Кириллу:

прелѣтаа акы орель на всѣ страны (стр. 315)
яко крилатъ прелѣтааше на всѣ страны
(там же)

Поучение на память апостола или мученика:

яко орель и горѣ възлѣтати оумьмъ (стр. 14)

Похвала о четверодневном Лазаре:

лазарь нбѣопарьныи орель вышньиа премоудрость
(стр. 22).

Слово похвальное в память пророка Захарія:

радуисѣ нѣбопарныи орле дхвныма очима про-
зра воплощение хво (стр. 30).

Похвальное слово Кириллу и Мефодію:

родѣмъ сы мьнии блаженыи константинъ, а оумьмъ и до-
бродѣтелями выспрь възлѣтааа якоже орель
доуховьныиа крилома (стр. 16).

8. *Служба Кириллу:*

обтече яко мльнии вселенжж (27)

проиде яко мльнии вселенжж (28)

Житие Мефодия:

ап̑ли петръ и павль съ прочими оученикы хв̑ы на ко
мѣлнѣи вьсь миръ прошьдѣша освѣтиша вьсю землю
(стр. 5, изд. П. А. Лаврова).

9. *Служба Мефодию:*

и прѣдаль еси своимъ людемъ и стадоу оучение ихъ (1)
вчѣтелѣ, молитася съхранити стадо славѣньское (15)
та молимъ . . . разгнаное еретики стадо твое схрани
(19; то же 37)

Похвала Кириллу:

и иде в римъ ведыи на съвершеніе избранное си стадо
(315—316)

Житие Кирилла:

и вѣрное твое стадо съхрани

Житие Мефодия:

да достойно званіи нашего живѣше съде станемъ съ
тобою твое стадо ѿ десною страну х̑а б̑а нашего.

Похвальное слово Кириллу и Мефодию:

за избранное стадо ваю подвижно помолита сѧ (стр. 23)

Воронов усматривал греческий элемент в этих службах в их искусственной витиеватости и фигуральности стиля, так свойственной греческим писателям; кроме того, он видел в них характерную греческую расстановку слов, а не славянскую, а также не славянские выражения и обороты; все, вместе взятое, убеждало его в том, что славянские службы переведены с греческого.

Прежде всего, следует отметить, что как Похвала Кириллу, так и службы обоим братьям и особенно служба Мефодию носят ярко выраженную печать славянской идеологии. В них Кирилл и Мефодий чествуются не только как „учители всем странам“, „всему миру“ или „вселенней“, но и как пастыри и учителя славянского народа; в них возносятся мольбы о сохранении „стада“ славянского, т. е. имеется в виду церковный клир славянский. Конечно, подобное настроение вполне возможно и в сподвижниках славянских просветителей не славянского происхождения. Но ведь „стадо“-то, организованное Кириллом в Моравии и сопровождавшее его в Рим, а затем явившееся на местах преемниками солунских братьев и пер-

выми священнослужителями среди славянского населения во главе с Гораздом, было славянским в своей массе! И вполне было естественно этому „стаду“, совершая славянское богослужение среди славянской массы, чествовать память своих учителей, как славянских просветителей, и воссылать к ним мольбы о предстательстве и защите своего славянского дела и о сохранении славянского „стада“ в православной вере. Вся историческая обстановка не дает нам решительно никаких оснований думать, что оригинал, именно, служб мог быть греческим. Что же касается искусственной витиеватости и фигуральности стиля, которые, между прочим, свойственны и греческим писателям, то они говорят прежде всего о том, что автор служб был по тому времени литературно образованным человеком, хорошо знакомым с греческой литературой и в совершенстве владевшим известной литературной формой, что подтверждает собою также и мысль Григоровича о том, что *образцами* для служб автору послужили греческие каноны.

Нельзя придавать какого либо криминального значения также и своеобразным, яко-бы не славянским, выражениям и оборотам, попадающим в службах. Эти „не славянские“ выражения и обороты так естественны в славянском литературном языке IX—X вв., когда он впервые был вызван к литературной жизни, когда впервые он стал выявлять свою физиономию, глядясь в зеркало византийской работы, когда греческая фраза была для него высшим образцом совершенства и изящества стиля, к которому он старался так или иначе приблизиться, как старалась построиться по греческому же образцу и вся культурная жизнь высших классов общества, и чем автор-славянин был лучше знаком с греческим языком, тем, надо думать, в этом отношении его язык с современной точки зрения был совершеннее, т. е. больше всего приближался в своем строе к греческой фразе. Климент Величский, как литературно образованный человек, как *ἀνὴρ λογιώτατος*, по выражению жития, конечно, был очень хорошо знаком с греческим языком и в своем литературном славянском языке в данном случае мог находиться естественно под влиянием греческого языка. Подобные факты в истории любого языка в начальный момент его литературной жизни обычны. (См. V. Vondrák: Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, 1903;

проф. П. А. Лавров — *Die neuesten Forschungen über den slavischen Klemens*, Arch. f. sl. Phil., XXVII, 1905).

Таким образом, данные языка и некоторые внутренние факты служб славянским апостолам убеждают нас в том, что с большою долею вероятности автором их можно было бы признать именно Климента Величского. Кому, в самом деле, как не этому талантливейшему и литературно одаренному ученику славянских первоучителей было озабочиться свевременной организацией достойного славных подвижников чествования их памяти. Этого требовали от него не только любовь к своему учителю, не только сознание своего сыновнего долга, не только благоговейное отношение к памяти подвижников, но и интересы дела утверждения славянского просвещения, для которого так много было сделано солунскими братьями, которое обещало такой блестящий расцвет, и которое, однако, преждевременно было разрушено преступными кознями „старого врага, завистника человечю роду“. Надо было наперечь все силы, чтобы спасти дело солунских братьев; надо было освежить в памяти их заслуги; надо было создать известный подъем настроения, известный экстаз. Кто другой лучше всего мог это сделать, как не Климент, всею душою преданный братьям, непосредственный свидетель их подвижнической жизни, очевидец и соучастник их „достохвального живота“ и „пресветлой красоты“ их „детели“. „В образец жизни своей, говорит о нем его житие, поставил он себе великого Мефодия, и с ним сообразуя свои действия, заботился и молился, как бы не уклониться от него; жизнь его и деяния, как бы некоторую картину искусного в живописи художника, взявши за образец своей жизни, тщательно старался по нем изобразить себя. Ибо он знал жизнь его так, как никто другой; потому что, еще от юности и с ранних лет последовавши за ним, видел все своими глазами что делал его учитель“. (В. А. Бильбасов: Кирилл и Мефодий, т. II стр. 362).

Высказанное нами предположение о принадлежности древнейших служб славянским просветителям авторству Климента находит себе, повидимому, косвенное подтверждение и в словах того же жития о сочинениях Климента, что — „одни из них написаны в честь многих святых, другие в похвалу

пречистыя Божия Матери, в виде молитв и благодарственных песней; вообще, все, что относится к церкви, чем украшаются памяти Господа Бога и святых его, и души возбуждаются, все это Климент передал нам, болгаром". (Бильбасов, II, 363).

КЪМЪ ВЪПРОСА ЗА ЗАВИСИМОСТЪТА НА МОЛДАВСКАТА ЦЪРКВА ОТЪ ОХРИДСКАТА ПРЕЗЪ XV В.

Отъ Ив. Снѣгаровъ.

Голубински, Гелцеръ, Иречекъ, Яцимирски, както и ромънскитѣ историци Мелхиседекъ, Филаретъ Скрибанъ, Ксенополъ, Добреску никакъ не се съмняватъ, че презъ XV в. Молдава и Влашко сж били подчинени подъ духовната властъ на охридския архиепископъ. Дори днешниятъ голѣмъ ромънски историкъ Йорга допуска, че имало връзки между Молдава и Охридъ, макаръ и да смѣта за неавтентични писмата, размѣнени между молдавския войвода Стефанъ Велики и охридския архиепископъ Доротей.¹ Въ своето изследване „Documente false“ (Buletinul Comisiei istorice a României, vol. I, București, 1915 г.) ромънскиятъ ученъ Иоанъ Богданъ се стреми да докаже, че тѣзи писма сж фалшиви обаче и следъ това има ромънски историци (напр. Добреску²) които подържатъ, че презъ XV в. Молдава е скжсала връзките си съ Цариградската патриаршия и признала ведомството на Охридската архиепископия. Пъкъ и самъ Иоанъ Богданъ не се отказалъ отъ мнението си, изказано още въ 1891 г., че молдавскиятъ митрополитъ Теоктистъ билъ ржкоположенъ отъ охридския архиепископъ Никодимъ³.

Пръвъ Михаилъ Ласхарисъ (отъ солунския университетъ) има смелостъта да отиде противъ толкова авторитетни изслед-

¹ Istoria bisericii românești, și a vieții religioase a Românilor, I, 1908, стр. 83, 85 и 86.

² Istoria bisericii române, ed. II, 1923, стр. 48—49: Atuncii (следъ флорентийския съборъ въ 1439 г.) Românii din Țara Românească mai întâi intrară în legătura bisericești cu arhiepiscopia din Ohrida... Moldovenii, deși avură delegați civili și bisericești la sinodul din Florența și deși mitropolitul lor Damian fu nevoit să primească aici unirea, curmară totuși și ei legăturile cu patriarhia din Constantinopol și intrară și ei în legături cu arhiepiscopia din Ohrida; caci mitropolitul Teoctist I al Moldovei (1452—1477) fu sfințit de arhiepiscopul Ohridei (Nicodim).

³ Vechile cronicе moldovenesci până la Urechia, стр. 250.

вачи и отрече, че презъ XV в. Молдавската църква е била подъ ведомството на Охридската архиепископия въ изследването си Ioachim métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise Moldave avec le Patriarcat de Peč et l'archevêché d'Achris au XVe siècle (въ Bulletin de la section historique, Académie Roumaine, București, 1927).¹ Преди всичко, споредъ него, Никодимъ, който е ржкоположилъ молдавския митрополитъ Теокистъ, не билъ охридски архиепископъ, а ипекски патриархъ, понеже въ изворитъ (путненския лѣтописъ въ редакциитъ на Исаия отъ Слатина и монаха Азария, въ молдавопопската хроника на Николай Бржецки и нямцовския сборникъ) той е нареченъ сръбски патриархъ или архиепископъ. Ласкарисъ признава, че терминътъ „сръбски“ въ ромънскитъ паметници се употрѣбявалъ въ широкъ смисълъ „югославянски“, като привежда примѣри за това. При все туй въ случая Ласкарисъ разбира буквално думата „сръбски“, защото не било възможно охридскитъ архиепископъ да бжде нареченъ патриархъ — титла, която охридскитъ архиепископи употрѣбявали твърде късно въ турско време, безъ да бждатъ признавани за патриарси отъ другитъ автокефални църкви.

Наистина, ние имаме официални известия едвѣмъ отъ края на XVII в., че охридскитъ архиепископи приписвали на своя престолъ патриаршеско достоинство,² а първиятъ документъ, отъ който се вижда, че и турското правителство е наричало охридския архиепископъ патриархъ, е ферманътъ на

¹ Писмото на молдавския войвода Иеремия Мовила отъ 14 августъ 1598 г. до великия канцлеръ на Полша Замойски, комуто препоръчвалъ „Nectary archiepiscop Ohridzski z serbskie ziémie“; изразитъ на бившия молдавски логотетъ Миронъ Костикъ въ неговата поема („iest Ochryda w Serbiey“, охридскитъ архиепископъ е „i serbskich biskupow wsytskich glowa“) и хроника; влашкиятъ номоканонъ „Indreptarea Legii, съставенъ въ 1652 г. въ Търговище по заповѣдь на влашкия войвода Матей Басараба, дето Охридската архиепископия се нарича „сръбски престолъ“ („Supuse sânt și scaunului sârbesc adecă Ohridului aceste episcopii) и „църква на сърбитъ“ („bisearica Sârbilor, care să chiamă ohridul“) (Ioachim, métropolite de Moldavie etc. p. 7).

Юрд. Трифоновъ подложи на обстойна критика мнението на М. Ласкарисъ въ статията си „Зависимостъ на молдавската църква отъ охридската въ половината на XV в.“ (Македонски прегледъ, год. V, кн. I, стр. 45—70). Тукъ азъ ще приведа нѣкои пояснения и нови съображения противъ възгледа на Ласкарисъ.

² Вж. у Heinrich Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig, 1902, S. 47, V²; 48, VI⁹⁻¹⁰; 52, IX; 53, XI и др.

султана Мустафа III от 1757 г., даденъ на охридския архиепископъ Методий. Да твърдимъ, че и презъ XVI в., когато билъ съставенъ путненскитъ лѣтописъ, охридскитъ архиепископи официално се наричали и били наричани отъ турското правителство патриарси, за това нѣмаме документни основания. Напротивъ, въ всички дошли до насъ въ оригиналъ документи тѣ се наричатъ само архиепископи. Само въ славянския преводъ на акта, издаденъ отъ четирмата източни патриарси за охридския архиепископъ Прохоръ отъ 6 септемврий 1530 г., архиепископъ Прохоръ е нареченъ и патриархъ.¹ Въ гръцкия текстъ на документа тая титла не е употребена. Сжщо и въ славянския текстъ, дето се доказва, че Ипекската архиепископия незаконно се отцепила отъ охридската църква, последната е наречена само архиепископия. Понеже архиепископъ Прохоръ никжде другаде не е нареченъ патриархъ (нито въ решенията на тритѣ окръжни събори, станали подъ негово председателство, нито въ надписа на полиелея въ охридската църква „Св. Климентъ“), трѣбва да се мисли, че въ 1530 г. той не се наричалъ патриархъ, и че въ славянския преводъ на акта на източнитѣ патриарси отъ 1530 г. титлата „патріархъ“ била добавена отъ нѣкой преписвачъ отъ по-късно време, както сжщо такъвъ преписвачъ ще да е измѣнилъ „Пръвые Івстиніаніе“ (или Пръвои Івстиніаніи) (*τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς*) въ началото на сжщия документъ въ „Новіе Івстиніаніе“ и изобщо е допусналъ и другитѣ грѣшки, които изобилствуватъ въ славянскитѣ преписи на решенията на източнитѣ патриарси и охридскитѣ църковни събори отъ времето на архиепископа Прохора. Поради туй не може да се мисли, че още въ XVI в. охридскитѣ архиепископи взели да се наричатъ и патриарси, макаръ и да управлявали тѣ бившата Ипекска патриаршия.² Ако, наистина, съединението на Ипекската патриаршия съ Охридската архиепископия е дало основание на охридскитѣ архиепископи да се наричатъ и патриарси, то архиеп. Доротей би трѣбвало да се нарече такъвъ въ писмото си до молдавския войвода

¹ Споменик, LVI, стр. 34, кол. 1 . . . нынѣ блаженѣиши архієпископъ новіе Івстиніаніе патріархъ нже ес(тъ) Охридскіи.

² Юрд. Трифоновъ, Отношенията на сръбската ипекска църква къмъ охридската въ началото на турското владичество (Македонски прегледъ, год. IV, кн. IV, стр. 60 и год. V, кн. I, стр. 48).

Стефанъ Велики, и последниятъ, както и дякъ Димитъръ кратовски, да го е титулувалъ патриархъ. Особено пъкъ властолюбивиятъ архиеп. Прохоръ не би отбѣгвалъ отъ тая титла, ако тя била обичайна въ охридската църква или ако владѣенето на сръбскитѣ епархии било достатъченъ мотивъ, за да се кичела съ нея. Даливъ султанскитѣ фермани отъ XV и XVI в. охридскитѣ архиепископи били наричани патриарси, както въ ферманитѣ отъ XVIII в., това не се знае, защото не сж известни фермани отъ тия вѣкове.¹ Сжщо не знаемъ, какъ народътъ презъ това време е наричалъ обикновено (неофициално) охридскитѣ архиепископи, понеже не сж запазени частни заявления до тѣхъ или бележки за тѣхъ. Въ заявленията на частни лица до охридския архиепископъ Димитъръ Хоматианъ (първата половина отъ XIII в.), въ надписитѣ на храмове и въ приписки отъ византийско време охридскитѣ архиепископи сж наричани само архиепископи, обаче не е невѣроятно народътъ въ частни разговори да ги е наричалъ съ по-популярното и традиционното название „патриарси“, както ги е наричалъ въ прабългарско време, до превръщането на Охридската патриаршия въ архиепископия (1018 г.). Титлата „патриархъ“ ще да започнала да се употребява за охридскитѣ архиепископи първоначално въ полуофициални документи, после и въ официални чакъ следъ възстановлението на ипекската църква (1557 г.), която, ако и да се наричала официално архиепископия, духовенството и народътъ виждали въ нея възстановена старата сръбска патриаршия. За да не бждѣли смѣтани охридскитѣ архиепископи по-долни по достойнство отъ ипекскитѣ архиепископи, както и за противодействие срещу влиянието на цариградскитѣ патриарси въ охридския диоцезъ, охридскитѣ клирици взели по нѣкога и въ писмени документи да наричатъ священоначалницитѣ си патриарси, както ги наричалъ народътъ отъ вѣкове. Първиятъ известенъ писменъ документъ, въ който охридскиятъ архиепископъ е нареченъ патриархъ, е отъ 1617 г.²

¹ Срв. idem, Македонски прегледъ, год. IV, кн. IV, стр. 60.

² Йор. Ивановъ, Български старини изъ Македония, София, 1908 г., стр. 193, № 40: Книга сѣа октай написа сѣа . . . пѣ повелѣнїю Гргѣа Блаженїѣшаго архїєпискѣпѣ Първе Їстинїѣне кѣкмъ къагаромъ, сръклемъ, Македонїн, Яланїн, Угровлахїи и прочимъ дакїнскимъ земаќамъ патрїархъ ѣ оладатель. Въ лѣто ѿ рождѣства Христова 7 1 1 3 1.

При тѣзи факти, изглежда мжно е да се допусне, че въ първата четвъртъ на XVI в., когато билъ написанъ путненскиятъ лѣтописъ (между 1466—1526 г., споредъ Богданъ; къмъ 1500 г. споредъ Минеа; следъ 1526 г., споредъ Владеску), въ Молдава книжовницитѣ сж наричали охридския архиепископъ патриархъ. И на пръвъ погледъ може да се мисли, че щомъ въ путненския лѣтописъ (въ третѣ му редакции) Никодимъ, ржкоположителъ на Теоктиста, е нареченъ патриархъ, трѣбва да се приеме твърдението на Ласкариса, че той билъ тѣждественъ не съ охридския архиепископъ Никодимъ, споменаванъ въ 1452 г., а съ ипекския патриархъ Никодимъ, споменаванъ въ 1445—1446 и 1453 г. И ако въ нямцевския сборникъ отъ 1557 г. Никодимъ е нареченъ сръбски архиепископъ, а не патриархъ, то това ще да е станало поради туй, че въ сжщата година била възстановена автокефалната ипекска църква съ титла „архиепископия“. Обаче при все това трудно е да се приеме, че Теоктистъ билъ ржкоположенъ отъ сръбския патриархъ, защото Молдава отдавна била свързана съ българската църква културно, книжовно и църковно, както явно свидетелствува фактътъ, че, следъ падането на Търново подъ турцитѣ, тя станала новъ центъръ на българска книжнина отъ търновски изводъ. Тази свещена традиция, която до 1913 г. подхранваше у ромънския народъ дружелюбно чувство къмъ България, би подбудила молдавската църква да влѣзе по-скоро въ връзка съ българската църква въ Охридъ отколкото съ ипекската въ 1451—52 г., когато тя е останала безъ архипастиръ, следъ като изгонила Йоакима, поставенъ отъ цариградския патриархъ,¹ и вече била прекъснала връзкитѣ си съ цариградската църква, поради туй, че отъ една страна въ последната до 1453 г., макаръ и номинално, е господствувала унията и отъ друга страна Цариградъ билъ обсажданъ отъ турцитѣ. Влизането на Молдава въ връзка съ Охридъ било толкозъ по-възможно, защото тогава Охридската архиепископия, подкрепяна отъ турцитѣ, се разширила въ старопланинска България (София и Видинъ) и, поради непосредственото си съседство съ отвжддунавскитѣ православни земи, можела да бжде изкушавана да води тамъ пропаганда въ смисълъ, че тѣзи страни по право (XI и 131 Юстинианови новели) и по

¹ М. Lascaris, цит. съч., стр. 4.

обичай¹ трѣбва да признаватъ нея, а не Цариградската патриаршия, паднала въ уния.

Противъ твърдението, че Теоктистъ билъ ржкоположенъ отъ сръбския патриархъ, говори още увѣреността на по-сетнешнитѣ (отъ XVII—XVIII вѣкѣ) ромънски хронисти (Уреке-Симеонъ, монахъ Мисаилъ, Миронъ и Никола Костинъ, Димитъръ Кантемиръ) че следъ флорентийския съборъ молдавската църква била подчинена на охридската, както и обстоятелството, че въ Бистришкия поменикъ се споменаватъ отъ чуждитѣ иерарси само охридски архиепископи. Споредъ Ласкарисъ, тази увѣреностъ на ромънскитѣ хронисти се дължела не на запазено между молдавцитѣ предание (записано и устно), а на легенда, създадена подъ влияние на Властаревата синтагма (въ славянски преводъ), именно на обстоятелството, че подъ „Дакия Медитеранея“, споменвана въ тая синтагма като подведомствена на охридската църква, ромънскитѣ книжовници отъ XVI и XVII в. сж разбирали древна Дакия, т. е. своитѣ родни земи Влашко и Молдава. Преди всичко трѣбва да се отбележи, че по-вѣроятно е, какво ромънскитѣ книжовници не сж дошли сами до убеждението за тъждеството на „Дакия Медитеранея“ съ ромънскитѣ земи, а охридскитѣ архиепископи сж разпространявали тази фиктивна идея презъ XV в., когато тѣ сж прострѣли своя диоцезъ до Дунава и когато сж държали подъ свое ведомство Молдава и Влашко. При това, както основателно бележи Юр. Трифоновъ, Властаревата синтагма трѣбва да е влияла не само на книжовницитѣ отъ XVI—XVII в., а и на ржководителитѣ презъ XV в.² и това влияние можело да ги подбуди въ момента, когато молдавската църква е овдовѣла, да потърсятъ иерархъ у оня православенъ духовенъ началникъ, юрисдикцията на когото имъ се виждала основана на канонитѣ (синтагмата на Матей Властаръ) и който билъ почитанъ дори отъ цариградския патриархъ.³ Обстоятелството, че писателитѣ отъ XVI—XVIII в. отнасятъ подчинението на Молдава подъ Охридъ къмъ опредѣленъ моментъ (флорентийската уния) говори, че тѣ почерпили своитѣ сведения отъ по-стари паметници или че

¹ По силата на вѣковнитѣ духовни връзки между Молдава и българската църква (първенъ Преславската патриаршия, после Търновската).

² Македонски прегледъ, год. V, кн. I, стр. 55.

³ Срв. N. Iorga, *Istoria bisericii Românești*, vol. I, 1908 г., стр. 83 и Юр. Трифоновъ, *ibid.*, стр. 57.

най-малко преданието за нѣкогашни връзки съ Охридъ се образувало възъ основа на фактъ, а не само поради погрѣшно тълкувание на Властаревата синтагма. Ласкарисъ привежда за доводъ въ полза на своето мнение твърдението на иерусалимския патриархъ Хрисантъ Нотарасъ (въ книгата му *Συνταγματικὸν περὶ τῶν ὁφφικίων, κληρικῶν καὶ ἀρχοντικῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀγίας ἐκκλησίας*... , издадена въ Търговище въ 1715 г.), че Влашко и Молдава никога не сж зависѣли отъ Охридъ, защото Срѣдиземна Дакия не е била древна Дакия, а провинция, разположена южно отъ Дунава. Мнението на Хрисанта нѣма никакво значение за разглеждания въпросъ, защото той е искалъ да оспори претенцията на Охридската архиепископия върху ромънскитѣ земи¹. Въпрѣки неговото опровержение, увѣреността на молдавци, че презъ XV в. били подъ охридската църква, е останала непоколебима² и, както въ началото споменахъ, това се подържа и въ ново време отъ ромънскитѣ историци. Фактътъ, че молдавската църква презъ XV в. е зависѣла отъ Охридъ не може да се пренебрегва, Наистина, фалшиви исторически идеи дълго време могли да властвуватъ върху умоветѣ, напр. идеята за тѣждеството на Охридската и Първоюстинианската архиепископии или за произхода на папската власт отъ ап. Петра, обаче въ основата си тѣ все имали по-близка или по-далечна връзка съ действителността. Така, Охридъ билъ отъждественъ съ Първа Юстиниана, защото последниятъ градъ влизалъ въ диоцеза на сетнешната Охридска архиепископия и охридскиятъ диоцезъ е съвпадалъ съ голѣма частъ отъ Първоюстинианския, а освенъ това основателятъ на Първоюстинианската архиепископия импер. Юстинианъ Велики билъ родомъ македонски славянинъ, сир. отъ сжщия родъ, отъ който сж македонскитѣ българи — главната частъ отъ паството на бившата Охридска архиепископия. Идеята пъкъ

¹ Споредъ Юр. Трифоновъ, Хрисантъ е твърдѣлъ това, защото не е знаелъ за връзкитѣ на Молдава съ Охридъ въ XV в. (ibid., стр. 57).

² Въ разказа си за нямцевската св. икона (1723 г.) молдавскиятъ митрополитъ Георгий е твърдѣлъ, че молдавската църква била подчинена на Охридската архиепископия до времето на войводата Александъръ Добри, когато единъ съборъ, свиканъ отъ византийския императоръ Иоанъ Палеологъ, я призналъ за автокефална. Сжщо и въ акта на яшккия църковенъ съборъ отъ 1752 г. се прокарвала мисълта, че въ старо време Молдава е зависѣла духовно отъ охридската църква (у М. Ласкарисъ, цит. съч., стр. 16 и забел. 3 сжщата стр.).

за папското главенство била въ връзка съ общоцърковното предание, че ап. Петъръ е билъ разпнатъ на кръстъ въ Римъ, и съ думитѣ, отправени къмъ него отъ Ис. Христа (Мат. XVI, 18—19). Сжщо така и идеята за зависимостта на молдавската църква отъ охридската можела да се яви не случайно, а поради нѣкакви връзки между тѣхъ. Тѣзи връзки сж станали основа за погрѣшното тълкувание на Властаревото указание отъ страна на ромънскитѣ лѣтописци.

Ето защо вѣковната увѣреностъ на молдавската църква, че презъ XV в. е зависѣла отъ охридската, се явява ка менъ преткновеніе за предположението, че молдавскиятъ митрополитъ Теоктистъ билъ ржкоположенъ отъ сръбския (ипекски) патриархъ Никодимъ. Терминътъ „сръбски“ въ путненския лѣтописъ билъ употребенъ или, защото съставителътъ на лѣтописа, както по-сетнешнитѣ ромънски книжовници, не е различавалъ строго сърбитѣ и българитѣ и разбиралъ тази дума въ югославянски смисълъ, считайки охридския архиепископъ за духовенъ началникъ на българи и сърби, какъвто тогава действително билъ, или пъкъ защото той е смѣсилъ охридския архиепископъ Никодимъ съ едноименния му съвременникъ ипекския патриархъ (подъ влияние на нѣкой сръбски лѣтописъ, въ който се говорѣло за предпоследния сръбски владетель деспотъ Гюргъ Бранковичъ и неговия съвременникъ сръбския патриархъ Никодимъ, или подъ влияние на разкази за сжщитѣ лица отъ избѣгали въ Влашко и Молдава образовани сърби). Понеже оригиналтъ на путненския лѣтописъ не е запазенъ, не знаемъ да ли и тамъ, както въ неговитѣ преписи Никодимъ билъ нареченъ патриархъ; но фактътъ, че въ тритѣ му редакции (на Исаия, Азария и Бржецки) Никодимъ е нареченъ патриархъ, дава основание да се мисли, че и съставителътъ на путненския лѣтописъ е употребилъ тая титла. Въ такъвъ случай второто предположение за произхода на термина „сръбски“ е по-приемливо.

Ласкарисъ намира основание за своето твърдение и въ мнението, изказано първенъ отъ Йорга¹ и после обосновано отъ Иоанъ Богданъ,² че писмата, размѣнени между мол-

¹ Geschichte des osmanisches Reiches. II, S. 138—139 и Istoria bisericilor Românești, I, стр. 86.

² Documente false atribuite lui Stefan cel mare. Ca 6 planse în fototipie, București (въ Buletinul Comisiei istorice a României I, 1915).

давския войвода Стефанъ Велики и охридския архиепископъ Доротей сж фалшиви. Тѣзи писма е намѣрилъ рускиятъ ученъ В. Григоровичъ въ края на „Законника“¹, преписанъ отъ кратовския дякъ Димитъръ за охридската катедрала по поръчка на архиеп. Доротей. Григоровичъ е откъсналъ последнитѣ 10 листа на този ръкописъ, между които били и казанитѣ писма. Тѣзи откъснати листа сега се пазятъ въ московския румянцевски музей между другитѣ ръкописи, събрани отъ В. Григоровичъ². Писмото на Стефана Велики носи дата $\text{Ѡ}\text{Ц}\text{Ѡ}\text{Д}$ (1456) г., м. априлъ, отговорътъ на Доротей $\text{Ѡ}\text{Ц}\text{Ѡ}\text{Д}$ м. октомврий. Иоанъ Богданъ, който издаде тѣзи писма факсимилирани (въ *Buletinul Comisiei istorice a Românilor*, vol. I, București, 1915 г.)², е проучилъ откъснатитѣ отъ Григоровичъ 10 листа отъ „Законника“. Първитѣ 8 листа (хартиени) 8^о сж написани съ красиво полууставно писмо отъ XV в. и първитѣ два листа съдържатъ: 1) края на номоканона, 2) списъкъ на епархиитѣ подведомствени на цариградския патриархъ и 3) юридически речникъ, а останалитѣ шестъ листа — послесловието на дяка Димитъръ, който разказва за обстоятелствата, що го

¹ Предполага се, че това била синтагмата на Властара (I. Bogdan, *Documente false* въ *Buletinul Comisiei istorice României*, vol. I, 1915, стр. 114 и Юр. Трифоновъ, *Македонски прегледъ*, год. V, кн. I, стр. 59).

² Тѣзи писма сж издавани отъ разни лица: В. Григоровичъ въ сп. „Временникъ Императорского московскаго общества исторіи и древностей російскихъ“, V, 1850 г. и въ съчинението си „О Сербіи въ ея отношеніи къ сосѣднимъ державамъ въ XIV—XV в., Казань, 1859 г.“; В. Качановски въ сп. „*Starine*“ (издание на Югославянската академия на наукитѣ) 1880 г., XII стр. 253—254, отъ чието издание се ползували всички учени, които се занимавали съ този въпросъ; Ст. Николаеску въ книгата си „*Documente slavoromâne cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul XV și XVI*“, București, 1905, стр. 126—129 (по изданието на Качановски) и на стр. 226—229 (по преписа на палеографа Пешаковъ, който е намѣрилъ тѣзи писма въ единъ славяногръцколатински речникъ отъ 1704 г. въ букурешката *Arhiva statului* и ги преписалъ въ 1845 г.). Преиздадени сж били въ сп. „Български книжици“. Цариградъ, 1858 г., № 9, стр. 262; въ „Чтенія въ импер. обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ“, 1866 г., IV, стр. 56—57; отъ М. Дриновъ (само първото) въ. кн. „Исторически прегледъ на Бълг. църква“, 1869 г., стр. 119 (въ *Съчинения*, т. II). На ромънски сж били публикувани въ 1845 г., въ *Magasinul istorice pentru Dacia*, vol. I, стр. 277—278; на сръбски отъ Шафарикъ въ *Гласник*, 1855 г., VII, стр. 177—178; на нѣмски отъ Гелцера въ *Der Patriarchat von Achrída*, 22—23.

накарали да препише този номоканонъ за охридската катедрала въ 1466 г. Къмъ тѣзи листа сж съшити двата листа съ казанитѣ писма, написани отъ друга ржка съ курсивно писмо, съ друго мастило и друга хартия. Очевидно, писмата сж били прибавени къмъ законника, следъ като той билъ преписанъ отъ дяка Димитъръ. По мастилото и хартията Богданъ отнася писмата къмъ XVII, дори къмъ XVIII в., а, споредъ Яцимирски, тѣ сж отъ края на XVI в. или началото на XVII в. Богданъ ги счита за фалшиви, понеже 1) въ 1456 г. и даже въ 1466 г.. както Иречекъ¹ и др. предлагатъ да се поправи датата на писмата, е нѣмало нито молдавски митрополитъ Висарионъ, за какъвто се говори въ писмото на Стефана Молдавски, нито унговлашки митрополитъ Макарий, за когото се говори въ Доротеевото писмо: Макарий I се явилъ въ Влашко едвамъ въ 1480 г. и 2) голѣмо сходство има между Доротеевото писмо и послесловието на дяка Димитъръ. Той твърди, че преписката била съчинена „вѣроятно, въ XVII в., отъ нѣкой монахъ, който, четейки съ голѣмъ възторгъ сложната проза на послесловието и знаейки отъ старитѣ молдавски хроники, че митрополитъ Теоктистъ при Александра билъ ржкоположенъ отъ сръбския патриархъ, сир. отъ охридския архиепископъ Никодимъ — този наистина се явява въ Охридъ въ 1452 г. —, е съставилъ кореспонденция за Висариона, съ цель да докаже чрезъ конкретенъ фактъ старитѣ връзки на нашитѣ митрополити съ охридската архиепископия“, която презъ XVII в. е претендирала, че нѣкога е имала върховна власть върху ромънскитѣ земи, и за чиито стари права и въ Ромъния се говорѣло тогава, както показва *Indreptarea Legii* отъ 1652 год.² Ако монахътъ е нѣмалъ тази цель, то, споредъ Богданъ, той могълъ да има друга цель — просто да направи едно упражнение по риторика, каквито представляватъ писмата въ ржкописа на Ромънската академия на наукитѣ отъ 1515 г. Богданъ приема, че първоначално въ Стефановото писмо годината била $\neq\dot{\text{ш}}\dot{\text{ц}}\dot{\text{с}}\dot{\text{д}}$ (6974=1466) и въ Доротеевото — $\dot{\text{ш}}\dot{\text{ц}}\dot{\text{с}}\dot{\text{е}}$ (6975), но после била преправена (въ първото писмо цифрата $\dot{\text{с}}$ въ $\dot{\text{ш}}$ и въ второто — $\dot{\text{с}}\dot{\text{е}}$ въ $\dot{\text{ш}}\dot{\text{д}}$).³ Тѣзи поправки, наистина, се забелязватъ въ факсимилетата на Бог-

¹ Въ *Byzantinische Zeitschrift*, XIII, s. 200.

² Пос. съч., стр. 111—113.

³ *ibid.*, стр. 114.

данъ: въ Стефановото писмо въ датата $\neq \text{сц} \ddot{\text{а}} \text{д}$ цифрата $\ddot{\text{а}}$ е написана по-дебело (въ горната си част), сжщо и въ Доротеевото писмо въ датата $\neq \text{сц} \ddot{\text{а}} \ddot{\text{о}}$ цифритѣ $\ddot{\text{а}}$ $\ddot{\text{д}}$ сж по-тлъсти въ горнитѣ си части. Освенъ това въ Доротеевото писмо подъ цифрата $\neq \text{с} \ddot{\text{ц}} \ddot{\text{а}} \ddot{\text{д}}$ е написана като поправка ($\neq \text{с} \ddot{\text{ц}} \ddot{\text{а}} \ddot{\text{е}}$) и подъ индиктната цифра—($\ddot{\text{е}}$). Обаче тъкмо въ това съгласие между датитѣ на Доротеевото писмо и послесловието на дяка Димитъръ въ преписания отъ него номоканонъ Богданъ вижда ново основание за мнението си, че писмото е фалшиво и съчинителътъ му е взелъ тази дата (6975 г.) отъ послесловието на дяка Димитъръ. Богданъ намира и трето основание въ обстоятелството, че въ Доротеевото писмо индиктътъ $\ddot{\text{а}}$ не съответствува на 1466 или 1467 г., а на 1468 г. Тази грѣшка се дължела на туй, че фалшификаторътъ криво е пресмѣталъ индикта. Четвърто основание за своето твърдение Богданъ намира въ думитѣ, отбелязани отъ Григоровича съ мολивъ въ самия ржкописъ, че поправката въ писмото на Доротея била направена въ Влашко „для уравненія индиктіона“. Отъ тази бележка той заключава, че Григоровичъ е намѣрилъ номоканона заедно съ писмата не въ Рилския манастиръ, както казвалъ Григоровичъ на Laurian и Balcescu, а въ нѣкой отъ манастиритѣ въ Влашко, може би въ Бистришкия, дето Григоровичъ е намѣрилъ хронографа на Мокса. И отъ туй Богданъ заключава, че писмата на Стефанъ Молдавски и Доротея Охридски сж били приложени къмъ преписания отъ дяка Димитъръ номоканонъ отъ нѣкой унговлашки монахъ, защото единъ такъвъ монахъ по-добре могълъ да знае за църковнитѣ отношения между Молдава и Охридъ изъ молдавскитѣ хроники, които се пишели презъ времето на Стефана Велики и били познати въ Влашко, отколкото единъ дякъ отъ Кратово или отъ Охридъ, или рилски монахъ.¹ Че писмата сж били съчинени презъ XVII в., Богданъ намира основание и въ титлата на охридския архиепископъ въ тѣхъ: „архиепископъ на Първа Юстиниана и всички българи и сърби и обладателъ на дакийскитѣ земи“. Тя била употребителна не въ XV в., а въ XVII—XVIII в.: изразъ „Дакіинскимъ Землямъ“ въ писмото на Стефана съответствува на *Daquia* въ титлата на охридския архиеп. Зосима отъ 1708 г. (у Gelzer'a, *Der Patriarchat von Achrida*, S. 70), а изразътъ „българскимъ странамъ“ въ Доро-

¹ Пос. съч., стр. 115.

теевото писмо е погрѣшенъ преводъ на *Πόντου Δυτικοῦ* въ сжщата титла на архиеп. Зосима.¹

Следъ фототипното издаване на преписката между Стефана Молдавски и Доротей Охридски, отстранява се вече едно съмнение въ тѣхната автентичностъ, възбуждано отъ погрѣшитѣ дати въ досегашнитѣ издания. И дветѣ сж отъ 1466 г. (Стефановото от 6974 г. м. априлъ, а Доротеевото отъ 6975 г. м. октомврий). Доротеевото писмо е съгласно по дата и съдържание съ известието на дяка Димитъръ въ послесловието му, че въ 6974 (1466 г.) султанъ Мухамедъ II е дигналъ архиеп. Доротей отъ Охридъ, и съ приписката въ ржкописа № 192 на Хлудовската библиотека съ съдържание, че султанъ Мухамедъ е преселилъ охридчани въ 6975 г. (1466 г.) 2 октомврий.² Относно несъгласието между годината 6975 г. и индикта ѿ, посочена отъ Богданъ въ Доротеевото писмо, трѣбва да се каже, че въ факсимилето цифрата на индикта не е ясна, но не може да се чете ѿ, както прави Богданъ, понеже начертанието му представлява две букви, сир. е десетица и нито една отъ тѣхъ не прилича на ѿ. Тя има начертание подобно на $\overline{\Gamma\epsilon}$ и въ нея по-скоро би трѣбвало да се прочете ё, както е отбелязано подъ нея отъ друга ржка, отколкото а.

Недоумението, което възбужда съдържанието на писмата, не е неотстранимо. Наистина, никой молдавски лѣтописъ не се споменава молдавски митрополитъ Висарионъ, а частно въ 1466 г. такъвъ билъ Теоктистъ († 18 ноемврий 1477 г.)³ и въ гр. Романъ епископъ билъ Тарасий. Сжщо и за унговлашки митрополитъ Макарий презъ 1466 год. молдавскитѣ лѣтописи не знаятъ. Обаче отъ това, както справедливо бележи Яцимирски,⁴ не може да се заключава, че иерарси съ тѣзи имена съвсемъ не сжществували презъ това време въ ромънскитѣ земи. Напълно било възможно, както предполагатъ епископъ Мелхиседекъ⁵ и Стойку Николаеску,⁶ Висарионъ да е билъ не митрополитъ на гр. Сучава (молдавската столица), а епархийски архиерей на гр. Романъ следъ епископа Калиста и преди епископа Тарасия. Макарь и подведомственъ на сучавския митрополитъ, кириархътъ на романската епархия

¹ *ibid.*, стр. 115.

² Л. Стояновић, Стари српски записи и натписи, кн. I, № 329.

³ Bogdan, *Vechile cronice Mold.*, стр. 252.

⁴ Русскій филологическій вѣстникъ, т. 73, вып., № 2, 1915 г., стр. 422.

⁵ *Chronica Românilui*, I, 117.

⁶ *Documente slavoromâne* . . ., Bucureşti, 1905 г., стр. 130.

презъ XV в. се наричалъ митрополитъ. Това е станало при следнитѣ обстоятелства. Отъ 1432—1440 г. Молдава била раздѣлена на две части между двамата синове на войводата Александъръ: Илия, управитель на Горна Молдова съ сучавската митрополия, и Стефанъ, управитель на Долна Молдава съ романската епископия, която сега се провъзгласила за митрополия. Всѣки отъ двамата митрополити се считалъ за истински митрополитъ на цѣла Молдава. Веднажъ добилъ митрополитска титла, романскиятъ кириархъ продължавалъ да се нарича митрополитъ и следъ съединението на дветѣ части на Молдава. Тѣй, въ датуваната грамота на войводата Стефанъ отъ 30 септемврий 1444 г. четемъ: Въсесвѣщеннии митрополитъ куръ Калистъ Романскій.¹ Сжщо и въ грамотата на Стефана Велики отъ 10 августъ 1470 г. се чете: „Ана то есь вѣра и дѣша нашего митрополита ѿ Сучавѣ киръ Теоктиста и вѣра и дѣша митрополита Господарова ми ѿ Романова трѣга куръ Тарасіа“,² макаръ че въ грамотата на сжщия войвода отъ 10 септемврий с. г. Тарасій Романски е нареченъ епископъ³, както и въ грамотата му отъ 14 октомврий 1473 г., дето обаче епархийското му седалище е наименувано митрополия.⁴

Писмата на Стефана Молдавски и Доротея Охридски въ формата, въ която сж известни, сж преписи. Несъмнено, има значение да се знае, де сж били тѣ преписани. Ако, както твърди Богданъ, тѣ произхождатъ въ тая си форма отъ Биштишкия или другъ влашки манастиръ, то може да се оправдае съмнението му, че ги съчинилъ нѣкой монахъ. Обаче Григоровичъ не ги намѣрилъ въ Ромѣния, както погрѣшно твърдятъ Богданъ и Яцимирски, а или въ Охридъ, както самъ той е отбелязалъ върху листата, които откъсналъ отъ номоканона, или въ Рилския манастиръ, както той казва въ статията си, въ която презъ 1850 г. е напечаталъ въпроснитѣ писма. Предъ видъ на това, че, както изтъкна Юр. Трифоновъ, Григоровичъ не говори въ своя „Очеркъ путешествія по Европейской Тур-

¹ Melchisedec, *Chronica Românilui*, I, стр. 112.

² Уляницкій, *Матеріали*, стр. 108.

³ *Idem*, pag. cit. Юр. Трифоновъ привежда примѣри, че епископското седалище въ гр. Радауци (Радовци) се наричало митрополия (въ 1479 и 1481 г., но въ 1487 г. се наричала епископия) и допуска, че Висарионъ билъ кириархъ на Радауци (Македонски прегледъ, год. V, кн. I, стр. 66). Защо Тр. предполага, че Висарионъ билъ кириархъ на Радауци, а не на по-старата епископска катедра Романъ, той не обяснява.

⁴ У Bogdan, *Documentele lui Stefan cel mare*, București, 1913, I, стр. 861 № 107.

ции“ за находки въ ромънски манастири, и възъ основа на известието на д-ръ Ив. Селимински отъ 1846 г., че В. Григоровичъ, обикаляйки бълг. земи е намѣрилъ писмо на български „патриархъ“ до влашкия князь, трѣбва да се заключи, че преписката на Стефана Молдавски и Доротея Охридски е намѣрена нейде въ България. А като се има предъ видъ, че Григоровичъ не споменава въ своя „Очеркъ“ за Властаровата синтагма въ Рилския манастиръ, а описва подробно оная въ Охридъ като ржкописъ, писанъ при архиеп. Доротея, трѣбва да се заключи, че писмата сж намѣрени не въ Рилския манастиръ, а въ Охридъ.

Въ писмата има белези, че оригиналътъ на всѣко едно отъ тѣхъ било съставено отъ отдѣлно лице. Титлата на архиеп. Доротея не е еднаква въ дветѣ писма. Стефанъ Велики го нарича архиепископъ „Пръвѣе ѿстиніаніе и въсѣмъ Българомъ и Сръблемъ и Дакїискимъ землямъ обладатель“, а самъ Доротея се титулува „архіепископъ Пръвѣе ѿстиніаніе и въсѣмъ Българомъ и сръблемъ, сѣврнымъ странама и прочимъ“. Ако дветѣ писма сж отъ единъ и сжщъ авторъ, то и въ второто писмо той би употрѣбилъ по-точнитѣ и по-изразителнитѣ думи: „дакїискимъ землямъ“, употрѣбени въ първото писмо. Самата прибавка въ второто писмо „и прочимъ“ показва, че авторътъ на това писмо е ималъ преувеличено мнение за властта на охридския архиепископъ и знаелъ за претенциитѣ му. А такъво схващане би било свойствено по-скоро на човѣкъ отъ канцеларията на Охридската архиепископия. Освенъ това въ първото писмо въ титлата на Стефанъ Молдавски липсва думата „въсеи“ предъ „земли мѣлдовлахїискои.“ По всѣка вѣроятность, авторътъ на писмото я изпусналъ отъ скромность, а въ второто писмо авторътъ я прибавилъ отъ дипломатическа вежливость. По сжщата причина, изглежда, и думата „обладатель“ за архиеп. Доротея се намира въ Стефановото писмо, а липсва въ Доротеевото. Тѣзи етикетни особености не биха личели, ако писмата не сж били действителни произведения на лицата, които тѣ сочатъ за свои съставители. По сръдновековния епистоляренъ маниеръ, взаимноуважаванитѣ и високопоставени лица се стараели въ размѣняванитѣ писма да представятъ себе си въ скроменъ видъ, а адресанта да ласкаятъ и подчертаватъ високото му положение. Наистина, фалшификаторътъ могълъ да владѣе епистолярното изкуство и да напише писмата по неговитѣ изисквания. Обаче той едва ли би ги написалъ

тъй просто и безизкуствено, и би допусналъ високопарни изрази. Въ полза на автентичността на писмата доста говори и обстоятелството, че, освенъ титлитъ, останалото съдържание е фактично, предадено кратко, просто и нѣкакъ набързо, дори инцидентно подъ напора на велика нужда. Ако нѣкой монахъ въ Влашко е съчинилъ тѣзи писма по послесловието на дяка Димитъръ, то охридскиятъ архиепископъ би билъ нареченъ съ сжщата титла, съ каквата е и въ послесловието: архиепископъ Българскій или архиепископъ охридскій.¹ Очевидно, писмата сж били съставени независимо отъ послесловието. Невъзможно било да бждатъ тѣ измислени нито въ Охридъ, нито въ Ромъния, защото непонятно е кой би ималъ интересъ да измисля подобни писма, въ които не се изразява нито стремежъ на Стефана Молдавски да се отдѣли отъ Охридската архиепископия, нито желание на охридския архиеп. Доротей да утвърди своята властъ въ Молдава. Стефанъ Велики изказва пълна подчиненостъ къмъ охридския архиепископъ, а Доротей, поради лошитѣ обстоятелства, разрешава на молдавската църква свободно да си избере митрополитъ. Самъ Богданъ не може да установи точно що е подбудило ромънския монахъ да ги съчини и каква целъ могълъ да преследва той. Предположението му, че съчинителтъ на писмата е искалъ да оправдае стремежа на Молдава презъ XVII в. къмъ независимостъ отъ цариградската църква, е неприемливо, понеже въ такъвъ случай тия писма

¹ Срв. Юрд. Трифоновъ, Македонски прегледъ, год. V, кн. I, стр. 65.

² Ст. Николаеску (Documente slavo-române cu privire . . . 1905 г., стр. 112 и 130) и Юр. Трифоновъ (Макед. прегледъ, V, кн. I, стр. 65) виждатъ белегъ на автентичностъ още въ титлата на Стефана Велики „господаръ земли мѣлдовлахѣиской“. Споредъ първия, употребата на тази титла била въ връзка съ завземането на гр. Килия и Cetatea Alba (сега Акерманъ) (на 26 януарий 1465 г.). До този моментъ Стефанъ Велики се титулувалъ „г-нь земли молдавской“. Споредъ Трифоновъ пъкъ, формата „молдовлахѣиской“ е по стара (срѣща се въ разказа за преноса на мощитѣ на св. Иванъ Бѣлградски—ръкописъ отъ 1438 г.) и затова тя може да служи за указание, „че писмото на архиеп. Доротей не е фалшиво, а е излѣзло отъ неговата канцелария, която е била навикнала да употребява по-старата форма — молдовлахѣиска земля“ (Макед. прегледъ, год. V, кн. I, стр. 65—66). Споредъ мене, въпросната титла, макаръ и по-стара отъ формата „молдавской земли“, нѣма това значение, което ѝ придаватъ Николаеску и Трифоновъ, защото единъ фалшификаторъ отъ XVII в. — отъ Влашко или отъ Охридъ, могълъ да я знае и да я употреби тъкмо съ целъ да придаде на своето съчинение стариненъ изгледъ. Твърдението на Трифоновъ, че охридската канцелария била навикнала да употребява тая форма, не изглежда вѣрно: Доротей употребява думитѣ „сѣвернымъ странамъ“ намѣсто „молдовлахѣинской“ или „дакѣйскимъ землямъ“, както той е титулуванъ въ писмото а-

биха обосновавали претенцията на охридския архиепископъ върху молдавската църква и, следователно, фалшификаторътъ не би постигналъ целта си — да обоснове автокефалистичния стремежъ на молдавската църква. Доротей е далъ на молдавската църква не автокефалия, а само автономия и то, споредъ смисъла на писмото му, временна, до като траели изключителнитѣ обстоятелства. Ако тѣзи писма сж били съчинени по послесловието на дяка Димитъръ, то, както право бележи Яцимирски, не може да се обясни наивността на автора, че е помѣстилъ своята измислица наредъ съ извора, който така предателски би издавалъ неговата фабрикация.¹ Сетне, ако писмата били измислени въ Ромъния, то съчинителятъ имъ би привелъ и нѣкакъвъ национално-културенъ мотивъ за оправдание на самоуправлението на молдавската църква, а не едно съвсемъ външно, случайно и временно събитие — заточението на единъ охридски архиепископъ, което фалшификаторътъ — като човѣкъ, който не е преживѣлъ лично това събитие — едва ли би могълъ да го схване като достатъчно основателна причина да измѣни едно установено преди години каноническо положение — подведомствеността на молдавската църква подъ Охридската архиепископия. Освенъ това, ако фалшификаторътъ билъ ратникъ за независима молдавска църква, той не би споменалъ унговлашкия митрополитъ Макарий като замѣстникъ на охридския архиепископъ въ избора и ржкоположението на молдавски митрополитъ, защото молдавското войводство, което е съперничело съ влашкото войводство и дори се стремело да го подчини, не могло да търпи зависимостъ отъ унговлашкия митрополитъ, особено при такъвъ мощенъ владетель като Стефанъ Велики. Основателно е възражението на Яцимирски, приемано отъ Юр. Трифоновъ,² че тѣзи писма, ако бѣха нарочно измислени въ подкрепа на стремежа на Молдава къмъ църковна независимостъ, то тѣ биха били използвани презъ XVIII в. въ борбата на молдав-

Стефана Велики, сжщо и въ величествената титла на Зосима (1708 г.) тази дума липсва. Твърдението на Николаеску, че Стефанъ Велики почналъ да употребява тази титла отъ 1465 г. следъ превзimanето на градоветѣ Килия и Четатеа Алба, не изглежда вѣрно, защото, както показватъ издаденитѣ отъ Богдана грамоти на Стефана Велики, този обикновено се титулувалъ „господарь земли молдавской“, а само веднажъ въ дарствената си грамота до Зографския манастиръ отъ 10 май 1466 г. — „господинъ въсеи молдовлахїиской земли“.

¹ Цитираната рецензия върху „Documente false“ на Богданъ, стр. 424.

² Макед. прегледъ, год. V, кн. I, стр. 62.

ския народъ противъ домогванията на цариградския патриархъ. Най-после, ако писмата сж измислени въ Ромъния, а намѣрени отъ Григоровичъ въ Охридъ или Рилския манастиръ въ „Законника“ на кратовския дякъ Димитъръ, то отде е могълъ да знае съчинителътъ за архиеп. Доротея и за неговата сждба.

Срещу предположението на Богдана, че въпроснитѣ писма сж риторични упражнения на нѣкой монахъ, има значение възражението на Яцимирски, отхвърлено отъ Ласкарисъ съ непонятно пренебрежение, че известнитѣ писмовни сборници или епистоляри (български, сръбски и славяноромънски) съдържатъ истински, дѣлови писма. Тѣ сж били съставяни по два начина: оригиналитѣ сж били преписвани или безъ всѣ какви измѣнения и съкращения, както се постъпило съ писмата на Стефана Велики и архиеп. Доротея, или пъкъ били предавани само общитѣ епистолярни формули, като били изпускани лични имена, географски названия, факти, дати и др. „Въ двата случая — казва Яцимирски — текстътъ на оригиналитѣ не се изопачавалъ и нито единъ отъ редъ известни на мене паметници отъ този литературенъ жанръ азъ не мога да нарека фалшификация, даже въ форма на шега, литературно упражнение и пр.“¹ Съ почерка, съ който сж написани двете писма въ ржкописа на Григоровича или съ твърде подобенъ нему, сж написани и други подобни епистоляри, които Яцимирски е изучавалъ по-рано.²

Въ тоя видъ, въ който сж дошли до насъ, въпроснитѣ писма сж преписи отъ самитѣ оригинали или отъ нѣкой другъ по-старъ преписъ.³ Преписвачътъ не е преследвалъ друга цель, освенъ да удовлетвори своя живъ интересъ къмъ миналото на Охридската архиепископия и, може би, като ги прибавилъ въ „Законника“ на дяка Димитъръ, е искалъ да обоснове съ конкретенъ документенъ фактъ посочваната въ тоя паметникъ зависимостъ на Молдава, геср.. Дакия, отъ неговата родна църква — охридската. Тѣ сж били преписани (отъ оригинала или отъ по-старъ преписъ) не въ Ромъния, както мисли Яцимирски, (за втория преписъ),⁴ а въ България, щомъ Григоровичъ ги откъсналъ отъ „Законника“ въ Охридъ или Рилския манастиръ. По-вѣроятно обаче ще да е, че това е сторилъ нѣкой чиновникъ отъ охридската канцелария при архиеп. Прохора (1529—1550 г.), когато славянскиятъ езикъ билъ употрѣбяванъ заедно съ гръцкия езикъ въ тая канцелария и когато голѣ-

¹ Цитир. рецензия, стр. 423—424.

² *Pag. cit.*

³ Вж. Яцимирски, цит. рец., стр. 424.

⁴ Цит. рецензия, стр. 424.

мото разширение на Охридската архиепископия и високият авторитетъ на Прохора сж могли да потикнатъ нѣкого отъ клирицитѣ да ги препише и приложи като документъ въ „Законника“, дето се посочвали подведомственитѣ на Охридската архиепископия области.²

Кога сж били преписани писмата — въ XVIII или въ края на XVII в., както твърди Богданъ — това нѣма значение въ въпроса за автентичността имъ. Може да се приеме опредѣлението на Яцимирски, който е можалъ да види писмата въ Москва и бѣ добъръ палеографъ, че почеркътъ на писмата е скорописъ — обикновенъ канцеларски типъ отъ началото на XVII в. или края на XVI в., зле издържанъ но не възбуждащъ никакви съмнения.¹

Обстоятелството, че не е означено мѣстото, отдето сж излѣзли тѣзи писма — Сучава въ Стефановото, Охридъ въ Доротеевото (кой знае защо Богданъ очаквалъ да бжде означенъ Цариградъ!) — не говори, че тѣ сж фалшиви, както мисли Богданъ. Пропуски се срѣщатъ и въ преписи на други паметници. Сжщо слабо е и последното доказателство на Ласкарисъ, че въ единъ списъкъ на епархиитѣ на Цариградската патриаршия, отнасянъ отъ Гелцера къмъ II половина на XV в. (въ *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcoporum*) сж поставени молдавската и унговлашката митрополии, обаче, както ясно посочи Юр. Трифоновъ,¹ въ този списъкъ сж влѣзли сведения отъ по-раншно и по-късно време та не може съ положителност да се говори, че помѣстенитѣ въ тоя епархийски списъкъ молдавска и унговлашка епархии сж били подъ ведомството на цариградския патриархъ именно презъ втората половина на XV в. Но дори да приемемъ, че казаниятъ епархийски списъкъ билъ съставенъ въ половината на XV в., това не може още да бжде свидетелство, че Молдава и Влашко фактически не сж били подъ ведомството на Охридската архиепископия, защото Цариградската патриаршия, въпреки ржкоположението на Теоктиста за молдавски митрополитъ отъ охридския архиепископъ, не се отказвала отъ своитѣ претенции за тѣзи земи, надъ които преди 1452 г. е имала власт, както и днесъ тя още счита за свои пловдивската, анхиалската, варненската и др. епархии въ България.

¹ Яцимирски предполага, че пръвъ пжтъ ги преписалъ дякъ Димитъръ и внесени били въ неговия „Законникъ“, понеже въ послесловието му се говори за сжщото лице (архиеп. Доротея) и сжщитѣ обстоятелства (*ibid.*, стр. 424). ² Цитир. рецензия, стр. 424.

СЕМЬЯ Д. МИЛАДИНОВА.

Из донесений консула М. Хитрово (1864 г.).

Отъ проф. А. М. Селищева.

1) Не подлежит сомнению, мученическая кровь Д. и К. Миладиновых пала на клеветников из сферы константинопольской патриархии. По их клеветническому доносу был арестован Д. Миладинов и, как лицо, опасное для государства, был заключен в константинопольскую тюрьму. Туда брошен был и Константин Миладинов.

Опубликованные доселе материалы, относящиеся к болгаро-греческой национальной борьбе в сфере церковной, и документы неопубликованные, — консульские донесения из Битоли 60—70-х гг., свидетельствуют, к каким средствам, диким и безчеловечным, прибегали представители константинопольской патриархии в Македонии. Из многочисленных фактов отметим к примеру такие. Охридский митроп. Милетий своими „прижимками и вымогательствами“ оттолкнул от себя даже влахов, бывших преданными патриархии. Свою власть в Охриде он держит при помощи турецких солдат.¹ Леринский епископъ Прокопий подкупает лжесвидетелей для оправдания своего родственника доктора Георгаки и некоего Афанасия, напавших на сторонника болгарской экзархии Ване с целью задушить его. На суде этот подкуп был открыт. „Какъ ни скабрёзно это дѣло, но я осмѣлился довести о немъ до свѣдѣнія Вашего Превосходительства, такъ какъ въ немъ концентрировались всѣ приемы греческой партіи, судорожно ухватывающейся за всё, въ чемъ она видитъ надежду продлить въ странѣ свое существованіе.“² Битольский митроп. Матвей благословляет греческих разбойников, шедших громить бол-

¹ Донесение консула В. Максимова от 5 апреля 1874 г., № 61 (Архив Мин. Ин. Д.).

² Донесение того же консула от 12 апреля 1875 г., № 48. (Архив Мин. Ин. Д.).

гарские деревни. „ . . . Pour terminer je dois Vous faire part qu'un nouvel élément de malheur vient de s'acharner sur les paysans exclusivement bulgares, — c'est l'apparition de plusieurs bandes grecques, qui ont envahi le vilayet, et sous prétexte d'engager des adhérents à la cause Hellénique, ne font que piller les villages bulgares pour déraciner ainsi le panslavisme. Dans ce but, un certain Léonidas, fameux chef des brigands, ayant reçu la bénédiction du Métropolitain grec Mathéas de Bitolia, se mit à la tête de 60 hommes, et porta ainsi la terreur dans tous les villages“.¹ Тот же митрополит не погнушался наклеветать турецким властям что болгаре молятся в церкви за русского императора, и в доказательство представил печатные русско-церковно-славянские книги²).

Ненависть и безудержную месть вызвало у греческих митрополитов и национально-просветительное дело Д. Миладинова. Не ясно остается, в чем именно обвиняли Миладинова и что послужило поводом для клеветы митроп. охридского Милетия и битольского Венедикта? Арест и некоторые сопутствующие обстоятельства описаны близким к Миладинову лицом, — К. Шапкаревым³). Из того, какие меры принимались при аресте Д. Миладинова, видно, что в нем подозревали лицо, весьма опасное для государства. Много было уделено внимания письмам Миладинова, хотя в них и не найдено было ничего компрометирующего. Друзья Миладинова полагали, что его обвиняли как государственного преступника. Въ этом направлении были составлены клеветнические доносы митр. Милетия и Венедикта: Миладинов опасен для страны; он поднимает болгарское население против турецкой власти и склоняет это население в сторону России. Турецкие власти были весьма чувствительны к голосам, хотя бы и клеветническим, обвинявшим кого-нибудь в противогосударственных деяниях в пользу России. От такой клеветы и подозрения погиб в это время еще один болгарин, скромный монах Иларион, игумен

¹ Донесение вице-консула Л. Няги, отъ 17-29 авг. 1880 г., № 133. (Архив Мин.Ин-Д.). О связи митр. Матвея с греческими бандами доносил Няга и 24 авг./5 сент. 1880 г., № 141.

² Донесение того же вице-консула, отъ 10/22 ноября 1880 г. № 173.

³ К. Шапкаревъ, Материали за животоописание-то на братя Х. Миладинови Димитрия и Константина. Пловдивъ 1884. Стр. 26—41.

дебрского монастыря Иоанна Бигорского, предполагавший отправиться за милостыней в Россию¹). По отношению к Д. Миладинову клеветники воспользовались его путешествием по Македонии в 1860 г. для сбора средств на постройку болгарской церкви в Константинополе. Воспользовались они и тем, что Миладинов побуждал молодых людей ехать в Россию для дальнейшего образования. Так свидетельствуют современники (К. Шапкарев). Кроме того, для доноса на Миладинова послужили, повидимому, его связи с представителями России, — те сведения, которые он сообщал им о населении в Македонии. Эти сообщения и какие-нибудь другие услуги, оказанные Миладиновым представителям и агентам России, были ценны для последних. Но связи эти и погубили Миладинова: греческие митрополиты воспользовались ими, чтобы представить их в виде противогосударственных деяний. О связях Д. Миладинова с представителями России свидетельствуют донесение русского консула в Битоле М. Хитрово и его письмо к П. Н. Стремоухову о семье погибшего.

2) В большом письме, Хитрово имеются также сведения о болгарской газете „Турция“. Руссофобское направление этого издания весьма печалило русского консула. Его мысли и настроение в связи с этим изданием и с другими явлениями нашли себе отражение в этом письме.

Ниже мы помещаем донесение и письмо Хитрово.

№ 256.

Битоля 6-го Сентября 1864 г.

Милостивый Государь Петръ Николаевичъ,

Въ донесеніи моемъ Г-ну Директору Азіятскаго Департамента отъ 18-го Іюля за № 195 я упоминалъ между прочимъ о проживающемъ въ г. Стругѣ семействѣ покойнаго Дмитрія Миладинова, сдѣлавшагося извѣстнымъ Императорскому Министерству по той дѣятельности на пользу болгарской народности, которой онъ посвятилъ всю, къ сожалѣнію слишкомъ рано пресѣкшуюся, жизнь свою и по тѣмъ услугамъ, которыя онъ не разъ имѣлъ случай оказывать нѣкоторымъ изъ нашихъ Правительственныхъ агентовъ на Востокѣ. Въ бытность мою въ Стругѣ я посѣтилъ семейство Миладинова и могъ убѣдиться лично въ томъ бѣдственномъ положеніи, въ кото-

¹ Шапкаревъ, Материали. . . стр 34.

ромъ осталась вдова его съ пятью малолѣтними дѣтьми. Въ разное время я удѣлялъ вдовѣ Миладиновой нѣкоторыя вспомошествованія изъ суммъ, предоставленныхъ въ распоряженіе ввѣреннаго мнѣ Консульства¹; небогатые Стружскіе христіане съ своей стороны тоже помогаютъ ей нѣсколько изъ своихъ скудныхъ средствъ; но все это еще весьма недостаточно въ сравненіи съ бѣдностію, окружающею семейство Миладинова, состоящее изъ вдовы его съ престарѣлымъ отцомъ и пятью малолѣтними дѣтьми, изъ которыхъ четыре дѣвочки. Истиннымъ благодѣяніемъ было бы предоставленіе средствъ безвозмезднаго воспитанія 14-ти лѣтнему сыну Миладинова — Стратимиру, и я принимаю смѣлость утруждать Ваше Превосходительство покорнѣйшею просьбою, если Вы изволите признать это справедливымъ, ходатайствовать предъ Императорскимъ Министерствомъ въ этомъ смыслѣ. При этомъ я долженъ присовокупить, что молодой Миладиновъ къ сожалѣнію не обнаруживаетъ особенной бойкости и тѣхъ способностей, которыми обладали его отецъ и дядя. Вслѣдствіе этого я полагалъ бы ходатайствовать не объ опредѣленіи его въ одну изъ нашихъ Гимназій, но о помѣщеніи его, если возможно, въ Бѣлградскую Семинарію. Во всякомъ случаѣ я не хочу сказать, чтобы молодой Миладиновъ былъ вовсе лишенъ способностей; способности его могутъ еще развиться и если не на поприщѣ учительскомъ, то по крайней мѣрѣ въ болѣе тѣсной сферѣ, на поприщѣ духовномъ онъ можетъ съ пользою служить своему народу. Я принимаю смѣлость ходатайствовать предъ Императорскимъ Министерствомъ о предоставленіи безвозмезднаго образованія сыну Дмитрія Миладинова въ уваженіе достойной памяти его отца и дяди, съ рѣдкимъ самозабвеніемъ пожертвовавшихъ собою на пользу ихъ народа. Всякое благодѣяніе, оказанное Императорскимъ Министерствомъ семейству братьевъ Миладиновыхъ, будетъ принято съ глубокою благодарностію Струмскими Христіанами, высоко чтящими память этихъ честныхъ тружениковъ, жертвъ ихъ пробуждающейся народности.

¹ В отчете об израсходаванні сумм в 1862 г. указана семья Д. Миладинова. Так, 27 августа „находящемуся въ совершенной бѣдности семейству покойнаго Дмитрія Миладиновича, бывшаго учителя въ Стругѣ чрезъ посредство Прилепскаго учителя послано 5 полуимпер. [иаловъ]“. Донесение М. Хитрово от 6 янв. 1863 г., № 15. Приложение. (Архив Мин. Ин. Д.).

Съ искреннимъ почтеніемъ и совершенною преданностію имѣю честь быть, Милостивый Государь, Вашего Превосходительства покорнѣйшимъ слугою М. Хитрово.

Его Пр-ву П. Н. Стремоухову и пр. и пр. и пр. [Карандашом резолюция: „Шишкину. Просить... снесет. [ись] съ сербскимъ Митрополитомъ].

Битоля 10 Сентября 1864 г.

Многоуважаемый и добрѣйшій Петръ Николаевичъ,

Принимаю смѣлость писать Вамъ частнымъ образомъ по поводу добраго дѣла и льщу себя надеждою, что Вы мнѣ не откажете въ Вашемъ благосклонномъ содѣйствіи. Въ числѣ бумагъ настоящей моей почты Вы найдете ходатайство мое о предоставленіи средствъ безвозмезднаго образованія сыну покойнаго Димитрія Миладинова. Личность братьевъ Миладиновыхъ Вамъ вѣроятно извѣстна и Вы одобрите вѣроятно участіе, естественно принимаемое мною въ судьбѣ ихъ семейства. Дѣйствительно семейству этому грѣхъ было бы отказать въ участіи, ибо къ сожалѣнію нужно сознаться, что, оклеветанные передъ Турецкимъ правительствомъ, братья Миладиновы пострадали болѣе всего за сношеніе съ нѣкоторыми изъ агентовъ нашихъ. Не могли или не хотѣли имъ помочь тогда Миссія наша въ Константинополѣ и приснопамятный Кн. Лобановъ — тому Богъ судья;¹ но во всякомъ случаѣ Миладиновы пали одними изъ первыхъ жертвъ, нами-же вызваннаго пробужденія въ здѣшнихъ мѣстахъ чувства славянской народности и обстоятельство это поставляетъ намъ теперь долгомъ почтить память ихъ по крайней мѣрѣ попеченіемъ о ихъ семействѣ. Притомъ всё, что мы сдѣлаемъ въ этомъ отношеніи, будетъ рано или поздно оцѣнено единоплеменными намъ Славянами Юга, въ народной памяти которыхъ не изгладятся имена братьевъ Миладиновыхъ — первыхъ дѣятелей ихъ народнаго дѣла.

¹ Можно полагать, русская миссія принимала меры, хотя и не особенно энергичные, къ освобождению Миладиновыхъ. Вероятно, представителю этой миссии имелъ в виду Шапкаревъ, кога писалъ: „Най-после [после безуспешныхъ ходатайствъ друзей Миладиновыхъ], като се промѣшали нѣкои по-високи лица и сполучили да убѣдятъ Високата Порта, че тие двама страдалци сж съвсѣмъ невинни и че сж били жертва на гръковладички коварства, издала трикратна заповѣдь да се освободятъ“ (Шапкаревъ, Материали, стр. 41) [Д. С.]

Въ официалномъ донесеніи моемъ я ходатайствую о предоставленіи средствъ безвозмездного образованія сыну Дмитрія Миладинова; но въ то же время къ сожалѣнію долженъ сознаться, что мальчикъ этотъ не подаетъ особенно блестящихъ надеждъ. Зато кромѣ его послѣ Миладинова остались четыре дочери, изъ которыхъ старшая, 12-ти лѣтняя дѣвочка Царевка обнаруживаетъ замѣчательныя способности и какъ видно наслѣдовала дарованіями отца и дяди. Не видя никакихъ прежнихъ примѣровъ предоставленія въ Россіи образованія болгарскимъ дѣвицамъ, я не считалъ себя въ правѣ ходатайствовать въ этомъ смыслѣ и домогаться какого-либо исключенія. Но въ то же время нельзя не сознаться, что предоставленіе средствъ образованія дочери Миладинова было-бы истиннымъ благодѣяніемъ и во всѣхъ отношеніяхъ могло бы имѣть самыя выгодныя послѣдствія. Получивши нѣсколько приличное образованіе, она могла бы возвратиться на родину учительницей и подобно отцу и дядѣ служить на этомъ поприщѣ своему народу. Знакомясь съ обстоятельствами здѣшней жизни, я не разъ приходилъ къ сознанію о необходимости для здѣшнихъ народонаселеній женскаго образованія, которое одно способно очистить ихъ нравы и развить въ нихъ чувства долга, гражданственности и патріотизма. При-томъ женщина не можетъ возбуждать подозрительности турецкихъ властей и никогда не будетъ подвергаться тѣмъ варварскимъ преслѣдованіямъ, которыя испытываютъ здѣсь большею частію Болгаре, получающіе образованіе за границей и посвящающіе себя на учительскую дѣятельность. Въ этихъ обстоятельствахъ я рѣшился писать частнымъ образомъ Шишкину [в Белград], прося его, если возможно, похлопотать о помѣщеніи дочери Миладинова въ Бѣлградское женское училище. Если Вы одобряете мысль мою, то, смѣю надѣяться, не откажете мнѣ въ содѣйствіи для приведенія ея въ исполненіе; письмо съ Вашей стороны къ Сербскому Митрополиту могло бы въ этомъ случаѣ имѣть лучшіе результаты, или, не найдете ли Вы возможнымъ попросить гр. Антонину Дмитревну написать къ нему въ этомъ смыслѣ. Въ всякомъ случаѣ Вы сами лучше знаете, что въ этомъ отношеніи возможно и полезно, и мнѣ остается только просить Васъ извинить мнѣ принимаемую мною смѣлость докучать Вамъ настоящимъ дѣломъ.

Что сказать Вамъ, добрыйшій Петръ Николаевичъ, о нашемъ здѣсь житьѣ-бытьѣ далеко не радостномъ и не утѣшительномъ? Событіями въ общественной жизни нашей въ настоящее время мы весьма бѣдны и обречены на дѣятельность, увы! самую пассивную. Съ какими свѣтлыми ожиданіями три года тому назадъ смотрѣли мы на предстоящую намъ дѣятельность и на дѣла Востока; но видно не насталъ еще часъ его освобожденія и прежнія мечты наши каждый день должны уступать мѣсто самой безотрадной дѣйствительности. Да, Турція все живетъ себѣ наперекоръ здравому смыслу да еще усиливается, поддерживаемая, увы! самими же христіанами. Здѣсь вблизи наблюдать за этими явленіями и больно и обидно. Часто приходится горько пожалѣть о такихъ людяхъ, какими были братья Миладиновы, къ сожалѣнію слишкомъ рѣдкихъ между Христіанами Турціи. Никогда быть можетъ не нуждались мы болѣе въ подобныхъ людяхъ, чѣмъ въ настоящее время. Никогда еще не подкапывались съ такимъ усердіемъ и, надо сознаться, съ такимъ умѣніемъ подъ наше вліяніе, какъ въ настоящее время; здѣсь это обнаруживается въ тысячѣ фактахъ. Между прочимъ, не знаю, извѣстно — ли Министерству, что съ нѣкоторыхъ поръ въ Константинополѣ выходитъ новый болгарскій журналъ „Турція“, органъ католической пропаганды.¹ До сихъ поръ я не встрѣчалъ еще журнала столь открыто и неприлично враждебнаго Россіи, какъ эта новая газета. Каждый номеръ заключаетъ самыя пасквильныя и . . . [не разборчиво] ругательства противъ нашей политики. Редакція „Турціи“ какъ видно располагаетъ огромными средствами, ибо разсылаетъ свой журналъ въ большомъ числѣ экземпляровъ, адресуя его безвозмездно людямъ ей вовсе незнакомымъ. При такихъ условіяхъ изданія, мнѣ кажется, журналъ уже получаетъ значеніе какихъ то агитаціонныхъ плакатовъ и врядъ ли извинительно правительство, которое не только его терпитъ, но даже какъ будто поддерживаетъ. Это бросается въ глаза въ особенности, когда принять въ соображеніе, что отвѣтственный редакторъ новаго

¹ Турция. Вѣстникъ за болгарскіе интересы. Излязува сѣка сжбута. Редакторъ и издатель Никола Генчовичъ, Цариградъ — Балканъ. (С 1864 г.; № 1 вышел 25 июля. Выходила до 27 июля 1873 г.). В редактировании принимали участие, кроме Генчовича, П. Р. Славейков, И. Богоров, Т. Икономов и др. [А. С.].

журнала — турецкій цензоръ, а следовательно лицо официальное. Турецкая почта, которая прежде развозила даромъ журналъ „Свѣтникъ“,¹ теперь отказала ему въ этой льготѣ и предоставила ее „Турціи“. Трудно согласить подобныя явленія съ громкими заявленіями въ дружбѣ къ намъ Турецкаго Правительства, но еще труднѣе раздѣлять довѣрчивость нѣкоторыхъ изъ нашихъ Константинопольскихъ дѣятелей къ искренности подобныхъ явленій. Все это весьма грустно и печально; когда-то обстоятельства позволяютъ намъ снова обратиться къ нашимъ истиннымъ, завѣщаннымъ намъ временемъ, цѣлямъ и стремленіямъ и отказаться отъ этой новорожденной дружбы нашей съ Турецкимъ Правительствомъ, которой результаты до сихъ поръ далеко не утѣшительны...

Однако, начавши на эту тему, можно дописаться Богъ вѣсть какъ далеко, а я и безъ того боюсь, что слишкомъ долго обременялъ вниманіе Ваше настоящимъ моимъ письмомъ. Надѣюсь, что Вы извините мнѣ его докучливость и, пользуясь настоящимъ случаемъ, принимаю смѣлость поручать себя благосклонной памяти Вашей. Крѣпкожимаю Вамъ руку, добрыйшій Петръ Николаевичъ, и прошу Васъ не забывать

Душевно Вамъ преданнаго и всегда
готоваго къ услугамъ Вашимъ

М. Хитрово.

¹ *Свѣтникъ*. Народенъ българскій вѣстникъ. Издава са сѣкій понедеѣльникъ. Цариградъ (1863—1865). Первый номер вышел 5 марта 1863 г. „Свѣтникъ“ выходилъ подъ редакціей С. Бурмова и Н. Михайловскаго. В этомъ изданіи сотрудничали Г. Кръстевич, М. Балабановъ и др. [А. С.]

Имената на нѣкои македонски градове.

Отъ Ст. Романски.

2. Охридъ.

И за произхода на днешното име на града Охридъ, разположенъ на единъ високъ ридъ (старобълг. хридъ) на северния брѣгъ на едноименно езеро въ западна Македония, на границата на Албания, колкото и да е то изразито българско, още не сжществува съгласие между ученитѣ. Това име излиза на свѣта тепърва въ IX в., по времето на завземането на тая областъ отъ българитѣ, въ грѣцкитѣ извори: *Ἀχρίδα* (имен. падежъ сжщо *Ἀχρίς*). По-старото име на града, както и на езерото, е било *Λυχνίς*, *Λυχνιδός*, *Λυχνιδιον*, исторически засвидетелствувано още въ III в. пр. Хр., когато градътъ е билъ владѣнъ отъ македонскитѣ царе; то сжществувало и следъ завземането му отъ римлянитѣ и основаването на римската провинция Македония (146 г. пр. Хр.), па и следъ появата на новото име *Ἀχρίδα* не изчезнало съвсемъ, но се употрѣбяло покрай него до къмъ срѣдата на XIII в. (срв. Regling, *Lychnidis, eine neue Münzstätte in Illyrien*, *Zeitschr. für Numismatik* 35, 1925, 255 ff., рец. отъ Н. Мушмовъ въ *Македонски прегл.* II, 2, 140 сл.).

Известниятъ изследвачъ на топонимията на Старопланинскитѣ земи и на остатъцитѣ отъ езика на старитѣ траки, Томашекъ, по поводъ на споменуването името на града — *Ἀχρίδα* — у арабския географъ Идризи, 1153 г., изтъква, че славянската форма се осланя на думата хридъ „скала“ (*Felsen*), но сжщевременно изказва догадка, че „при все това е възможно да сжществува, може би, известна връзка съ античното име, което въ илирски уста трѣбва да е гласѣло *Lyxrida*, както тоскийскиятъ диалектъ има *p* вмѣсто *n*“ (W. Tomaschek, *Zur Kunde der Balkanhalbinsel* II, Wien 1887, S. 353). Любопитно е, че въ науката много често това, ксето се изказва отъ единъ ученъ като плаха догадка, се подема отъ други като цѣла теория, въ подкрепа на която се привеждатъ редъ доказателства. Така и въ случая проф. Йорд. Ивановъ, като взема

поводъ отъ догадката на Томашекъ, излиза съ твърдение, че имената *Lychnis*, *Lichnidus*, *Λυχνίς*, *Λυχνιδός*, *Λυχνιδιον*, *Ἀχρίς*, *Ἀχρίδα*, Охрида, Охридъ идѣли „едно отъ друго“; срѣдновѣковната форма се била получила подъ влиянието на албанския езикъ, на диалекта на тоскитѣ, гдето именно „се замѣня интервокалното, а по нѣкога и краесловното *н* съ *р*“, а що се отнася до най-новата, славянската форма Охрида, Охридъ, то „тя представя правилно славянско срѣдновѣково предаване на чуждоезичното *а* кратко като *о*“ (вж. Сборникъ въ честь на проф. В. Н. Златарски, София 1925, стр. 56-57, заб. 2). Това послужи на проф. Милетичъ да подеме наново въпроса и да подкрепи мнението за славянския произходъ на името Охридъ. Той намира именно, че етимологичното обяснение на Иванова, което се сгажда съ догадката на Томашека, „не може, както и подирната, научно да се поддържа главно съ огледъ къмъ звуковитѣ закони“; Ив. се спира само върху промѣната на *р* въ *н*, както и върху добре известната въ чуждитѣ думи замѣна на началното кратко *а* въ *о* у бѣлгаритѣ и изобщо славянитѣ, „но не отива, споредъ Мил., по-нататъкъ да обясни, какъ е могла да се преобрази формата „Лихрида“ (която исторически и не е засвидетелствуванa) та да стигне до формата „Ахрида“, което именно трѣбваше да се докаже.“ Затова Мил. все пакъ смѣта като „най-приемлива етимологията отъ думата хридъ“ и сравнява Охридъ по съставнитѣ му части съ бѣлг. думи като: окръгъ, окопъ, ограда и пр. съ представка (префиксъ) *о*. Колкото се отнася до грѣцката форма *Ἀχρίς*, *Ἀχρίδα*, която се отличава отъ бѣлгарската главно съ представката *а* вм. *о*, то тя, споредъ него, ще да се дължи било на пряма замѣна на *о* чрезъ *а*, или пъкъ на народна етимология. Въ подкрепа на последното той привежда едно мѣсто отъ византийския писателъ Кедренъ, гдето се казва, че градътъ, нареченъ съ новото име *Ἀχρίς*, се намира на високъ ридъ до самото голѣмо езеро, и допуска, че въ случая, при възприемането на бѣлгарското наименование на града, начално *а* въ грѣцки ще се е явило по асоциация съ *ἄκρως* „врѣхъ, хридъ, височина“. Въ полза на бѣлгарския произходъ на името Охридъ срещу илирския, съответно албанския на Томашекъ и Ивановъ, той посочва и друго едно мѣстно название въ Бѣлгария, тѣждествено по значение и етимологиченъ съставъ съ Охридъ — Ахридосъ (*Ἀχρίδος*), съ което се е именувала една скалиста мѣстность, съ нѣколко

крепости, въ срѣдата на Родопитѣ, по долна и срѣдна Арда, и което сжщо трѣбва да представя грѣцка форма на едно славянско, сир. българско име Охридъ (вж. Мак. прегл. II, 2, 142 и сл.).

По въпроса се намѣси — безъ да се спре обаче и върху това последното, родопското име, — и проф. Ст. Младеновъ, въ сп. Бѣлг. мисълъ II, 1927, стр. 487 (повторено и въ *Balkan-Archiv* IV, 1928, S. 191 f.). Подхвърляйки на Милетича, че той билъ защищавалъ ужъ народно-етимологично тълкуване на името Охридъ отъ междуметие „охъ!“ и „ридъ“, Млад. приема мнението на Иванова, съотв. на Томашека, като се сили да обясни фонетически произхода му отъ старото име *Λυχρίδα*. „Отъ *Lychnis*, *Lychnidos*, вин. п. *Lychnida* — пише той — съ илир.-южноалб. *r* предъ (sic!) вокалъ е произлѣзло **Ly chris**, **Ly chrida*, съ дисимиляция **Ny chrida*, **Nuchrida*, въ което виждали предлога *n*, *ev*, така че името било схванато като *Uchrida* — *Ochrida* (неудар. *o* въ бѣлг., ромънски и албански е почти еднакво съ *u*): срв. *Zagreb* — *z Agram* — *Agram*. Старослав. *o* било изговаряно твърде отворено, така че то твърде често било писано като *a*; по такъвъ начинъ произлѣзла формата *Achrida* и къмъ нея като имен. форма въ грѣцки *Achris*“ (*Balkan-Archiv* IV 191). Азъ привеждамъ дословно цѣлото това мѣсто, за да се види, колко е изкуствено — и невъзможно — да се произвежда днешното име на града Охридъ отъ старото му име *Λυχρίς*, *Λυχρινός*. Въ него собствено има само едно вѣрно — че срѣдно-вѣковната грѣцка форма *Ἀχρίδα* (схваната и като винит. пад., споредъ който е скроена именит. форма *Ἀχρίς*) действительно произлиза отъ слав., съотв. бѣлг. Охрида, тъй като право е, че тогавашното слав. *o* е било изговаряно, въ сравнение съ грѣцкото, доста отворено, та затова въ грѣцки се предава обикновено съ *a*: срв. *Ἀρδάγαστος*, името на единъ слав. князь отъ края на VI в. Радогостъ, *ζάκωνον* — законъ, *Σκλαβηνοί* — Словѣне и пр. (срв. Kretschmer; *ASPh.* 27, 228, Weigand, *Balkan-Archiv* IV 13 f.). Къмъ това обаче трѣбва да се прибави, че изходната бѣлг. форма за гр. *Ἀχρίδα*, съ краесловно *-a*, е не именителна форма, но генитивна съ аблативно значение: тия последнитѣ форми изобщо сж послужили при възприемането на мѣстни славянски имена, особено на градове, въ околнитѣ езици, та и въ грѣцки, срв. *Τριάδιτσα* отъ Срѣдъца, имен. п. Срѣдъць и мн. др. Както е вече разяснено, тая падежна форма е била твърде честа, тъй като съ нея се обозначава произ-

ходътъ, идването отъ известно мѣсто. Гръц. *Ἀχρίδα*, следователно, отразява косвенъ падежъ отъ една бѣлг. именителна форма Охридъ.

Що се отнася до това последното име, погрѣшно е да се мисли, че *-р-* въ него стои вмѣсто *-н-*. като въ тоскийския, южния диалектъ на албанцитѣ, споредъ Томашекъ и Ив., или въ „илирско-южноалбански“, както пише Млад.. Най-точенъ въ формулирането на това звуково явление въ южно-албанския (тоскийски) диалектъ е Ив., който, срещу твърде неопредѣленото указание на Томашека, право опредѣля, че този преходъ е засегналъ само „интервокалното, а понѣкога и краесловното *н*“ (когато то първоначално сжщо се е намирало между гласни), като привежда и примѣри: тоск. урдър „заповѣдь“ срещу лат. *ordinem*, тоск. веръ „вино“ — лат. *vinum*, гр. *Φοῖβος*, тоск. ъмъра. един. ч. ъмър — слав. имена, ед. ч. имѧ, имен-, Вл'ора вм. Валона и т. н. Затова тъкмо Ив. приема, че съгласната *х* предъ *н* ще да е изчезнала, вследствие на което и пише въ скоби Ли'нида, срещу Лихнида, безъ обаче да обясни, какъ после тая съгласна е била отново въстановена. Млад. обаче невѣрно твърди, че такова *р* вм. *н* се е явило изобщо предъ вокалъ — „съ илир.-южноалб. *г* предъ вокалъ“, — нѣщо противно не само на всичко, което се знае досежно условията на ротаизма — прехода на *-н-* въ *-г-* — въ албански, но и на обикновеното съображение, че въ такъвъ случай не би могли да сжществуватъ въ албанския тоскийски диалектъ и думи съ начално *н*, последвано отъ гласна, каквито въ него има множество, но безъ какъвто и да билъ случай съ преходъ въ *р*. При това съвсемъ необосновано е твърдението, че тоя преходъ е билъ станалъ още въ „илирски“, сир. предалбански, та въ албански, ако и само диалектично, да е наследенъ отъ по-старо време. Илирскиятъ езикъ е почти непознатъ, за него се знае още по-малко, отъ колкото за тракийски, и, независимо отъ отношението, което държи къмъ него албански, не могатъ токо тъй характернитѣ белези на последния, особено пъкъ когато сж само диалектични, да се възвеждатъ къмъ него. Всичко това прави невъзможно произвеждането на старобѣлг. Охридъ отъ Лихнида.

Но и останалитѣ звукови обяснения на Мл. не сж посполучливи. Появата на начално *н-* вм. *л-* вследствие на дисимилация („разподобие“), и то съ плавната *г* въ следход-

ната сричка, не е толкова обикновено явление, че да може да се прибѣгва до него, безъ да се подкрепи съ нѣщо. Сжщо така съ нищо не се доказва, че въ случая съ грѣцкото *υ* се е обозначавалъ звукътъ *у*. Старото произношение на *υ* като *й* въ грѣцки действително се е задържало дълго време, дори и днесъ то се е спазило въ нѣкои грѣцки диалекти, напр. цаконски. Въ IX в. обаче то ще е било вече минало въ *і*, както може да се сжди по грѣцкитѣ думи, заети въ старобългарски (*Κύριλλος*-Кирилъ, *μῦρον* — миро, *κιλάρισσος* — кипарисъ и под.), освенъ въ случаи, гдето то се спазва графически. Ако въ *Λυχνίδα* по това време ще се изговарялъ *и*-звукъ, той е билъ палаталенъ *й*-звукъ, какъвто сжществува и въ албански, а не *и* (наше *у*). Така трѣбваше да се получи Нюхрида, а не: Нухрида (срав. и днесъ въ бѣлг.: Панагюрище, гюпци и под.). Колкото се отнася до схващането на добития ужъ чрезъ дисимилация началенъ звукъ *н* като предлогъ, що се съпоставя съ гр. *εν*, и неговото откъсване, за да се добие желаната форма *Ухрида, Млад навѣрно мисли, че това е „илир.-алб.“ предлогъ (алб. *ndë*) съ значение „въ“, но тогава сравнението съ нѣм. *Agam* отъ *z-Aggeb* (*Zagreb*) е неумѣстно. По-подходно би било сравнение съ гр. *(ἐν) τὴν Πόλιν*, собствено „въ града“, отъ гдето е произлѣзло турското име *Stambul* „Стамбулъ“, но това тъкмо показва, че при предлогъ, който означава „въ“, става сливане, а не обратното, както е въ случаи, когато тоя предлогъ (или частица отъ думата, която се схваща като предлогъ) означава „отъ“, „изъ“. Затова и въ грѣцкия за означаване „изъ Цариградъ“ се казва *ἀπὸ τὴν Πόλιν*, безъ сливане на предлога. Сжщо така странно е, какъ може да се обяснява преходътъ на едно *у* въ *ο* въ името Охридъ отъ едно предполагаемо *Ухрида съ това, че неударено *ο* се произнася близко до *у* въ български, ромънски и албански, когато е толкова естествено, че въ такъвъ случай трѣбваше собствено *ο* да се предава съ *у*, а не обратното.

Тѣзи фантастични предположения обаче ставатъ ненуждни като се приеме първото тълкувание на Томашека, подкрепено и отъ Милетича, че въ името Охридъ се крие славянско, именно старобългар. *ο-хридъ*. Това става толкова необходимо, като се вземе предъ видъ, че и другаде въ България, гдето не може ни дума да става за нѣкакво по-старо име *Λυχνίδα*, нито пъкъ за изселения отъ Охридъ, се срѣща сжщото име. Такъвъ е случаятъ съ с. Охридъ въ Врачан-

ско, разположено и то на единъ високъ ридъ, надъ рѣката Ботуня, край желѣзопътната линия за Ломъ и Видинъ, при станция Бойчиновци. Колкото се отнася до представката *о-*, тя съвсемъ не е необикновена при образуване мѣстни имена въ славянски, срв. напр. с. Обреж въ Моравско (Сърбия), сетне: Огорје, Оролје, Одѡбје (въ Словенско). и под. Трѣбва, следователно, да се приеме, че до дохаждането на славяните езерото и градътъ на него сж носили име *Λυχνίς, Λυχνιδός*, и то известно време още е останало като име на езерото, докато градътъ е билъ нареченъ, съ огледъ къмъ своето положение на рида надъ езерото, съ ново, славянско име Охридъ, което се и отбелязва по време на заемането му отъ българитѣ и основаването на Самуиловата държава. Така тъкмо трѣбва и да се разбира често цитуваното свидетелство на Ана Комнена за преименуването на старото име Лихнидосъ въ Ахрида на варварския езикъ на българския царь Самуилъ (*ἤν ἡ νῦν γλῶττα ἐκβαρβαρώσασα Ἀχρίδα προσηγόρευσεν ἀπὸ... τοῦ Βουλγάρων βασιλέως... Σαμουήλ*, ed. Bonn. XII. 9. II. 174), както и по-късно на Охридския архиепископъ Хоматиянъ, който въ проложното житие на Климента изрично изтъква, че градътъ Лихнида билъ нареченъ Ахрида споредъ езика на мизийцитѣ, сир. българитѣ (...*τὴν Λυχνιδὸν Ἰλλυρίων πόλιν... ἡ νῦν Ἀχρίς παρὰ τὴν Μυσῶν ὀνομάζεται γλῶσσαν*, вж. § 6). Новото българско-славянско име на тоя градъ е въ пълно съгласие съ имената и на други градове въ Македония, все славянски: Прилѣпъ, Рѣсенъ, Прѣспа, Тетово, Битоля, Дебъръ и пр. И турцитѣ, при завладяването на Балканския полуостровъ, не винаги сж възприемали старитѣ български имена, а сж давали нови, срв. Калканделенъ вм. Тетово, Шаркѡй — Пиротъ и пр.

Колкото се отнася до албанското име на Охридъ—*Ohogë*, то е взето отъ български, при което крайното *d*, произнасяно като беззвучно *t*, е схванато за мѣстно, съотв. аблат. окончание *-t* на членуваната форма, та споредъ това е скроена горната именителна форма, както въ бълг. диал. има лимона вм. лимона-та, сала вм. сала-та, или въ ромънски *hrisov* вм. *hrisov-ul* и пр. Сжщото съкращение виждаме и въ турското му име Охри [да.

ОТВАРЯНЕТО НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО УЧИЛИЩЕ ВЪ СЕЛО КИРЕЧКЪОЙ (СОЛУНСКО).

Споменъ отъ Иванъ Апостоловски

Презъ лѣтото на 1874 година дойде учителтъ Христо Захариевъ, родомъ отъ Т. Пазарджикъ, въ селото Киречкѡй, наричано отъ народа съ старото му име Варово, за да отвори тукъ българско училище. Веднага разбрахъ и одобрихъ родолюбивата му цель. Покани ме да работимъ заедружно, което отъ сърдце приехъ. Не бѣше лесна работа да се бори човѣкъ въ ония времена съ гърцизма, който бѣ пусналъ дълбоки корени въ селото, ако и то да бѣше обитавано отъ чисти българи, но за жалость поради своето невежество напълно бѣха завладѣни отъ гръцката пропаганда, та мнозина и явно се гърчееха. У насъ се сложи убеждението, че трѣбва усилено да действуваме противъ гръцкото духовно потисничество.

Близу до самата селска църква ние наехме една стая за училище, която не побираше повече отъ 20—30 ученика. Спомнямъ си, че въ единъ недѣленъ день, на излизане отъ църква, всички богомолци навлѣзоха въ новопровѣзгласеното вече българско училище, и многото народъ не можа да се побере тамъ, та мнозина останаха на двора. Тогава учителтъ Христо Захариевъ застана предъ събраното множество каза нѣколко благи думи и ги помоли да подкрепятъ дѣлото ни като изпращатъ децата си въ българското училище, защото сж българи та децата имъ ще се учатъ на разбранъ майчинъ езикъ. Събранитѣ единодушно поблагодариха на учителя за грижитѣ му и обещаха подкрепата си.

Стремежътъ ни бѣше, какъ първомъ да привлѣчемъ отъ гръцкото училище българскитѣ деца. Понеже азъ бѣхъ познатъ на селянитѣ, като тѣхенъ пѣвецъ въ църквата, съгласихме се, щото съ агитиране отъ кжща на кжща да при-

беремъ децата. И наистина, въ твърде късо време можахъ да събера толкова ученици, че не бѣше възможно да се смѣстятъ въ нашата училищна стая, та се принудихме да потърсимъ по-голѣма къща. каквато и намѣрихме всрѣдъ селото.

Броятъ на ученицитѣ въ тогавашното гръцко училище бѣ доста голѣмъ; не ми е възможно сега да опредѣля точното имъ число. Учителитѣ бѣха шестима, отъ които две учителки. Главниятъ имъ учителъ се казваше Ефтимиядисъ и бѣше родомъ отъ с. Гръцко-Блаца. Той ме е училъ на псалтика.

Въ нашето училище започвахме занятията следъ молитвитѣ Свети Боже, Отче нашъ и пр. съ изучване на родни пѣсни като:

Я гледайте братя мили,
що се върши тамъ на брѣга
при нашата света църква
въ Цариградъ Фенеръ.

Съ коварство ги открадватъ
милитѣ ни свети отци
и съ радостъ ги изпращатъ
въ черно заточение.

Богу слава, всегда дава,
нѣма вече гъркъ деспотъ,
тѣзъ фенерци, гладни гърци,
ги изгони вси народъ и пр.

Или:

По южни-северни страни
и по въсточно-западни,
където и да тичамъ,
пакъ своето отечество,
като отъ всички най-добро,
милѣя и обичамъ.

На цѣлъ свѣтъ ржка давамъ,
на всички искамъ ползата
тѣлесна и душевна,
но за отечеството си,
земя, която ме роди,
пазя любовъ синовна и пр.

Цѣлото село гърмѣше и правѣше да побѣснѣятъ власи и гъркомани, което ги накара да отидатъ да ни клеветятъ

предъ гръцкия владика Йоакимъ въ Солунъ (отъ после цариградски патриархъ), че сме разбунтували цѣлото село съ отварянето на българското училище и че всички български деца сж напуснали гръцкото училище та въ последното не останали други освенъ децата на поповетъ, на седъмтѣ кжщи власи и още децата на 30-тѣ гъркомански кжщи, когато селото броеше до 800 кжщи.

Не следъ много време въ село пристигнаха петнаесетина конни стражари, изпратени отъ пашата съ поржчение да арестуватъ Захариева и мене, което стана веднага. Подкараха ни чакъ до Солунъ като последни разбойници. На другия день ни извадиха предъ мезлиша, въ който влизаха пашата, владиката и нѣколко други лица, членове, — всички насѣдали на канапета въ една обширна, украсена зала. Най-напредъ пашата почна да разпитва Христо Захариева, като му зададе въпроса, отъ кжде е и защо е дошелъ тукъ. Той му отговори, че е дошелъ отъ Филибей-Татаръ-Пазарджикъ да учи децата на българскитѣ семейства на родния имъ езикъ и че за това има ферманъ отъ нашия баща султанъ Абдулъ Азисъ. Така завърши Христо. Но тукъ пашата му каза, че трѣбва да отиде въ Филибей-Т.-Пазарджикъ и тамъ да учи децата на български езикъ. Следъ това се обърна къмъ мене съ сжщитѣ въпроси, на които азъ му отговорихъ, че съмъ отъ Костуръ („Гйолекестре“), отъ селото Вишени. „Ха, и ти ще отидешъ тамъ да учишъ вашитѣ деца на български езикъ. Идете си и двамата“, ни каза той, и тѣй се свърши разпитътъ.

На другия день Захариевъ ми каза, че нѣма другъ изходъ, ами ще трѣбва да замине за Цариградъ при екзархията, а пъкъ азъ решихъ да замина пакъ за Киречкьой и да отворя на ново училището. Захариевъ ме съветваше да не отивамъ, защото ще си пострадамъ, но моето решение бѣше да се върна, та каквото ще да става. И наистина азъ до вечерята бѣхъ въ село. Безъ да губя време, още на другия день отварямъ училището. Децата се събраха и наново започнахме молитвитѣ и народнитѣ пѣсни. Продължихме пакъ учението, което не отиде повече отъ десетина дни. Тази ми дързостъ възбуди у власитѣ и гъркоманитѣ голѣма злоба, и ето че следъ нѣколко дни дойдоха двама конника-стражари и ми съобщиха, че градоначалникътъ ме викалъ въ Солунъ. Конвоиранъ по сжщия начинъ, както и първиятъ пътъ, пристигамъ тамъ и

ме завеждатъ право при градоначалника. Думитѣ, съ които той ме посрещна, бѣха: „Даскале, ние нѣмаме нищо прстивъ българскитѣ даскали и попове, но, за жалостъ, вашиятъ давджия е Кара-Папасъ (на подигравка) — гръцкиятъ владика, и по негово разпореждане правимъ тѣзи разкарвания.“ Следъ това заповѣда на заптието да ме закара въ затвора. Мина се доста време така да лежа въ затвора. Единъ сжботенъ день докараха въ сжщия затворъ едно момче, хлѣбарче, на около 18 год. възраст. Седна при мене. Попитахъ го, защо сж го затворили, а то ми отговори, че понеже отсжствува въ братъ му отъ фурната та не могли да опекатъ добре хлѣба и го изкарали малко суровъ. Не се мина много време и брата му доведоха въ затвора. Той пъкъ мене попита, защо съмъ затворенъ, а азъ му отговорихъ, че съмъ български учителъ въ Киречкьой и че владиката Йоакимъ ме преследва, ме гони, та по негова заповѣдъ съмъ тукъ. Тогава той ме посъветва да напиша една анофора, — заявление до гръцкия владика съ молба да ме освободи. Но тукъ азъ не можахъ да се стѣрпя и извикахъ силно, че на гръцкия владика никога нѣма да направя поклонъ. Въ гнѣва си не оставихъ нищо свето на владиката и на гърцитѣ изобщо. Говорихъ тѣй разпалено, щото искахъ да убедя тоя младъ събеседникъ въ невинността и правото на българския учителъ, който учи децата да четатъ и пишатъ на разбранъ майчинъ езикъ. Младиятъ човѣкъ, следъ като азъ млъкнахъ, ми каза, че виждалъ въ моето лице добъръ патриотъ, но ако остана твърдъ на своето, нѣма да бжда полезенъ нито на народа си, нито на себе си, та затова трѣбвало да постѣпя споредъ поговорката „стани приятелъ съ дявола, докато минешъ моста.“ Този му съветъ азъ възприехъ и приготвихъ заявление, написано на гръцки езикъ, който тогава много добре владѣехъ. Младиятъ момъкъ взема заявлението съ себе си и, следъ като си отиде отъ затвора, занесълъ го на владиката. Въпрѣки че много мислилъ владиката, като четѣлъ писмото, за да си спомни, кой ще е този Иванъ Димитровъ Апостоловски, пакъ не могло да му дойде на умъ. Тогазъ момъкътъ започналъ да обяснява: „Вулгародаскалосъ апо то Азвесто-хори (с. Варово).“ Следъ петъ дни бѣхъ повиканъ чрезъ градоначалството при владиката и, безъ да губя време, метнахъ валенцето на рамо, което ми бѣше и постилка и завивка, гологлавъ и босъ за-

щото въ затвора ми бѣха откраднали обувката и феса, които пъкъ ми служеха за перница (възглавница), и така вървѣхъ по главната улица до митрополията. Щомъ съобщиха на владиката, веднага ме пуснаха при него. Първиятъ въпросъ, който той ми зададе, бѣше: „Какъ си се излѣгалъ да станешъ български даскалъ, когато въ палея Македония никога не може да има български даскалъ?“ Азъ му отговорихъ: „Младъ съмъ, владико свети, прости ме.“ Следъ този мой отговоръ владиката се смекчи. — „Прощавамъ ти, синко, а сега кжде мислишъ да идешъ?“ — „Въ Костурско, въ село Вишени. Тамъ, въ нашето село, ще учителствувамъ по грѣцки“ — отвърнахъ азъ. — „Добре, синко, добре!“ каза владиката. Помолихъ го да ми даде осемдневенъ срокъ да отида въ с. Киречкьой да си прибера нѣщата и да се снабдя съ пари. Целта ми беше да отида въ село, да насърча хората да си хванатъ пакъ български учителъ и да не се боятъ отъ грѣцкия владика, защото тѣй нищо не може да имъ направи, когато иматъ пълно съгласие помежду си. И свърши се моята работа тамъ. Заминахъ за Цариградъ и се явихъ въ екзархията. Съобщиха на Негово Блаженство, и той ме прие, покани ме да седна. Разправихъ му, че азъ съмъ Иванъ Апостоловски, другаръ на Христа Захариевъ, и че сега идвамъ отъ солунския затворъ, че следъ заминаването на Захариева наново отворихъ българското училище въ с. Киречкьой и какво съмъ си изпатилъ заради това. Негово Блаженство каза, че за мене му билъ подробно писалъ солунскиятъ свещеникъ Икономъ Петъръ Димитровъ, та знаелъ всичко. Покани ме да остана неговъ гостенинъ въ екзархията, да си почина добре. Следъ тѣзи благи думи на великия и приснопаметенъ български екзархъ Антимъ I, азъ останахъ въ екзархията. Хранѣхъ се съ семейството на Тодоръ Милковъ. Последниятъ бѣше зетъ на Негово Блаженство, водѣше негова сестрина дъщеря, на име Мария.

Не зная, какъ да опиша благородната душа и християнското сърдце на Тодоръ Милковъ. Правѣше ми впечатление неговото велико християнско сърдце, понеже така посрѣщаше той всички страдалци, бедни българи.

Гостувахъ цѣли 15 дни въ екзархията и не искахъ да стоя повече безъ работа. Това ме накара да помоля г. Милкова да каже на Негово Блаженство, че искамъ да замина за

Лозенградъ. Негово Блаженство удобри това мое желание и следъ три дни писа на г. Милковъ, като чиновникъ на екзархията да ми издаде тескере до Лозенградъ и да ми извади пжтенъ билетъ. И така азъ неволно станахъ учителъ въ Тракия.

Въ заключение нека ми се позволи да кажа, че съмъ дълбоко увѣренъ, че ще дойде день, когато Господъ ще простре мощната си десница надъ злочестата ни Македония и наново ще пекне свободно македонско слънце въ поробеното ни отечество.

Варна, 11. VI. 1928 год.

ЕДНО ПРОСТОНАРОДНО ПИСМО ПО КРУШЕВСКИ ГОВОРЪ.

Отъ Л. Милетичъ.

Преди години (1895 г.) г-нъ Сребренъ Попъ Петровъ, бившъ мой студентъ, ми предаде въ оригиналъ едно любопитно писмо, писано въ Крушево отъ неизвестенъ, полуграмотенъ човѣкъ отъ народа отъ името на една жена и нейни щерки по адресъ на нейния мжжъ и синъ, тогава на работа въ София. Известно е, че крушевчани, както и много други отъ т. нареч. гурбетчийски мѣста въ Македония, поради липса на добъръ поминѣкъ у дома си сж принудени съ години наредъ да се скитатъ въ чужбина по работа, а женитѣ и децата си оставятъ да се грижатъ за домакинството, като имъ изпращатъ отъ време на време по нѣкоя пара за да посрѣщатъ най-необходимитѣ разходи. Старитѣ домашни нрави и езика си последнитѣ добре запазватъ, така че мжжетѣ, които временно си се върщатъ у дома си, не сж можели да внасятъ отъ чужбина важни промѣни въ старинския битъ и езикъ на домашнитѣ си. Напротивъ и мжжетѣ, макаръ повече да прекарватъ въ чюзда срѣда, сж продължавали духовно да живѣятъ съ старитѣ си житейски възгледи, толкова повече, че като работници въ чюжбина обикновено си живѣятъ наедно съ роднини и приятели отъ своя „виляетъ.“

Писмото, което сега обнародвамъ тукъ, по форма си е типично, съчинено по старовремски шаблонъ, като захваща съ дълги поздравии, отправени къмъ адресанта, следъ които вече идватъ други съобщения. Откъмъ тая страна нашето писмо се схожда съ подобни писма, изнесени въ печата, между които и нѣколкото писма отъ Костурско, отъ селата Нивица и Турия, използвани отъ А. Vaillant въ статията му върху говоритѣ на тѣзи села (вж. въ *Revue des études slaves*, т. IV, 53—66). Върху тѣзи писма азъ обърнахъ внимание въ рецензията си на статията на Vaillant въ Макед. прегледъ,

год. I, кн. 2, 143 нат. Писмата сж писани съ гръцки букви на мѣстния говоръ, като е отбелязано по образецъ на гръцкия правописъ и ударението на думитѣ. Цитуванато отъ мене въ кирилски преписъ писмо на Петко Петровъ отъ Нивица до синоветѣ му захваща съ поздравъ първомъ до синоветѣ му, а следъ това и до жена му, която именува на мъжовото ѝ име „Петко(в)ица“ :

Позравъ от мене, татка ви Петка, до вас деца синови Никкола, Пәне и Христо, ви позравѣам и ви цѣливам лицето и очите; позраф и до Петкоица и до невѣстите и до чупите; и позравѣам сфите милосно от сарце и пѣрво опѣтвам за зравieto вѣше и пр.

Въ писмото отъ Крушево пише жена отъ свое име и отъ името на дъщеритѣ си до мъжа си Димо Конярецъ. Характерно е за семейнитѣ нрави, именно за срамежливостъта на жената предъ мъжа си, че и тукъ въ писмото първомъ дъщеритѣ отправятъ поздравъ къмъ бащата и брата си, а сетне майката поздравлява сина си и вече следъ това тя отправя поздравъ до мъжа си, като се казва само по мъжовото си име „Димѣица“ (Димевица), а и мъжа си тѣй сжщо назовава просто съ името му Димо, докато на сина си праща поздравъ като „майка“. За страхопочитанието, съ което и майката и дъщеритѣ се отнасятъ къмъ стопанина и бащата, ясно говори цѣлата фразеология на писмото. Майката съ стѣснение се осмѣлява да напомни, че изпроводенитѣ ѝ пари — „една вранга“, сиречъ единъ наполеонъ (20 зл. франка), ги е похарчила та моли пакъ да ѝ се изпратятъ пари, тѣй като скоро ѝ предстои да откопае останкитѣ на умрѣлитѣ си деца, а следъ това, на Спасовдень, по обичайния обредъ пакъ да ги закопае, за което както и за Духовдень ще има да се харчи, та ще бждѣла принудена да вземе въ заемъ („на заимъ“) пари. При това прибавя, че била скжпа вълната, — 11 гроша оката, та една „вранга“ не ще стигне. Понеже жената знае, на какви срокове мъжътъ праща пари, тя му напомня, че „до другиотъ редъ“ брашното не ще имъ стигне, съ което го подсѣща по-рано да изпрати пари. Нищо по-интимно не се осмѣлява да каже тя на мъжа си, а само съобщава, че писмото му сж получили („е зедовне книгата“), научили се за здравето на мъжа и на сина („се научивне за здравѣто вѣше“) и се прибавя: „и добро видение,

аминъ“, а най-сетне се казва: „и много гайле имаме“ сир. много сме загрижени.

Въ писмото не се употребяватъ при собствени имена главни начални букви, а препинателни знакове тъй сжщо нѣма; писано е: димо конярецъ, вето, мара, костадинъ, димеица, стевана, като, грозана, вмѣсто Димо Конярецъ, Вето, Мара, Костадинъ, Стевана (Стефана), Като, Грозана. Само на едно мѣсто е употребена точка и следъ нея главна буква, — тамъ, гдето захваща „Зрожио“ сиречъ „здро-во-живо“ отъ жената „Димеица“. За да се разбере по-лесно съдържанието на писмото, азъ раздѣлихъ съ запетая отдѣлни фрази. Поздравътъ „зрожио“ е любопитно съкращение на многоупотрѣбяваната фраза „здро-во-живо“. Писмото е дописано на края отъ друго лице съ друго мастило. Втората ржка е малко по-грамотна, захваща съ „здроживо“.

Въ езиково отношение заслужва да се отбележи замѣната на *м* чрезъ *н* въ „зедовне“ вмѣсто зедохме (сир. взехме), „се научивне“. Въ тѣзи примѣри имаме и *в* вмѣсто *х*, както и въ „пущивте“ (сир. изпратихте), „пратив“ (пратихъ), „зедов“; въ „совия“, „стевана“, „вранга“ *в* е вмѣсто *ф*. Въ „стреда“ е вметнато *т* между *с* и *р*. Съгласно съ наречието виждаме *а* вмѣсто *стб.* *ж* въ „скапа“ (скжпа), и *ол* *вм.* *ѡл* въ „волната“, *о* *вм.* *ѡ* въ члена мжж. родъ — „другиот“. Въ „дуовден“ и „грошеи“ (духовденъ, грошеви) имаме елизия на междугласни *х* и *в*; *н* въ „кѣ“, „здравѣто“, означава *е* съ мекостъ на съгласната предъ него. Интересни сж „ет“ (ѹстъ) и „сет“ (стб. сжтъ), които се употребяватъ и въ други западни македонски говори. Въ писмото се казватъ имената на дъщеритѣ въ звателенъ падежъ вмѣсто въ именителенъ: Като, Вето, сжщо и „майко“ вмѣсто майка. Най-сетне трѣбва да отбележимъ и членнитѣ форми: раката, децата, волната, оката, брашното, книгата, здравѣто (чети здравѣто) нивето (събир. *ф.* нивѣето), другиот, децава. Третиятъ членъ — *н*, *на*, *но* случайно не се срѣща въ писмото. Въ края на писмото „яа“ означава *я* (азъ), сигурно произнесено тукъ подъ емфатично ударение; въ „даишъ“ *и* означава *й*; „еве“ е образувано вѣроятно по аналогия на *есе*.

Ето самото писмо:

„Ова книга да се даитъ на раката димо конярецъ отъ крушово за во совия.

Зрожио отъ мене като до тебе димо, зрожио отъ мене вето до тебе татко, и зрожио отъ мара до тебе татко, зрожио отъ мене майко до тебе костадинъ, и зрожио отъ мара до тебе брате костадинъ, и зековне по полица¹ една вранга. Зрожио отъ мене димеица до тебе димо, ни пушивте една вранга, а отъ нея нищо не остана, да ни пратите другиотъ ретъ и еве децата стрѣда кѣ ги откопувамъ, на Спасовденъ кѣ ги закопамъ, и сега що кѣ земамъ за децава и дуовденъ назаимъ ке земамъ, скапа етъ волната, 11 грошеи оката, една вранга не ни стасуватъ, до другиотъ редъ брашното не ни остануватъ, е зековне книгата и се научивне за здравѣто ваше, и добро видение, аминъ, да ли му дойде книгата, да-ли не, на стевана, оти книга по поща пративъ и много гайле имаме.

(Отъ втората рака):

Здроживо отъ мене като до тебе димо, и претъ велигденъ по грозана зековъ вранга и полъ, да се научишъ и ни-вето сетъ посеани и яа незнамъ.“

Въ ржкописа, разбира се, нѣма указания за ударението на думитѣ, но и безъ това е известно, че въ наречието (велешко-прилепско-битолско), къмъ което спада и крушевскиятъ говоръ, има установено ударение, обикновено на третата сричка отъ края, съ изключение на случаи, разбира се, когато изолирано сж изказани двосрични думи. Когато обаче последнитѣ сж частъ отъ синтактично цѣло, правилото на тросричното ударение ги засѣга та се образуватъ акцентни тросрични дактилни ритмични цѣлости. Ударението на собствени названия не се мѣсти. Едносрични думици, главно предлози и съюзи, често се произнасятъ енклитично и не влизатъ въ броя на ритмичнитѣ стѣпки. Споредъ това текстътъ на нашето писмо така би се произнасялъ сж ударения (като се пишатъ собственитѣ имена съ главни букви и се поправи интерпункцията):

ова кнѣга дѣ се дѣйт на рѣката Дѣмо Кѣнярецъ отъ Крушово за во Совѣя.

Зрѣжио ѳт мене, Кѣто, дѣ тебе, Дѣмо; зрѣжио ѳт мене, Вѣто, дѣ тебе, тѣтко, и зрѣжио ѳт Мѣра дѣ тебе, тѣтко; зрѣ-

¹ Полица сир. чекъ.

жио ѓт мене, ма̀йко, до̀ тебе Ко̀стадин, и зрѓжио ѓт Ма̀рѧ до̀ тебе, бра̀те Ко̀стадин; и зе́довне по̀ по̀лица є́дна вра̀нга. Зрѓжио ѓт мене, Димѣица, до̀ тебе, Дѣмо; ни пу̀щивте є́дна вра̀нга, ѧ ѓт нея ни́що не ѓстана, да̀ ни пра̀тите дру̀гиот рѣт; и є́ве де́цата стрѣда кѣ́ ги ѓткѓпувам, на̀ спа̀совден кѣ́ ги за̀копам, и се́га що кѣ́ зе́мам за̀ де́цава на̀ ду̀овден на̀-заим кѣ́ зе́мам; ска̀па ет во̀лната, є́динайсѣт грѓшеи ѓката, є́дна вра̀нга не ни ста̀суват, до̀ дру̀гиот ред бра̀шното не ни оста̀нуват; е зе́довне кни́гата ѧ се на̀учивне за здрѣ̀вѣето ва̀ше, и до̀бро ви́дѣние, амѣн; да̀ ли му до̀йде кни́гата, да̀ ли не на Стѣ̀вана, ѓти кни́га по̀ поща пра̀тив, и мно̀го га̀йле ѧмаме.

Здрѣ̀живо ѓт мене, Ка̀то, до̀ тебе, Дѣмо; и прѣт ве́лигден по̀ Грѓзана зе́доф вра̀нга и пол; да се на̀учиш и ни́вето се́т посѣ̀яни, и ѧ не́знам.

КАРАКАЧАНСКИ КОЛИБИ НАДЪ С. РОЖДЕНЪ (МОРИХОВСКО).

Отъ Н. Суринъ

Въ своитѣ обиколки по Македония въ битността си на жандармерийски офицеръ при руската реформаторска мисия презъ време, когато се прилагаха тъй нареченитѣ Мюрцшегски реформи, азъ често се натъквахъ на „власи“, наричани и „каракачани“, повечето отъ тѣхъ вече погърчени. Тѣ се занимаваха съ скотовѣдство главно по планинитѣ. Населението ги нарича всички безъ разлика „власи“. Азъ се заинтересувахъ отъ самото начало за власитѣ и търсѣхъ случай да се запозная отблизу съ тѣхния животъ.

Въ края на май 1905 г. дойдохъ една вечеръ въ най-високото мориховско село Рожденъ.

Следъ като ми доложи за жандармерийската служба, стариятъ началникъ на поста Селимъ-чаушъ, опитенъ ловецъ, ме попита:

— Сакашъ ли, ефенди, да отидемъ утре на влашки колиби, четири сата оттука горе?

— Непремѣнно, отговорихъ, отдавна искамъ да видя, какъ живѣятъ тѣзи хора.

— Ще имашъ и хубавъ ловъ, ефенди.

Той ми разправи, че преди една седмица дошли власи горе на своята последна лѣтна станция, близу до върха Дудица. И тамъ почти всѣка вечеръ дохождала при тѣхъ една голѣма, люта мечка, залавяла нѣкой конь или крава и спокойно вечеряла предъ тия мирни хора, които нѣмали никакво оржие. Тѣ се събирали на тѣлпа, хвърляли срещу звѣра камъни, цепеници, но мечката рѣмжела грозно и не бѣгала.

Да видя такъвъ първобитенъ животъ, да имамъ една мечешка кожа, съ това ставаше още по-интересно, и сутринята ние тръгнахме за колибитѣ. Пътътъ бѣше доста удобенъ, и къмъ пладне пристигнахме при влашкитѣ колиби. Това бѣше единъ миниатюренъ градецъ отъ 50—60 колиби, наредени въ

ДАРЪ

ОТЪ

**МАКЕДОНСКИЯ ИСУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ**

прави улички, 3 метра широки, съ единъ площадъ въ срѣдата, голѣмъ като една срѣдна стая, съ една голѣма колиба-училище и съ дъсчена барака, малко отъ страни, — фабрика за кашкавалъ.

На една равна поляна, покрита съ разкошна трева, заобиколено отъ вѣковна гора, подъ скалисти планински върхове, това селище представляваше много красива и оригинална гледка.

Когато пристигнахъ, поздравихъ хората на български, тѣ ми отговориха и разговорътъ продължи на български, който езикъ мжжетѣ владѣха доста свободно. На моя въпросъ, кои езици тѣ знаятъ още, отговориха ми:

— Ромънски, български и малко турски.

Но азъ по-сетне чухъ, че тѣ говорятъ помежду си на грѣцки, а въ училището имъ видѣхъ грѣцки учебници — една грѣцка христоматия, та дори помогнахъ на едно дете да преведе на български една приказка отъ христоматията. И пакъ тѣ настояваха, че „грѣцки не знаели хичъ“ и че били ромънци. Азъ не възразихъ, пихъ съ тѣхъ кафе, опитвахъ пресенъ кашкавалъ (тѣхната гордостъ)—дводневенъ, седмиченъ, пърженъ и суровъ, и прекарахъ приятно тоя день. Привечерь ние седнахме въ гората близу до кокалитѣ на единъ конь, съ който мечката се бѣ навечеряла вече два пѣти. Това бѣше само на 200 метра отъ колибитѣ. И мечката пакъ дойде, спокойно, като едно опитомено, но злобно животно, погледна ме съ голѣмо презрение, изрева заплашително и се настани до кокалитѣ за вечеря. Тя се държеше толкова спокойно, че азъ дори безъ всѣкакво ловджийско вълнение вдигнахъ карабината и я ударихъ въ окото съ единъ куршумъ.

А „ромънциѣ“ бѣха възхитени: „Нѣма вече това подло животно да ни разсипва добитѣка!“

Срещнахъ азъ власи въ Македония и по други мѣста. Презъ 1907 г. отидохъ по обиколка въ Катеринската каза, погранична съ Гърция. Тамъ населението бѣше грѣцко, но имаше въ казата и много влашки колиби. Благодарение на топлия климатъ, тамъ много власи прекарватъ и зимата.

Въ града Катерина имаше много забогатѣли власи, станали търговци, и тѣ, понеже не пасѣха вече добитѣкъ по планинитѣ, вече се наричаха просто „гърци“. Но имаше тамъ дошли и ромънски пропагандисти. Когато дойдохъ тамъ, въ

първитѣ още дни се натъкнахъ на едно усложнение. Въ нѣколко каракачански села (колиби) сж били назначени ромънски попове и учители, а населението ги бѣше изпждило. Въ подобутване къмъ това „въстание“ бѣ обвиненъ гръцкиятъ катерински митрополитъ, и затова турскитѣ власти го изгониха въ Солунъ. По своята система турцитѣ подържаха винаги слабия елементъ за да съсипятъ по-силния, и както въ цѣлата почти Македония насърдчаваха гърцитѣ противъ българитѣ, по сжщия начинъ въ гръцкитѣ мѣстности покровителствуваха ромънската пропаганда.

Азъ заобиколихъ всички тия „разбунтували се“ колиби и видѣхъ, че тамъ живѣятъ погърчени каракачани, вече съ гръцки духъ и усвоили и гръцкия езикъ, както и онѣзи въ Мориховско, за които по-горе съобщихъ. Следъ моята анкета гръцкиятъ митрополитъ бѣ възстановенъ въ Катерина, а каракачанитѣ — оставени на мира.

За македонскитѣ власи доста е писано въ специалната научна литература, та не ще се впускамъ да ги описвамъ тукъ отъ своя страна. Азъ и нѣмахъ възможность по-отблизу да наблюдавамъ живота имъ. Мисля обаче, че нѣколкото мои снимки, които направихъ при посещението си на влашкитѣ колиби надъ селото Рождень, които тукъ възпроизвеждамъ, все представляватъ известенъ етнографски интересъ, а именно както постройката на колибитѣ и разположението имъ, така и самитѣ каракачани съ тѣхната оригинална носия.

Езикови и народописни материяли.

Бѣњаръ хòдилъ сто годѣни.

(Народна песенъ по битолско наречие)

Съобщава Василь Рачевъ.

По една случайностъ като войникъ попаднахъ въ с. Дрогрижане (Битолско). Тука ми се удаде случай да чуя тази хумористична пѣсенъ по битолския говоръ. Записахъ я като предполагахъ, че не е записана до сега и че съ това ще се добави ново нѣщо и къмъ фолклора ни.

Бѣњар хòдил сто годѣни.
На сто ѣ десет се оженил.
Млaдо сaкал, млaдо зел —
Мaло мoме, сто-гòдинче.
Кaк' го донèсол у кaщата,
Кaк' го вр'лил у oгъну —
Крaката му во глaвните,
Oчите му во бòчвите.
Туку вѣкат:
„Мòре мажу, кутри мажу,
Ни ме бaраш, ни ме сaкаш.
Ти да oдиш во Бaница
Да ми кyпиш лубèница,
Да ми дон'сиш понaдица,
Та да ядам — èл' ке стaнам,
Èл' ке yмрам.
И си зèл нèзин'йо маж,
Си зèл торбицата,
В' торбицата корка-лебeц,
На кòрката тро пиперца,
И си тргнал, та си oшол
у Бaница.

Та си кyпил лубèница.
Та ѣ дон'сол понaдица.
Я изела — и пaк не стaнва.
Туку вѣкат:
„Мòре мажу, кутри мажу,
Ни ме бaраш, ни ме сaкаш,
Зaщ' не oдиш во Oхрида,
Та да кyпиш рѣба oхридска,
Та да ядам и яз да се
понaдам —
Я ке стaнам, я ке yмрам“,
И той oшол во Oхрида.
Тaмо кyпил рѣба от Oхрида,
Я донèсол, я изела
И нeма пaк да стaни.
Туку вѣкат:
„Мòре мажу, кутри мажу,
Ни ме бaраш, ни ме сaкаш.
Зaщ' не oдиш во Тèтово,
Та да кyпиш тèтовска яболка,
Та да ядам — я ке стaнам,
я ке yмрам“.

Ёдна баба го запита :
 „Море синко, мили синко,
 Каде одиш ти секој пат?“
 Той зе да ѝ докажи :
 „Море бабо, стара бабо,
 Дил' ме питаш,
 Право ке ти кажам :
 Бекяр одеш сто години,
 На сто ѝ десет се ожениф.
 Младо сакаф, младо зедоф —
 Мало моме, сто-годинче
 Јзка се ожениф и се попариф.
 Как' го зедоф, как' го дон'соф,
 Го кладоф кай огъну.
 Секој пат се болно
 И туку вика :
 Ни ме бараш, ни ме сакаш,
 Защ' не ми купиш пондица ?
 И сум купил пондица.
 Я изела а не станва,
 Нито станва, нито абер имва.
 Как да прѣм и јз не знам.
 „Иди, синко, напрај една
 погачица,
 Наточи една карта вино
 И един павур ракия
 И една кокошка печена,
 И клај три руна волна при неа.

И ставил погачата,
 И картата
 И павуру ракия.
 „И ти, бабо, да знајш,
 јз ставив, како ти ми рече,
 От погачата ни остана баре
 трошка,
 От картата баре капка,
 От павуро баре солза ;
 От кокошката баре кофче,
 А волната не губната.
 И па вика :
 „Не ме бараш, не ме сакаш.“
 „Море бабо, стара бабо,
 Я научи ме, как да прѣм.“
 „Море синко, мили синко,
 Я земи си едно дрво,
 Та вати я и по-горе и по-долу,
 И да видиш, как ке стани,
 Не е болна, не я ни боди.“
 Как си зел едно дрво,
 Та я ватил и по-горе и по-долу
 И тогај рекла :
 „Море мажу, не тепај ме,
 Сега ке станам да работам
 Оти многу боли котеку.

(Записана на 25/XII 1916 год. отъ
 Грозданъ Недановъ — отъ село Дро-
 грижане въ Битолско).

Народни пѣсни отъ Костурско.

(Любовни, битови, свадбени, лазарски).¹

Съобщава Калчо Деляковъ.

1.

Вяна Яна на кустѣна,
Яно ле!
Слѣзи Яно от кустѣна,
Яно ле!
От ке мана со камено,
Ке те удра сред грѣндите,
Ке ти здрѣба монистата.
(Отъ с. Смърдешъ).

Ке ѡда чужина далѣчна.
Стани, мор' млада, мила жѣно,
С' ѡхтика леп да изпѣчиш.
Невѣстата фърна горила
И со фърната се караше:
„Мори фърно, пуста фърно,
Да не лѣбо го изпѣчиш,
Дано момче се отвърни.
Другарите му с' ойдѡе
Мѣне, мор', ме оставие.“

(Отъ с. Жижолци).

2.

Жѣтваръ ми дѡйде
Пѡле побѣли
И та-с' побѣли
В голѣма сѣвда.
Пѡле се пѡсла,
Девѡйко мори,
И та се пѡсла,
Бѡлна да лѣжи
На чѣрна зѣмя.
Пѡле се вѣрза,
И та се вѣрза
Со сина рѣза.
Пѡле се нѡси,
Девѡйко мори,
На рамни гѹмня,
И та се нѡси
На чѣрна зѣмя
Сал от изгѡра.
(Отъ с. Жижолци).

4.

Дѹнал, продѹнал вѣтеро,
Той пѹсти вѣтер солунски,
Скѡршил е вѣйка маслина,
Удрила мѡма по глава.
Цикнала мѡма да плачи
И на вѣтеро да кѣлни:
— Вѣтеро, бѣ пѹст да ми бѣ,
Шо ѹбав сѡн си сѣнѹвах,
От дѡлу ѹдат три лѹди,
Три лѹди, три млади ергѣни
Пѡрвѡт ми фѡрли лапката,
Втѡрѡт ми даде пѡрстено,
Трѣтѡт ми баци лицето.
Тѡй, шо ми фѡрли лапката,
Да презелѣни кай нѣя;
Тѡй, шо ми даде пѡрстено,
Да се пресѹкне през нѣго;
Тѡй, шо ми баци лицето,
Да се кердѡсам со нѣго.

(Отъ с. Жижолци).

3.

Стани, майко, мила мор' майко,
Леп да омѣсиш за чужина,
Со солзите да го премѣсиш,

¹ Вж. въ Макед. прегледъ, год. I, кн. 2, 3, 4, 5.

5.

Задрѣмила младата невѣста,
 Задрѣмила от коно ке пани.
 Отговори по-мали побратим:
 — Ай, невѣсто, китна невѣсто,
 Не се често поклонувай,
 Не се рѣдко изярувай,
 Туа лежи Мйо арамйо.
 Кѣку рече не дорече,
 Де излѣзе чѣрна арамйя,
 Му застана пред китна невѣста.
 Отговори китната невѣста:
 — Ой ти Мйо, арамйо,
 Я сведи си тая цѣрна шия,
 Да ти фѣрла риза кюскюсана,
 Риза кюскюсана, риза сѣрма-
 риза.

Да си извади тая връшко нѣже,
 Да го удри Мйо арамйо,
 Да си вѣна тия бѣрзи коня,
 Да си зѣва свирци и тѣпани
 Да си бѣга през четири гори.
 (Отъ с. Загоричани).

6.

Сношчи, мор мила мамо, а
 арамаса,
 Свануш, свануш диван чинеше.
 Срещу полнуш ми се разболи,
 Зора озори, душа излѣзе.
 Сол'це огре, мила мамо, дур
 под село
 Абер дойде дур на лудото.
 Ка си го вѣна, мила мамо,
 бѣрзото конче,
 Да ми отиде да е посрѣшни,
 Да е посрѣшни, мила мамо,
 дѣка е нѣсе.
 Ми ги помѣли, мила мамо,
 да е остават,

Да да се прѣсти.

Да ми искара, мила мамо,
 сребрено нѣще,
 Дѣ ми се пробѣди, мила мамо,
 В лѣвата страна на сѣрдцето.
 (С. Загоричани).

7.

Кинисало лудо младо
 За сѣхи дѣрва,
 Кинисала мала мома
 По нѣго да ѡди.
 Се обѣрна лудо младо
 Да си виде мала мома.
 — Я върни се, мала моме!
 Нѣ се върна мала мома.
 — Не с' върнувам, лудо младо,
 И ас ке дойда со тѣбе.
 — Таму има мѣтна рѣка.
 — Ке се стѣра лѣпо пиле,
 Ке прелѣтам мѣтна рѣка.
 — Таму има чѣста гѣра
 Нѣ се помѣнва.
 — Ке се стѣра люта змия,
 Ке прецѣпам чѣста гѣра.
 — Таму има бѣла цѣрква,
 Бре лудо младо.
 — Викни попо да ни вѣнчи,
 Бре лудо младо.
 — Я върни се, лудо младо,
 Попо нѣма да ни вѣнчи.
 — Викни ми наш'те брѣтя,
 Лудо младо,
 Тѣ ке ни вѣнче.
 (С. Загоричани).

8.

Мѣре Яне, цѣце Яне,
 Да собѣрим лѣпи цѣтя¹,
 Сино, бѣло и червѣно

¹ Цѣтя=цвѣтя; цѣце = цвѣтенце.

Да ги нарѣндиме по църквите, — Шчо да излѣза, братец ми
 По църквите, по чѣзмите, Пейо,
 Да ги бѣре юнаците — Ка-шчо си нѣмам риза?
 Юнаците, бекярите. — Шчо не ми каза, кадън
 (Отъ с. Нестрамъ). Тодоро?

9. Вчѣра да нѣкни,
 Горната недѣля,
 Води бра(а)тче, води, — Ас да ти купа риза.
 Майка нѣка плачи. — Излез на оро, кадън Тодоро.
 — Ка да клайш да мѣсиш, Шчо да излѣза, братец ми Пейо,
 Мара да спомѣнваш. Та-с кат' си нѣмам капама?
 Стори ми го, майко, алал Шчо не ми каза, кадън Тодоро?
 Мойто тѣшко прике. Вчѣра да нѣкни,
 — Алал, синко, алал Горната недѣла,
 Да си го кердосаш Ас да т' донѣса
 Кай майкино млѣко. Червена капама
 (С. Нестрамъ). Червена капама

10. И платен прѣгач.
 (С. Лудово).

12. Шо сѣ'ш поправѣна, Лѣксо мори?
 Дѣнес нѣ е Лазар,
 Туку е недѣля, (Пѣе се на младоженецъ)
 Ке ойме на пазар,
 Ке ойме на пазар,
 Ке купиме рѣба, Море Пейо, лѣвент Пейо,
 Рѣба и цирони, Имам Яна, бѣла Яна,
 Ке гостиме кумо, Яна има бѣло гърло,
 Кумо и братими, Яна сака флорин гѣрдан;
 Кумо и братими Яна има половина,
 И братимйцата. Яна сака сребрен пояс;
 (С. Сничене). Яна има бѣли рѣце,
 (С. Нестрамъ). Яна сака беленджийци.

11. Смильо ми се рѣнише
 Па'на, оро, па'на, (На башата)
 Да кой да го бѣри?
 Попотому снаи, Сам си старец седѣше,
 Попотому син'ве, Дрѣмна азна брѣше,
 Попотому шчѣрки. По голѣмби фѣргаше:
 — Ай голѣмби, голѣмби,
 И в' година да дѣйте,
 — Излез на оро, кадън Тодоро. Имам син'ве да жѣна

И шчѣрки да мѣжа
И внѹци да жѣна
(С. Нестрамъ).

14.

(На момче).

Два голѡмба гѹгее
На є'на вѣйка єлхова.
Отговѡри Кѡлето:
— Дай ми Бѡже, шо сѡкамъ,
Шѡрен тѹфяк на рѡмо,
Ѳстра сѡбя под мйшка
И сйлен зѣвгар да тѣрам.
(С. Нестрамъ).

15.

(На момъкъ).

Мѡма гѡзи мѡтна рѣка,
Я нѡзите му белѣке,
Му белѣке му жѣлтѣке.
Бѡба йма мйло внѹче,
Мй го пѹшчи на ловѡнѣе,
На ловѡнѣе, на шетѡнѣе.
Нѣ ми дѡйде за обѣда.
Мй го чѣка за плайнйна,
Не му дѡйде за плайнйна.
Мй го чѣка за вечѣра.
Олѣле, чѣндо на бѡба,
Како внѹче нййде нѣма.
(С. Нестрамъ).

16.

Соплетѣте мрѣжа
Мрѣжа копринѣна,
Да фѡтиме рйба,
Рйба отъ Костѹра,
Да гѡстиме кѹма,
Кѹма и братйми.
— Ай сѣг' облѣчи, мѡме,
Невестйнска рѹба.

— Ёлай, майко, ёлай,
Да с' видиш твѡйта мѡма,
Шо рѹба облѣчи,
Рѹба невестйнска.
(С. Нестрамъ).

17.

Де пѣе, дѣ гѹга тѡе голѡбче?
Одѣнде, одѣнде чешвйните¹.
— Пѹшви му, пѹшви бѡги
лапки.
Йди ги, йди, пѡ не грѣди.
— Пѹшви му, пѹшви бѡги
крѹши.
Йди ги, йди, пѡ не грѣди.
— Пѹшви му, пѹшви жѣлти
чѣли.

Нѡси ги, нѡси, пѡ не грѣди.
— Пѹшви му, пѹшви шйрок
фѹстан.
Нѡси го, нѡси, пѡ не грѣди.
(С. Нестрамъ).

18.

Йзлез нѡ-дур², кѡй те вйка,
Мѡме мѡри?

Шѡ те вйка свѣкѣрва ти,
Мѡме мѡри?

Тие сѡка кошѹлата,
Кошѹлата нешиѣна,
Нешиѣна, невезѣна.
Не одѣсва³ да я шйя,
Да я шйя, да я вѣжа,
Не одѣсва от рабѡта,
Шо чинйме цѣла зйма
Мѡме мѡри.

(С. Жижолци).

¹ Чешвина — хвойна.

² Не остава време.

³ Нѡ-дворъ сир. вѣнь, вѣнка.

19.

Лѣтни, падни, ел' при мене,
Моме мори.

Дѣ да лѣтна, дѣ да падна,
Лудо море?

На моите рамни двори,
Моме мори.

Двора ти сѣ мермерѣни,
Лудо море,

Се шлизнува да паднѣва,
Лудо море.

Имам майка, те дочѣква,
Моме мори.

(С. Жижолци).

20.

Гора, бре млада моме,
Гора вѣки за тебе.

Мойта младос па'на

Кай изгорѣна гламна.

— Гори, бре лудо, гори,

Гори пѣпел да стѣниш.

Братя не ме даве,

Тѹфеко си даве;

Сестри не ме даве,

Разбой си продаве.

(С. Старичани).

21.

Ѐ мор невѣсто, калѣшо,

Постѣли мѣка постѣла

Ошче зе вая вечѣра,

И ѹтре дѹр' на плаинѣна.

Дѹр' да помѣни кѣрвано

И ѹс по кѣрван ке ѡда.

Вѣкна невѣста да плачи

— Олѣле-лѣле до Бѡга,

Мѣне дѣка ке м' ѡстѣвиш?

— И ти ке дѡйдиш со мѣне.

(С. Шкрапарѹ).

22.

Море гюзѣл девѡйка,

Ѐ мор' ка нѣ се чѣниш

Рѣн бел босѣльок

Червѣн трѣндафил,

Да го собѣра

Да го набѣра,

Да го изкѣшча

Кѡрен по кѡрен,

Вѡрхо со вѡрхо

Да го раздѣвам

По гѡре дѡлу,

По гѡре дѡлу

По неженѣти

И немѣжѣни.

(С. Старичани).

23.

Рѣдѣи се, майко,

Сѣно ти грѣди,

Сна'а ти нѡси,

Кошѹла ти нѡси,

Окѡло рѣкаѣи

Сѣмо от копѣина.

— Правѡ хѣйде на нѡшѣиѣ,

Мор' невѣсто.

Вѣде нѡшѣи, се уплѣши,

Мор' невѣсто,

Нѡшѣи ѣса кѣрши-плѣшчи.

Вѣде фѹрка, се уплѣши,

Мор' невѣсто.

(С. Нѣстрамѹ).

24.

Кой пули мене, се смее, Той, що ме слұша, нє й тука,
 Оти му сє мнї дердѡви нємам. Той е на пұста чужина,
 Дердѡви ймам голєми, Чужина пұста далєкна,
 Кѡлко со тая планина. От Анадѡла по-дѡлу,
 Кажвам на мѡйка, не вєрва, Книга да пұшва не ѡди,
 Кажвам на тѡтко, не слұша, Лѡпка да пұшва изгнива.

(С. Жижолци).

25.

Шо овена тєку От тѡтко се дєла
 Мор' червєна лѡпка, Кай червєна лѡпка,
 Мор' червєна лѡпка От мѡйка се дєла
 От вєйка сєрвана? Кай жѣлта дұна,
 Мѡр' невєрни дружки, От вєйка сєрвана
 Дѡста сви не вєрве От вєйка фидѡнка.
 И вїе не вєрвите:

(С. Жижолци).

Рецензии и книжовни вести.

А. Тошевъ, Балканскитѣ войни. Томъ I. Предисторията и причини. София, 1929, 8°, 436. Цена 140 лева.

Въ последно време у насъ значително се засилва интересътъ къмъ историята на най-новото ни минало поради поуката, която извличаме за националното ни бъдеще. Покрай редъ интересни лични спомени, които се обнародваха отъ наши видни общественици, особено важно значение има посочениятъ по-горе трудъ на г. Андрей Тошевъ върху предисторията и причинитѣ на последнитѣ балкански войни. Ако и да има въ него и личенъ елементъ, доколкото авторътъ съобщава свои спомени отъ дейността си въ качество на бившъ български пълномощенъ министъръ, при все това всичко, изложено въ труда му, се основава върху достовѣрни, повечето официални документи, така че събитията обективно се обясняватъ въ причинна връзка, като е използвана твърде умѣло и главната досежна историко-политическа литература. Поради това трудътъ на г. Тошевъ напълно има качествата на историческо съчинение, което ни въвежда въ извънредно важния периодъ на най-новата ни история, когато се направи рискованиятъ опитъ да се осъществи политическото обединение на българския народъ. Върху този исторически моментъ ще има тепърва да се правятъ детайлни допълнителни изучвания, защото представлява сѣдбоносенъ завои въ развоя на нашитѣ междусѣдски политически отношения на Балканитѣ, отъ които много ще зависи и по-нататъшната участъ на българския народъ.

Историческата материя, която се засѣга въ труда на г. Тошевъ, е твърде обширна, отнасяща се въ голѣмата си частъ до сложния източенъ въпросъ та не е лесно въ единъ рефератъ обстойно да се предаде всичко, по-интересно отъ съдържанието на книгата. По-долу ще се помжча да изтъкна най-важнитѣ моменти, които непосредствено засѣгатъ България. Ще се види, че независимо отъ общия силенъ натискъ на потиснатото отъ Турция българско население, къмъ борба за освобождение, за да се реши България на война въ съюзъ съ Сърбия и Гърция най-много се дължи на сръбската дипломация която въ течение на десетолѣтия не е преставала постоянно да внушава на българскитѣ държавници, че било необходимо едно тѣсно сближение между България и Сърбия та съ задружни сили да се извоюва освобождението на Македония и на Стара Сърбия. Колкото българскитѣ отговорни фактори и да сж били недовѣрчиви къмъ сръбскитѣ внушения, най-сетне тѣ имъ се подадоха за да бже най-накрай България безбожно

изиграна отъ своитѣ съюзници. Ролята на сжщински хипнотизаторъ отъ сръбска страна майсторски е изигралъ главно сръбскиятъ държавникъ Миловановичъ. Наистина той не дочака последния актъ на войната, защото се помина презъ май 1913 година, но тъй блѣскаво всичко бѣ технически подготвилъ, че и безъ него се постигна целта да се зароби Македония та Сърбия и Гърция ди иматъ обща граница. Разбира се, че за тоя резултатъ е трѣбвало да има и въ голѣма мѣрка политическа наивностъ у българскитѣ държавници, а че е било така, всѣки ще се увѣри, който прочете книгата на Тошева. Но има и друго. Руската дипломация винаги, по-вече или по-малко, пряко или косвено е спомагала за да се дойде до катастрофалния за България край. Нейната роля се указва прямо фатална за България. Това е истината, колкото и да е печална.

Между Русия и Австрия сжществуваше съревнование, кой кого да надхитри и изпревари съ влиянието си на Балканитѣ. Сърбия вещь е използвала това обстоятелство, както безскрупулно е съумѣла да използва и противоположнитѣ между България и Гърция интереси, а сжщо тъй като е услужвала и на Турция противъ България. Никакви славянски чувства не сж възпирали Сърбия въ противобългарската ѝ политика, макаръ че нейнитѣ общественици и отговорни държавници винаги да сж залъгвали руската и българската дипломация все съ възхитени думи за славянскитѣ си братски чувства. Една отъ страшнитѣ поуки на тая кървава балканска история презъ последното полустолѣтие е, че расовата политика за лишенъ пжтъ се указа напълно несъстоятелна и че политически отношения между славянскитѣ непосредствени съседи не могатъ се гради съ наивно упование на племенното сродство, което, напротивъ, до сега се е указвало по-вече източникъ на междуособно незачитане, на дребнава „братска“ завистъ до най-голѣма степенъ. Още една поука е, че се потвърждава, какво изобщо моралътъ у славянитѣ не играе голѣма роля, когато правятъ политика помежду си. Това най-добре показватъ дѣлата на сръбската дипломация по македонския въпросъ, който е и главниятъ спъни-камъкъ въ между-съседскитѣ отношения на българи и сърби. Докато българитѣ сж били наклонни да се задоволятъ най-сетне и съ политически реформи въ Македония въ духа на Берлинския договоръ или съ по-широки автономни права подъ сюверенитета на Турция, сърбитѣ не искатъ и да чуятъ за такова нѣщо, а правятъ всичко за да се влоши положението въ вилаетитѣ та да може да се дойде и въ България до убеждението, че само съ подѣлба на Македония между България и Сърбия, а евентуално и Гърция ще може да се сполучи нѣщо.

Въпросътъ за реформи или подѣлбата на Македония подъ благовидния изразъ на „сфери на влияние“ се протака отъ край до край въ вѣчно натегнатитѣ сръбско-български отношения, докато най-подире, както се каза по-горе, България се подава и става фаталното споразумение на 28 II. 1912 за дѣлежъ и анексиране на Македония.

По-долу критически ще изложи по-важното отъ книгата на Тошева съ огледъ къмъ споменатитѣ три главни фактора: I. лукавата тактика на сръбската дипломация, която умѣло изкушава България, II.

действията на руската дипломация, която тайно и явно поддържа завоевателнитѣ домогвания на Сърбия касателно Македония и III. кжсогледството на българскитѣ държавници, които се довършиха на вѣковнитѣ съперници на България, за да бждатъ най-сетне грозно измамени.

I.

Винаги, когато се е говорѣло у насъ по сръбски внушения за споразумение, за федерация съ Сърбия, същевременно отъ сръбска страна се е използвало благоприятното за тѣхъ въ такъвъ случай обществено мнение въ България и Македония, и тѣ сж усиляли пропагандата си въ Македония. Така въ 1867 г., когато сж ставали сериозни преговори между сръбското правителство на князь Михаилъ и българската Благодетелна дружина въ Букурещъ, сж били отворени сравнително най-много сръбски училища въ Македония (45)¹. Винаги тѣ сж смѣтали, че въ краенъ случай ще трѣбва съ силата на оржжието да завладѣятъ Македония. Когато сж се отчайвали, че културната имъ пропаганда не върви, тѣ сж се утешавали че въпроса ще разрешатъ съ сила.

Влад. Джорджевичъ, въ своитѣ спомени отъ министерствуването си като министъръ на просвѣтата (Бѣлградъ 1890) разправя, че докладвалъ на правителството за безнадежното състояние на сръбската културна пропаганда въ Македония. „Въ течение на 10 години — отъ 1877—1888 год. — казва той — въ петнадесеттѣхъ окржга на Стара Сърбия — 62 години следъ възкресяването на новата сръбска държава, намѣрихъ отворени само 41 основно сръбско училище (36 мжжки и 5 женски) съ 46 учители и 5 учителки и едно богословско сръдно училище въ Призренъ съ 78 ученика и 5 учителя. А между туй въ сжщото време въ Македония, само десетъ години следъ създаването на бѣлг. княжество, намѣрихъ 194 основни училища (176 мжж. и 18 ж.). съ 208 учителя, 33 учителки и 9728 ученика; голѣма мжжка гимназия въ Солунъ съ 7 класа и 293 ученика и 15 професора; девич. бѣлг. гимназия въ Солунъ съ 63 ученички; четирикласни прогимназии въ Скопье, Велесъ, Шипъ, Прилепъ, Битоля, Воденъ, съ 531 ученика и 28 учителя; третокласни прогимназии въ Кукушъ и Съръ; непълни прогимназии въ Гуменджа, Неврокопъ, Мелникъ, Петричъ, Плевня, Криворѣчна паланка, Тетово, Охридъ, Леринъ, Емборе, Ресенъ, Дебъръ, Кичево; сръдни училища за момичета въ Скопье, Битоля, Прилепъ, Кукушъ, Воденъ, Велесъ и пр. — Тая успоредна студия страшно ме потресе. Съ тая бележка отидохъ право при председателя на кабинета, който следъ като ме изслуша внимателно ми каза: „Това наистина е важенъ въпросъ, но азъ мисля, че за него трѣбва да се грижи министърътъ на войната: такива въпроси се решаватъ съ топове. Вижте, моля Ви се, когато се срещнете съ него, поправени ли сж шрапнелитѣ за дебанжовитѣ топове.“

¹) Въ 1865 год. било открито едно сръбско училище — въ 1866 шестъ, презъ 1868 десетъ.

Въ тази си политика сръбскитѣ правителства останаха до край последователни. Грѣшката е у насъ, че нашитѣ държавници съ много малки изключения бѣха хора, които не обичаха да изучаватъ политическата история на Сърбия, ставаха министри безъ надлежитѣ знания и поради това лесно ставаха жертва на своето невежество предъ по-хитритѣ си противници.

Плановетѣ на сърбитѣ за „Велика Сърбия“ достигнаха своя връхъ, когато тамъ се качи на престола кралъ Петъръ и когато Св. Симичъ изработи подробенъ планъ-програма за действие на сръбската пропаганда въ Македония, за която биде учреденъ при външното министерство въ Бѣлградъ специално „просвѣтно-консулско отдѣление“.

Още въ 1871 г. се признава отъ сръбска страна българщината въ Македония (8). Преговоритѣ на сръб. правителство съ букурещкитѣ българи доказватъ, че сърбитѣ безрезервно сж признавали българския характеръ на Македония. Въ програмата (договора) за „федерация“ съ сърбитѣ, подписана на 5. IV. 1867 год. въ Букурещъ и протоколътъ къмъ нея (вж. с. 75-81), съдържащъ 12 точки, Македония се причислява къмъ България. Точка 1. съдържа, че съединението братски трѣбва да стане между сърбитѣ и българитѣ подъ име „югославянско царство“, а пъкъ точ. 2, че югославянското царство ще се състои „отъ Сръбско и отъ Българско (Българско обема областитѣ България, Тракия и Македония).“ Този протоколъ, подписанъ отъ най-видни тогава българи, е билъ приетъ отъ сръбския министъръ-председателъ Гарашанинъ.

Раковски е билъ тогава искренъ привърженикъ на сближението съ сърбитѣ, като е вѣрвалъ и въ сръбската искреностъ, но скоро и той горчиво се е разочарувалъ отъ тѣхъ (73). Българитѣ никога не сж схващали сближението инакъ освенъ като си запази България своята независимостъ и цѣлостъ. Въ 1869 год. „Народностъ“ пише, че България въ никой случай не може да встѣпи съ Сърбия въ другъ съюзъ освенъ федерация, а Македония и споредъ Каравеловъ трѣбва да бжде българска. И Василъ Левски е билъ привърженикъ на балканска федерация. Хр. Ботевъ обаче въ 1875 3. IV год. в. „Напредъ“ е билъ по предпазливъ та пише: „Още въ началото на своето сществуване Сърбия е била неискрена къмъ бѣлг. народъ“. Следъ Санъ-Стефанския договоръ Сърбия вече не крие плановетѣ си. За хегемония на Полуострова Д-ръ М. Веснић, виденъ сръб. политикъ и дипломатъ, си го каза откровенно (въ съчин. си „Единъ горещъ въпросъ“), че балканскиятъ въпросъ ще се реши само чрезъ „крайно надмощие на една отъ балканскитѣ раси“, сир. българи, сърби и гърци (92). Докато Каричъ въ студията си „Србија и балкански савезъ“ (1893 г.) още ни залъгва съ балк. федерация, подъ която, както П. Милуковъ (Сърб.-бѣлг. отношения с. 100) добре бѣ схваналъ, се крие цѣла програма за пълно възтържествуване на сърбизма въ Полуострова, Д-ръ Миловановичъ открито заяви въ брошурата си „Срби и бугари“, че сърбитѣ искатъ Македония заради „излазъ на море“, че Македония е потрѣбна колкото на българитѣ толкова и на сърбитѣ. Солунъ да бждѣлъ сръбски, а Дедеагачъ и Кавала — български. Сжщевременно, когато Сърбия свързваше тѣсенъ бѣлг.-сръбски търговски договоръ (1897), който се посрещна, тѣй да се каже, съ отворени обя-

тия въ България, отъ страна на Сърбия се използува за да засили пропагандата си въ Македония, гдето се агитирало, че вече „нѣмало защо да се прави разлика между сърби и българи“ (102). А пъкъ Пера Миятовичъ въ „Мале Новине (19.11 1897) по случай на сѣрб.-българския търговски договоръ писа, че ако българитѣ сериозно искатъ сѣрб.-бѣлг. сѣюзъ, трѣбва веднажъ за винаги да престанатъ да поглеждатъ къмъ дѣсния брѣгъ на Вардаръ, за цото вододѣлътъ между Вардаръ и Струма билъ естествена граница между България и Сърбия“. А година преди това царъ Фердинандъ посещава Бѣлградъ (1896), сѣрбски и български студенти си размѣнятъ визити. Въ сѣщото време обаче Сърбия обещава на султана да му се притече на помощъ и съ оружие противъ българитѣ, за което султанътъ подарява на сѣрб. представителъ въ Цариградъ, Владанъ Джорджевичъ, два арабски коня, а на госпожата му — ордена Шефакатъ (94).

Така изкушавани и подмамвани, българскитѣ правителства постепенно се доближаваха да влѣзатъ въ готвената отъ сѣрбитѣ примка. Най-много, разбира се, затова е спомогналъ отъ наша страна и отворениятъ македонски въпросъ, въ който, както добре забелязва Тошевъ, се резумираше цѣлата наша външна политика (137).

Ако и да бѣше явно, че сѣрбската пропаганда въ Македония е въпиеше противоречие съ сѣрбския планъ за сближение, че е „атентатъ противъ славянската солидарностъ“, както се бѣ изразилъ единъ руски ученъ (Державинъ), при все туй нашитѣ държавници неумѣло реагираха срещу сѣрбскитѣ домогвания. Най-кжсогледни, разбира се, излѣзоха дипломатитѣ отъ сѣрдата на българскитѣ партии, които отъ една страна много довѣряваха на руската дипломация та и най-лесно се подаваха на нейнитѣ внушения, насочени по-вече въ подкрепа на сѣрбскитѣ завоевателни замисли касателно Македония, а отъ друга страна най-малко вземаха присърдце тежненията на македонскитѣ българи къмъ България и, сравнително, най-безразлично се отнасяха къмъ перипетиитѣ на тѣхната борба, която слабо сж изучвали. Тѣ се отнасяха хладно, дори надмѣнно къмъ македонскитѣ дейци, съ които изобщо избѣгваха непосредственъ контактъ, не ги удостояваха съ надлежното внимание, та дори и когато бѣха замислили да решаватъ участието на Македония заедно съ сѣрби и гърци, не поискаха да се съвѣщаватъ съ македонскитѣ водители, които познаваха родината си отблизу както и сѣрбскитѣ и гърцки лукави замисли. Напротивъ старателно криеха отъ всички независими македонски дейци сключения съ Сърбия и Гърция сѣюзенъ договоръ, като продължаваха да го държатъ въ пълна тайна до деня, когато сѣюзницитѣ вече бѣха спечелили играта та България се видѣ излѣгана и вѣроломно обкржжена, за да бжде ограбена.

Кабинетътъ на Стоилова е билъ готовъ за искрено споразумение съ Сърбия, докато напротивъ последната въ лицето и на най-умѣренитѣ си общественици прикрито подѣржа прекомѣрни искания. — искатъ се Велесъ, Скопье, Прилепъ, Дебъръ, Гостиваръ, Костуръ и пр. (103).

Миловановичъ веднага следъ младотурската революция почва системно своята работа да подмамва бѣлг. правителство за сѣюзъ противъ Турция, сир. за евентуаленъ дѣлежъ на Македония. На 14. VII.

1908 той поканил Тошева въ министерството на външните работи и надълго го увещавал, че моментът бил сгоден за едно съюзяване. Министър Паприковъ недовърчиво се отнесъл и отговаря чрезъ Тошева уклончиво, — отказва, но все пакъ счита, че е добре да се остави отворена врата за по-нататъшни преговори (193). Следъ анексията обаче на Босна и Херцеговина Сърбия пакъ сериозно обръща погледитъ си къмъ Турция, и Миловановичъ пакъ заговорва на Тошева за споразумение, а Паприковъ съ писмо отъ 7. I. 1909. вече отговаря донегде податливо: Македонскиятъ въпросъ днесъ или утре ще излѣзе на сцената и не ще може правилно да се реши безъ участието на балканскитъ държави. Македония ще бжде или цѣла автономна или пъкъ разпокъсана. Ние сами да се нагърбимъ съ решението на въпроса, както ни се желае, не ще бжде по силитъ ни, та ще трѣбва да търсимъ съглашение съ всички, а по подобни въпроси съглашение е възможно само при взаимни отстъпки, взаимно удовлетворение, доколкото това е възможно, на най-сжщественитъ интереси. — Въ отговоръ Тошевъ пише Паприкову, че всички лица въ Бѣлградъ, съ които е говорилъ, все визирали Стара Сърбия и Македония, безъ да опредѣлятъ ясно, докѣде се простиратъ домогванията имъ върху последната областъ. Но отъ всичко се виждало, че Скопскиятъ санджакъ на първо мѣсто влиза въ тѣхнитъ смѣтки (220).

Интересно е, че още тогава нѣкои по-разумни сръбски политици сж предвиждали, че безъ България мжно Сърбия ще може да привлече хърватитъ и словенцитъ на своя страна. Люба Йовановичъ, тогава председател на скупщината, въ разговоръ по сближението казалъ между друго на Тошева (10. I. 1909): „До тогава, докато ние не сме свързани съ васъ посрѣдствомъ единъ съюзъ, нашето влияние надъ хървати и словенци ще бжде нищожно. Вънъ отъ различието по вѣра, тия народи иматъ и по-голѣма култура отъ насъ, вследствие на което не гледатъ на Сърбия като на центъръ, способенъ да ги привлече. Съвсемъ друго ще бжде обаче, когато заедно съ васъ ще образуваме единъ силенъ блокъ. Тогава всички православни и католици-сърби, хървати и словенци въ съседната монархия ще почнатъ неминуемо да тежнеятъ къмъ насъ“ (217). Това наистина сетне се потвърди. Водителятъ на хърватитъ Ст. Радичъ неведнажъ изтъкна културното превъзходство на хърватитъ и словенцитъ, а сжщо тъй и нуждата да се привлече и България. Но самиятъ Йовановичъ после бѣ забравилъ, че съ своята политика спрямо Македония прави невъзможенъ съюза съ България и още самъ после слѣпешката спомагаше да отблѣсне и хърватитъ па и словенцитъ. На 1909 год. Люба Йовановичъ, бившъ професоръ по история, близкъ приятелъ на Пашичъ, е смѣталъ, че погледитъ на Сърбия трѣбва да бждатъ отправени „предимно къмъ Санджака (Новопазарския санджакъ), безъ да продума нѣщо и за Македония, но следъ като Сърбия заграби Македония, исчезнаха и такива по-разумни политици. Видни сърби следъ признаването на българската независимостъ говорили на Тошева дори за персонална уния на Сърбия и България подъ скиптъра на българския царъ (235). Но това сж изключения или хитрувания, а изобщо планътъ да се завладѣе Македония си оставалъ въ полити-

ческата програма на сѣрб. дѣржавници. Най-похватниятъ отъ тѣхъ, Миловановичъ, тогава се разтичалъ по европейскитѣ столици да агитира все за сближение съ България. По негова молба дори Едуардъ Грей, предъ видъ, види се, на английския съюзъ съ Франция, препорѣчвалъ на българското правителство „да не отблъсва протегнатата рѣка на Сѣрбия“. Но и тогава Миловановичъ открито настоявалъ за Скопье. Напразно Тошевъ му обяснявалъ, че за подѣлба на Македония не можело и дума да става, а само за автономия, но Миловановичъ все не вѣрвалъ на автономията; затова той все си настоявалъ за подѣлбата на Македония — „въ случай, че автономията се укаже неосуществима“ и че „Скопье трѣбва и е справедливо да се отстъпи на Сѣрбия“. Миловановичъ още казалъ, че къмъ Бѣло море сѣрбитѣ нѣмали никакъвъ интересъ (239). Това е било твърде неискрено, защото самъ Миловановичъ, както по-горе се каза, въ брошурата си „Сѣрби и Българи“ заяви, че Македония е необходима на Сѣрбия заради излазъ на море, а сетне въ виенския в. „Die Zeit“ явно си призна, че дори ако Сѣрбия би получила излазъ до Адриатическо море, пакъ би се стремилъ да излѣзе на Бѣло море. Най-сетне постоянната агитация на Миловановичъ повлияла та царъ Фердинандъ на 12. X. 1909 се отзова въ Сѣрбия на Копаникъ, рѣшенъ вече за сближение съ Сѣрбия та чрезъ съюзъ съ нея да „ликвидира съ източния въпросъ“ (245). Последната идея, една голѣма съблазнь отъ естество да изкуси и голѣмия скептикъ, какъвто си бѣше Фердинандъ изобщо, представлява важенъ моментъ, който решава по-нататъкъ всичко и довежда до съюзъ съ Сѣрбия. Затова е трѣбвало да се подбератъ по-удобни български министри, което всецѣло е зависѣло тогава отъ царъ Фердинанда. Въ началото на февруарий 1910 год. Миловановичъ разбралъ въ София, че кабинетътъ на Малиновъ скоро ще бѣде смѣненъ съ лица, ползуващи се съ пълно довѣрие на Русия и още по-предани на „южнославянската идея“. Особено се ималъ предъ видъ Ст. Даневъ. Тогава именно Миловановичъ се срещналъ съ Малинова и настоявалъ на Сѣрбия да се дадатъ Скопье и Тетовско. Понеже Малиновъ подѣржалъ автономията на Македония, не се дошло до споразумение (254). Царъ Фердинандъ на 20 февруарий с. г. се връща отъ посещението си въ Петроградъ съ окончателно взето рѣшение да се върви къмъ съюзъ съ Сѣрбия. Следъ срещата на Миловановичъ съ Малинова преговоритѣ продължили въ София чрезъ сѣрбския представителъ Св. Симичъ. Сѣрбитѣ настоявали за подѣлба на Македония. Въ свръзка съ това е връщането на кралъ Петъръ отъ Цариградъ презъ Св. Гора и Македония. Въ Цагиградъ демонстративно го посрѣщатъ гърцитѣ, а той прави визита на гърцкия патриархъ. Следъ посещението на Цариградъ отъ кралъ Петъръ, Сѣрбия сполучи да бѣде рѣкоположенъ архимандритъ Варнава за епископъ въ Кичево, да ръководи сѣрбската пропаганда въ Битолския вилаетъ. Това се е постигнало пакъ съ подѣржка на Русия.

Слухътъ, който твърде загрижи българското правителство, именно че Романия е сключила таенъ договоръ съ Турция, билъ по признанието на Миловановичъ по-сетне преднамѣрено пуснатъ отъ самия него

чрезъ единъ неговъ приятелъ въ Виена (285). Тази му постъпка достатъчно характеризова лукавата дипломатическа похватностъ на Миловановичъ. И той сполучи целта си — въ София побързаха да отидатъ на среща на сръбскитѣ планове. За да се подготви общественото мнение по внушение на правителственитѣ кръгове въ началото на 1911 г. се основа „Сръбско-български граждански комитетъ“, въ управителното тѣло на който влизаха 24 души видни българи и сърби. Въ подробния уставъ на комитета се предвижда разнообразна културно-стопанска дейностъ, която остана само на книга.

Щомъ дойде Гешовъ на властъ, Миловановичъ пакъ е на работа, този пътъ съ голѣми изгледи на успѣхъ. На 3.IV. 1911 год. той разправя на Тошева, че жизнениятъ въпросъ за Сърбия състоялъ въ излаза ѝ на Адриатическо море, за което тя трѣбвало да владѣе Скопье и Велесъ съ граница: Брѣгалница—Бабуна—Дебъръ—морето. На 18.IV. с. г. Пашичъ посещава Тошева и му говори за подѣлбата на Турция. Тази точка трѣбвало да послужи за основа на съглашението сир. на съюза съ България. Сърбия трѣбвало да получи всичко на северъ по линията Брѣгалница—Велесъ—Драчъ. Останалата частъ отъ Албания и южна Македония да се дадѣла на Гърция, а другото — на България (307). И тъй Пашичъ ясно си го е казвалъ, че искатъ и обща граница съ Гърция. На забележката на Тошева, че сръбскитѣ претенции сж прекомѣрни, Пашичъ възразилъ, че било време, когато Драганъ Цанковъ имъ предлагалъ Вардара за граница.

Миловановичъ се върналъ отъ Русия много насърденъ досежно най-важния въпросъ, съглашението съ България. На Тошева казалъ (3.IX. 1911), че руското становище съвпадало съ неговитѣ възгледи. Особено пѣкъ насърдилъ Миловановича временно управляющиятъ въ отсъствие на Гешова външното министерство Тодоръ Тодоровъ, като му казалъ, че трѣбвало да се бърза съ споразумението. Сжщото той казалъ и на секретаря на сръбската легация въ София Милоевичъ (20.IX. 1911 г.): „Да се споразумѣемъ, колкото се може по-скоро и точно да уговоримъ, какво се пада всѣкому. . . Нѣма да се разправяме за онова, което е още спорно, а да мислимъ за онова, което сигурно ни се пада и което сме готови да си отстъпимъ доброволно. Ние ви отстъпваме Скопье, — вие намъ Солунъ, Битоля, смѣтамъ и Велесъ. Затова трѣбва да се боримъ най-сериозно, щото вие да получите Скопье, а ние Солунъ, Битоля и Велесъ.“ (Вж. у D-r Boghitchewitsch № 152, с. 180, у Тошевъ с. 312). Гешовъ самъ разказва, какъ хитро Миловановичъ го е надумвалъ да склони на дѣлежъ, като сжщевременно му подсказалъ и идеята (Балк. съюзъ 13—14).

Въ срещата си съ Гешова въ вагона, когато последниятъ се е връщалъ отъ Виена (28.X. 1911) Миловановичъ доловилъ у Гешова колебливостъ, „впрочемъ свойствена на неговата природа“, но при все това Миловановичъ триумфиралъ, понеже Ризовъ въ Виена докладвалъ за извършеното въ Бѣлградъ, съ което и сждбата на Скопье е била решена (317).

Колкото по вече турцитѣ вилнѣели въ Македония и колкото по-тежко ставало положението на макед. българи, толкова по-се радвали

сърбитѣ, че за България вече вършане нѣма, и толкова по-взискателни ставали къмъ края на преговоритѣ съ българското правителство (330). За успокоение на последното Миловановичъ въ началото на априлъ 1912 год. го увѣрявалъ чрезъ Тошева, че билъ далъ строги нареждания на находящитѣ се „четири сръбски чети въ Македония — по две въ Битолско и Скопско — да не предизвикватъ българитѣ, а само да защищаватъ християнското население изобщо“ (336). Когато всичко така отлично е наредилъ Миловановичъ, внезапно се поминалъ тъкмо въ разгара на голѣмитѣ славянски тържества въ Прага (между 15 и 18 юний). Неговата смъртъ бѣ добре дошла на Пашича, за да има по-развързани рѣще та да не изпълни съюзния договоръ съ България. Нѣма сега вече за насъ съмнение, че и да бѣ Миловановичъ останалъ живъ, пакъ първоначалниятъ замисълъ, който е билъ и неговъ, щото Сърбия и Гърция да иматъ въ Македония обща граница, е щѣлъ да доведе до сѣщия резултатъ — вѣрломството отъ сръбска страна.

II.

Русия всячески олесняваше Сърбия за да я използва сетне противъ Австрия като „торпила“, както се е изразилъ веднажъ самиятъ Хартвигъ, рускиятъ представителъ въ Бѣлградъ (48). Русия е била противъ автономията на Македония, макаръ че руската демокрация симпатизирала на македонската освободителна борба. Рускиятъ консули системно се онтнасяли враждебно къмъ македонския въпросъ. Въ несъстоятелността на политиката на Русия се криятъ причинитѣ на народното ни нещастие. Въ думитѣ на князь Лобановъ (въ 1894 год.), че никога руситѣ нѣмало да позволятъ да се създаде една нова България (сиречь Армения) на тѣхнитѣ азиатски граници (93), добре показватъ настроението у ръководителитѣ на външната руска политика спрямо народнитѣ български тежнениа. Къмъ 1896 год. Русия показва по-вече интересъ за да се постигне сближение на България съ Сърбия, но все пакъ действува повече въ полза на последната. Следъ помирението си съ България руската дипломация е искала да предложи, щото екзархътъ да се прибере въ България, за да се вдигнѣла схизмата отъ македонскитѣ епархии. По молбата на русофилското правителство на К. Стоиловъ, Русия се застъпи да се назначатъ български владици въ Мелникъ, Струмица и Кукушъ, но по въпроса за митрополититѣ въ Дебъръ и Битоля руското правителство посъветвало да се споразумѣемъ съ Сърбия (115). Руската дипломация наложи сръбския епископъ Фирмилиана (1903 год.). Българскиятъ тогава министъръ на външнитѣ работи Тодоръ Иванчевъ напразно се бѣ опиталъ да осуети това. Руското правителство съ комунике отъ 11. IV. 1903 год. порица македонскитѣ дейци, че искали въ ущърбъ на другитѣ християнски народи да направятъ отъ Македония чистобългарска областъ (123). Особено важно е, че още на 1896 год. сръбското правителство съ подкрепата на Русия предъ султана постигна да бждатъ и „македонскитѣ сърби“ признати като отдѣлна народностъ (112). Изволски на 5. IV. 1908 г. въ руската Дума се обяви, въ защита на суверенитѣ права на султана, противъ назначаването генералъ-губернаторъ на Македония, ужъ за да се избѣгнѣла война. Следъ речта на

Изволски водителят на кадетитѣ проф. Милюковъ взема думата и откровенно каза, че рускиятъ егоизъмъ, що се отнася до Балканитѣ, не винаги е билъ незаинтересуванъ. Имало е минути, когато славянитѣ, на които руситѣ дадоха свобода, сж ги подозирали въ желанието да направятъ отъ тѣхната страна „задунайска губерния.“ „Ние се обърнахме, казалъ още Милюковъ, отъ освободители на угнетители, като оставихме Англия да стане защитница на България“ (130).

Най-добре е изрисувано пристрастието на руската дипломация въ лицето на Хартвига като началникъ на тѣй наречения азиатски департаментъ въ Петроградъ и главно въ качеството му на руски пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ (пристигналъ тукъ на 14. IX. 1909 г.). Г-нъ Тошевъ добре е характеризувалъ тая фатална за България личностъ (239—242). Той въ Бѣлградъ веднага влиза въ ролята на защитникъ на сръбскитѣ държавни и национални интереси и се налага въ управлението на кралството. Още въ началото негово ревностно довърено лице е билъ известниятъ сръбски държавникъ М. Спалайковичъ.

По случай на посещението на българския царъ въ Петроградъ (10. II. 1910 г.) се водили между Малиновъ—Паприковъ и Изволски—Созоновъ тайни преговори за политическа и военна конвенция. Нашитѣ министри полагали особени грижи да се разбере България съ Русия, да се разреши чрезъ тази конвенция македонскиятъ въпросъ по най-задоволителенъ за България начинъ, — възъ основа на Санстефанска България. Обаче по този важенъ въпросъ колебливата руска дипломация отбѣгвала да даде опредѣленъ, задоволителенъ за насъ отговоръ. Изволски не давалъ и дума да става, щото чрезъ война съ Турция да се освободи Македония. „Оставете този въпросъ“, казвалъ Изволски открито. „Разумѣва се, за да имате велика България, ще я имате като резултатъ отъ една война, но ние съ васъ да замисляме за една война сега не може.“ Най-сетне по начало Изволски се съгласилъ да се сключи една политическа и една военна конвенция, като отъ българска страна се настоявало безъ друго въ границитѣ на бждеща България да влѣзатъ Солунъ и Одринъ. За Солунъ, споредъ Малинова, се постигнало съгласие, но за Одринъ останало да се преговаря. Въ София преговоритѣ продължили съ руския представителъ Сементовски, но били прекъснати съ падането на Малинова отъ властъ. Въпросъ е, на който и до сега не може да се намѣри отговоръ, защо Гешовъ и Даневъ, които следъ Малинова поеха властѣта, не сж продължили и доизкарали тѣзи преговори. Малиновъ е убеденъ, че това не е станало по желанието на руското правителство. Осуетяването на този договоръ съ Русия, който е щѣлъ да ни постави въ по-изгодно положение при сключването на договора съ Сърбия, а главно че той все щѣше да ни предпази отъ вѣроломството на съюзницитѣ ни презъ 1913 година, имѣ фатално значение за България. Презъ 1914 год. този важенъ въпросъ бѣ подигнатъ отъ Д. Мишевъ (вж. „Свободно мнение“ кн. 3—6), а остава и до сега откритъ. Гешовъ заявилъ, че той не е знаелъ нищо за воденитѣ преговори съ Русия нито за проектъ за руско-български договоръ, когато е почналъ преговори и сключилъ договора съ Сърбия. Обаче има писмени документи, съхранявани въ София, отъ които се виж-

дало, че българското правителство неведнажъ е било канено да подпише договора, който билъ изпратенъ въ София въ два преписа; единътъ отъ тѣхъ билъ подписанъ отъ надлежния руски министъръ. За този договоръ самиятъ царъ Николай напомнилъ въ Ливадия на г. Даневъ, когато на 24. априлъ 1912 год. го е приелъ въ качество на председател на Народното събрание, опълномощенъ отъ българското правителство да му занесе преписъ отъ съюзния договоръ съ Сърбия. Госп. Тошевъ твърди, че е видѣлъ и челъ преписи отъ нѣкои досежни документи у Д. Мишевъ, къмъ когото се обърналъ за освѣтление по този въпросъ. Оригиналитѣ на тѣзи документи се съхранявали въ София. Въ скоро време Д. Мишевъ щѣлъ да обнародва преписитѣ, които сж у него отъ 4—5 документа (261).

Не е безъ значение да се отбележи, че кралъ Петъръ, който тъй сжщо бѣ ходилъ въ Петроградъ, билъ тамъ много по-радушно приетъ отколкото нашиятъ царъ. Сърбитѣ, особено радикалитѣ били много доволни отъ това посещение.

Старанията на руситѣ предъ гръцкия патриархъ за дигане на схизмата не се харесвали на сърбитѣ отъ страхъ да не би да стане споразумение между България и Гърция за смѣтка на Македония. Чрезъ Хартвига тѣ се мжчатъ да го осуетятъ, ужъ защото споредъ него таково споразумение би било „неестествено, антиславянско, подобно на светотатство“ (289). Когато презъ 1910 год. отъ руска страна силно се настоявало за сближение между България и Сърбия, Хартвигъ увѣрявалъ г. Тошева, че сърбитѣ не били дотамъ претенциозни и че биха се задоволили само съ оная частъ отъ Македония, която би ги извела на адриатическия брѣгъ, и че не били далечъ отъ мисълта даже да се откажатъ и отъ Скопье. Тогава Хартвигъ се е оплаквалъ, че бавенето да се дойде до споразумение съ Сърбия било отъ наша страна, и се изразилъ, че може би всичко щѣло да трѣгне добре, когато на мѣстото на Малинова и Паприкова дойдатъ на власть лица, по-вече въодушевени отъ идеята (182). Макаръ че Гешовъ сетне се указалъ наистина по-въодушевенъ отъ идеята, Хартвигъ го оценилъ, че не го бивало за министъръ на външнитѣ работи, че не билъ дипломатъ (316). Види се колебливостта и нерешителността на Гешова не се харесали на наглия, самоувѣренъ и твърде енергиченъ характеръ на Хартвига. Споредъ последния при подѣлбата на Македония на везнитѣ се поставяли жизнени интереси на Сърбия отъ една страна и отъ друга капризътъ на България — да влѣзѣла Струга въ нейнитѣ предѣли, защото тамъ се родили братя Миладиновци, борци за българската независимостъ, „когато тѣ въ действителностъ били сърби по рождение“ (330). Нека отбележимъ, че Даневъ два дена преди да замине за Ливадия, именно на 19 априлъ, ималъ тайна среща съ Хартвига въ Нишъ, въ руското консулство. Хартвигъ се върналъ възхитенъ отъ срещата си съ Данева. Говорено било за миналото, за постигнатитѣ блѣскави резултати, за тържеството на славянската идея, за лоялността на сърбскитѣ водители, за голѣмата обичъ, която русофилскитѣ партии въ България питаели къмъ всичко славянско, за въодушевлението на тогавашното българско правителство отъ постигнатитѣ комбинации. Най-сетне Хартвигъ, както самъ е раз-

правилъ на г. Тошева, заявилъ Даневу, че щѣлъ да вземе мѣрки, щото Сърбия да преустанови четничеството си въ Македония противъ тамошното българско население (340).

Въ Ливадия Созоновъ предъ Данева говорилъ противъ мисълта за война съ Турция, — лудостъ било това, а Русия не щѣла да може да се намѣси. Даневъ му съобщилъ за постигнатото споразумение относително подѣлбата на Македония както и за клаузата да бжде рускиятъ царъ арбитъръ. Последното Созоновъ намѣрилъ приемливо, а относително дѣлежа той препоръчвалъ за база Санстефанска България. Даневъ искалъ още и Солунъ. За Одринъ Созоновъ се изказалъ противъ

Руското правителство въ последния моментъ, когато вече войната на балканскитѣ съюзници съ Турция е била на прага, почва сериозно и най-решително да се противи и дава редъ заявления, че съюзницитѣ не трѣбва ни най-малко да разчитватъ на нейната помощъ въ случай на неуспѣхъ, който билъ даже сигуренъ, защото и откъмъ Ромъния грѣзѣла опасностъ на България. Хартвигъ тогава е игралъ твърде дволична роля въ Бѣлградъ, отъ една страна предавалъ заповедитѣ на Созонова, а отъ своя страна насърдавалъ сѣрбитѣ да воюватъ. Важно е, че отъ съобщенитѣ документи се вижда, че Русия е насърдавала Ромъния противъ България, колкото това и да се е прикривало подъ дипломатически фрази (375 натат.).

Най-сетне, когато въпрѣки Русия войната се разразява, Созоновъ и Изволски не се стѣсняватъ да покажатъ, че желаятъ турцитѣ да победятъ (416).

Характеристично е за поведението на руската дипломация спрямо България и противодействието, което бѣ указалъ рускиятъ посланикъ Нелидовъ въ 1896 год. по въпроса за издаване обещанитѣ петъ берата за български владѣци. Нелидовъ тогава заявилъ на екзарха, че Русия не била за нови берати, а когато въпрѣки туй екзархътъ поискалъ съ такриръ отъ Високата Порта да се издадатъ бератитѣ, Нелидовъ заявилъ, че ферманътъ, на който се осланя екзархията, билъ недействителенъ, понеже не билъ признатъ отъ патриарха и че съ създаването на българското княжество той се унищожавалъ самъ по себе си (112; вж. и К. Соларовъ, България и македонскиятъ въпросъ, 1925, стр. 80—89.)

III.

Една отъ голѣмитѣ грѣшки на правителството на Гешова бѣ, че то имаше наивността да вѣрва, че сѣрбитѣ, като съюзници и славяни, докрай ще останатъ вѣрни на поетитѣ съюзнишки задѣлжения. Въ тая си вѣра правителството на Гешова влѣзе въ съюзъ и съ Гърция, безъ да се осигури и преосигури отъ едно евентуално вѣроломство при ликвидацията на турското наследство. Изглежда, че то дори не е допускало, че „славянска“ Сърбия може да се сдружи съ неславянска Гърция противъ славянска България. Затова г. Гешовъ и не бѣ се погрижилъ да се опредѣли бждещата граница между България и Гърция, оставяйки този най-важенъ въпросъ за по-после.

Извинението му, че не е ималъ за това време, както казва и г. Тошевъ, не е сериозно. Последниятъ много добре разсждава по

поводъ на това фатално за България лекомислие на Гешова. Преди всичко комбинацията съ Сърбия не почиваше на здрави основи. Въ нея отъ една страна личи сръбскиятъ завоевателенъ принципъ, отъ друга — нашия народностенъ принципъ. За Сърбия важеше не подобрене на участъта на македонското население, което за нея е чуждо, а ѝ бѣхъ потребно териториялно разширение, когато за насъ важеше обединението на българския народъ, — две непримирими, противоположни начала. Затова преди да се споразумѣемъ още съ сърбитѣ е трѣбвало България да се споразумѣе по всички въпроси съ Гърция (371).

Какъ българскитѣ отговорни фактори леко сж гледали на своята задача да пазятъ българскитѣ интереси та дадохъ възможность да бждатъ изигравани отъ съюзницитѣ си, това твърде нагледно се вижда въ книгата на Тошева. Тукъ ще се спра на по-важнитѣ мѣста.

Познавайки стремежитѣ на нашитѣ съседи, българското обществено мнение дори по единъ здравъ инстинктъ винаги бѣше противъ всѣкакви преговори за тѣй нареч. сфери на влияние въ Македония, сир. за евентуалната ѝ подѣлба. Когато се бѣ дочуло, че за таково нѣщо се водятъ тайни преговори съ сърбитѣ, Христо Славейковъ на 13. XII. 1897 год. отправи въ Народното събрание интерпелация, на която министъръ Стоиловъ отговори, че наистина сърбитѣ предлагали подѣлба, но че българското правителство отблъснало това и стояло на почвата да се дадатъ автономни права на Македония (105). Обаче впоследствие Сава Иванчевъ въ една статия „Документи и спомени отъ близкото минало“ опроверга твърдението на Стоилова, че ужъ нѣмало преговори за сфери на влияние. Когато къмъ втората половина на 1899 г. Тодоръ Иванчевъ бѣ поелъ управлението на външното ни министерство, сръбскиятъ кралъ бѣ казалъ на нашия дипломатически агентъ въ Бѣлградъ, Хр. Бракаловъ, дотогавашенъ главенъ секретаръ на сжщото министерство, че го смѣта посветенъ въ преговоритѣ, които отъ две години се водятъ между дветѣ страни за едно тѣсно сближение и че най-мжчниятъ въпросъ всѣкога билъ македонскиятъ. „По него, обаче — казалъ кралътъ — можахме да дойдемъ до едно удовлетворително споразумение още презъ моето посещение въ София. Остава само да опредѣлимъ точно нашитѣ респективни сфери на влияние въ тази турска провинция. Съ кабинета на Стоилова преговоритѣ вървѣха доста успѣшно. Вѣрвамъ, че ще бжде сжщото и съ неговитѣ наследници. Защото само по този начинъ ще може да се установи едно тѣсно и неразривно споразумение между Сърбия и България“ (106). Писмени документи за воденитѣ преговори за „сфери“ не се указали въ архивата на външното министерство въ София. Само една карта на Македония, надраскана съ много сини и червени линии за „сфери“, се намѣрила.

Не е безъ връзка съ казаното, че тъкмо тогава излиза на сцената Фирмилиановиятъ въпросъ, който подсказваше, че Скопье е обещано на Сърбия. По шума, който този въпросъ дигна въ България и Македония, и Високата порта бѣ подушила, че се работи за подѣлбата на Македония. И министъръ Тодоръ Иванчевъ въ едно писмо до Хр. Бракаловъ отъ 9. I. 1900 год. потвърждава, че по македонския въпросъ сръбското правителство иска отъ насъ да опредѣлимъ по взаимно съ-

гласие сфери на влияние въ Македония, което Иванчевъ намира неприемливо преди всичко поради твърде враждебното настроение на грамадната част на македонското население противъ всѣко дѣленіе на сфери на влияние. Отъ сръбска страна по този въпросъ важни сж признанията, които прави Л. Йовановичъ въ книгата си „О старој Србији и Македонској автономји“ (1904), гдето между друго авторътъ казва, че презъ 1896—97 год. се решавалъ въпросътъ за Македония чрезъ „подѣлбата на сфери на интереси“, за да се дойде впоследствие до фактическата подѣлба на тая областъ между Сърбия и България. Споредъ Йовановичъ въ 1897 год. на това сръбско предложение били се съгласили българитѣ въ лицето на министъръ Д-ръ К. Стоиловъ. Размѣнени били даже и писмени документи. Нѣщо повече, направилъ се даже опитъ да се ограничатъ дветѣ земи. Но сетне, като се смѣнило бълг. правителство, отъ наша страна съвсемъ е билъ отказанъ предложениятъ начинъ, който единствено между сърбитѣ само ималъ още привърженици. Новото българско предложение за автономия на Македония било въ Сърбия твърде непопулярно (109). А Д-ръ Владанъ Джорджевичъ бѣ тогава заявилъ на българското правителство, което се стремѣше да издействува задоволителни реформи отъ Турция за българското население, че Сърбия не може да съществува въ географическитѣ граници, които има, че е решена съ сила да вземе това, що се пада на Сърбия, и че македонскиятъ въпросъ нѣмало да се решава изключително върху етнографски съображения (117; К. Соларовъ, България и мак. въпросъ, 102—103).

При тѣзи, твърде ясни и за най-кжсогледия дипломатъ сръбски замисли относително Македония правителството на Гешова си бѣ въобразило, че задоволително ще разреши македонския въпросъ, довърявайки се повече на сърбитѣ отколкото на самитѣ свои македонски съотечественици. Гешовъ самъ разказва въ книгата си „Балкански съюзъ“ (стр. 16): „Дълбоко убеденъ освенъ това въ нуждата да се вземе отъ ржцетѣ на въстаническия комитетъ македонскиятъ въпросъ, както Кавуръ бѣ взелъ отъ ржцетѣ на италианскитѣ революционери въпроса за обединението на Италия, азъ влѣзохъ въ преговори съ сърбитѣ“ (318). До кжде сж отивали български правителства да угаждатъ на Сърбия, жертвувайки дори националното си честолюбие, свидетелствува скандалното комунике, което съ съгласие на българското правителство бѣ обнародвано отъ сръбското правителство непосредствено преди посещението на кралъ Петъръ въ София (17. X. 1904 г.). Целта на комуникето е, да се покаже, че и дветѣ правителства еднакво осжждатъ четничеството въ Македония, туряйки на една дъска сръбскитѣ чети и българскитѣ македонски чети: „Отдѣлни македонски организации, които намиратъ поддръжка както въ Сърбия така и въ България, сж изгубили своето значение, понеже се преобърнали на разбойнически чети. Членове на тия чети не сж патриоти, които се борятъ за свободата на отечеството си, а обикновени разбойници. Съ поведението си и съ своя девизъ „автономия за Македония“ тѣ приготвяватъ за Македония окупация или усложнения, краятъ на които е мжно да се предвиди. Правителствата на Сърбия и България,

съ помощта на реформаторските сили, се надѣватъ да намѣрятъ срѣдства за туряне край на тия злодѣяния“. По поводъ на това сръбско комунике въ българския официозъ „Новъ вѣкъ“, бр. 792, с. г. се появи следното съобщение: „Завчера съставителитѣ на македонскитѣ чети бѣха порицани отъ сръбското правителство чрезъ обнародване на едно комунике. Съ това комунике сръбското правителство отхвърли отговорността за действията на четитѣ, както отъ себе си и отъ сръбския, така и отъ нашето правителство и отъ нашия народъ... Ние сме убедени, че както въ България, така и въ Сърбия всички здравомислещи съчувственици на македонското дѣло съзнаватъ, че истинскиятъ патриотизъмъ диктува продължението на заетото отъ дветѣ правителства становище по македонския въпросъ“ (159).

Това бележито комунике се явява веднага, следъ като презъ мартъ месецъ (30 и 31 мартъ) сжщата 1904 година бѣха се подписали два тайни договора между България и Сърбия. Инициативата за едно политическо сближение съ България е излѣзла отъ самия кралъ Петъръ, който за това отворилъ дума предъ полковникъ Хр. Г. Хесапчиевъ, тогава воененъ аташе въ Бѣлградъ, по време на една аудиенция на 18 януарий 1904 год. Идеята на сръбския владетелъ се посрѣща добре отъ правителството на Рачо Петровъ, което натоварва Хесапчиева, тогава вече управляващъ дипломатическото ни агентство въ Бѣлградъ, да поведе преговори по тоя въпросъ. За неговъ помощникъ по водене преговоритѣ се изпраща дипломатическиятъ ни агентъ въ Цетина Д. Ризовъ, „като единъ отъ най-горещитѣ привърженици на идеята за споразумението ни съ Сърбия“ (153). Тогава следователно излиза на официалната сцена фаталниятъ Д. Ризовъ, който се бѣ отличилъ по Фирмилиановия въпросъ въ полза на неговото ржкополагане, макаръ че цѣла България видѣ въ тоя актъ, наложенъ въ полза на Сърбия отъ руската дипломация, че се предрешава въпросътъ за подѣлбата на Македония. На протестното събрание въ университета ни въ 1902 год. по Фирмилиановия въпросъ Ризовъ единственъ излѣзе да доказва, че екзархията е „анахронизъмъ“ и че трѣбва да отстъпимъ по Фирмилиановия въпросъ, който се отнася за една калимјавка, за да можемъ да образуваме съюзъ съ сърби и черногорци (122). Нека още отбележимъ, че Ризовъ предъ парламентарната изпитателна комисия е заявилъ, че първоначалното настаняване на Фирмилияна, като управляващъ, станало при поддръжката на българското правителство и по заповѣдъ на Стоилова, за което преписъ отъ съответната телеграма се намиралъ въ министерството (122).

Почнали на 7 мартъ между генералъ Груичъ и Никола Пашичъ отъ сръбска страна и Д. Ризовъ и полк. Хесапчиевъ отъ българска, преговоритѣ се приключватъ съ подписването на два тайни политически договора, чийто пълненъ текстъ е даденъ у Тошева на стр. 153—158. Първиятъ договоръ, озаглавенъ „Съюзенъ договоръ между Княжество България и Кралство Сърбия“ състои отъ осъмъ точки, имащи сила за петъ години. Интересно е, че въ точка VII на този договоръ, който се основава върху принципа „Балканътъ за балканскитѣ народи“, се явява въ зародишъ фаталната идея за арбитражъ, предоставенъ на руския царъ,

която сетне въ договора отъ 1912 год. послужи за прикритие на фактически възприетата подѣлба на Македония. Тая седма точка гласи: „Дветѣ съюзни държави се задължаватъ да подлагатъ на окончателно разрешение отъ Н. И. В. Всерусийския царь всичкитѣ ония спорове помежду имъ, върху които само не биха могли да дойдатъ до съгласие. Въ случай, че рускиятъ царь отклони отъ себе си решението на спорния въпросъ, той се предава на разрешение на международния арбитраженъ съдъ въ Хага“.

Вториятъ договоръ носи заглавие „Дружественъ договоръ между Княжество България и Кралство Сърбия“ придруженъ и отъ единъ „Заключителенъ протоколъ“, въ който между друго се допълня точка I. отъ съюзния договоръ, а именно, че се има предъ видъ, че дветѣ съюзни държави ще се стараятъ да се постигне взаимна толерантностъ между тѣхнитѣ сънародници въ отоманската империя.

Посещението на Кралъ Петъръ въ София сърбската пропаганда побърза да го използва въ Македония, агитирайки особено въ Скопско и Битолско предъ населението, че между дветѣ държави било постигнато вече пълно съгласие и че нѣмало следователно защо въ Македония хората да се дѣлятъ на сърби и българи, понеже въ сжщностъ имало само македонски славяни (160). — На 16 XII. 1904 князь Фердинандъ на бѣлградската гара се бѣ срещналъ съ кралъ Петра, съ когото дълго и повѣрително разговарялъ. На 19 т. м. личниятъ секретаръ на краля Ж. Балугичъ, неговъ сподвижникъ въ заговоритѣ противъ династията на Обреновичитѣ и голѣмъ австрофилъ, въ качеството си на редовенъ кореспондентъ на „Noue freie Presse“ въ една дълга телеграма до сжщия всстникъ бѣ предалъ сжщественото отъ разговора между владетелитѣ, а освенъ туй и много нелепости по „дволичната македонска политика на българския владетель.“ По поводъ на тая индискреция князътъ бѣ телеграфиралъ на Хесапчиева: „Следъ това нито сѣнка до вѣрие къмъ сърбското правителство!“ (161).

При все това българското правителство съ голѣмо довѣрие къмъ Сърбия подхваща въ началото на мартъ 1905 год. преговори за митнически съюзъ съ нея, който биде сключенъ и приетъ съ акламация отъ българското народно събрание на 20. XII. 1905 год.

Както вече се спомена, кабинетътъ на Малинова се е смѣталъ не удобенъ за предстоящитѣ политически комбинации съ Сърбия; на 9. III. 1911 год. Малиновъ подава оставка, а на 16 с. м. идва на властъ Гешовъ заедно съ министритѣ Т. Тодоровъ, С. Бобчевъ, А. Людскановъ, П. Абращевъ, Д. Христовъ, А. Франгя и генералъ Никифоровъ, — първитѣ трима и последниятъ отъ партията на народняцитѣ, а другитѣ цанковисти. Макаръ че Гешовъ на гледъ се е опитвалъ да се разбере и съ Турция, за което на 7. IV. с. г. князетѣ Борисъ и Кирилъ правятъ посещение въ Цариградъ и Смирна, въ сжщностъ се взимали всички мѣрки за готвещото се съюзяване съ Сърбия. Презъ юний въ Търново великото събрание възприема чл. 17. въ конституцията, споредъ който на царя се дава право да сключва тайни договори като представителъ на държавата въ всичкитѣ сношения съ другитѣ държави. Избухна итало-турската война и Т. Тодоровъ веднага изпраща Д. Ризова въ Бѣл-

градъ да уговори съ Миловановича главнитѣ точки на единъ политически съюзъ съ Сърбия както и по-рано проектираната среща на последния съ Гешова при връщането му отъ Виши. Въ Виена Ризовъ докладва на Гешова и на Д. Д. Станчевъ приготвената промемория за царя, състояща отъ петъ точки, въ първата отъ която се казва „да се поднови нашиятъ договоръ отъ 1904 г. съ Сърбия *mutatis mutantibus*, сир. вмѣсто реформи да искаме автономия, и при невъзможността да се осъществи тя, да дѣлимъ Македония.“ Споредъ чл. 2. границата между България и Сърбия да бждѣла рѣката Пчиня източно отъ Вардаръ, а призренскиятъ и скопскиятъ санджакъ — западно отъ Вардаръ. Безъ друго да се иска участието на Русия и на Черна Гора. Характерно за Гешова е, че сетне той писа, че известни точки въ промеморията били писани отъ самия Ризовъ и че съ граничната линия на скопския санджакъ се е отстъпвала на сърбитѣ и велешката каза, която влизаше въ сщия санджакъ. А за арбитражъ тогава още не е ставало въпросъ (315; Гешовъ Балк. Съюз. 13). Добре забелязва Тошевъ, че съ тая си бележка Гешовъ искалъ да стовари отговорността си върху Ризова като македонецъ. Станчевъ пъкъ, който заедно съ Ризова и Гешова е взелъ участие въ изработването на промеморията, е билъ удобенъ като довѣрено лице на царь Фердинанда.

Интересно е де отбележимъ, че и Станчевъ, въ връзка съ разнитѣ аргументи, съ които нашитѣ делегати отстоявали българското гледище, билъ казалъ на Миловановича да има предъ видъ, че отговорността предъ македонцитѣ за географическитѣ отстъпки въ Македония, които се правятъ отъ българска страна, всецѣло е сложена върху Ризова, както отъ страна на царя така и отъ страна на българското правителство (320; вж. и Ив. Ев. Гешовъ, Балк. Съюзъ с. 23).

Нѣма съмнение, че македонецътъ Ризовъ тукъ е игралъ жалка роля на оръдие съ най-пакостни за Македония и България последствия. За мисията на Ризова въ Бѣлградъ още тогава министъръ А. Людскановъ, който два дена престоалъ въ Бѣлградъ, побързалъ да обвинява Ризова предъ Тошева, като казалъ, че „този македонецъ може да завари нѣкоя каша“ (316). На 10. X. Миловановичъ говорилъ на Тошева за задачата на Ризова въ Бѣлградъ и потвърдилъ, че сждбата на Скопъ е била решена въ полза на Сърбия (317).

Следъ като царътъ и министерскиятъ съветъ одобрили положенитѣ отъ Гешова и Миловановича основи за по-нататъшно преговаряне, първиятъ билъ опълномощенъ да сключи единъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ съ Сърбия. Отъ сѣрбска страна е билъ опълномощенъ да води преговоритѣ омразниятъ у насъ Спалайковичъ, а отъ българска страна — Гешовъ, съ допитване до Даневъ, Т. Тодоровъ и генералъ Никифоровъ.

Сърбитѣ почнали преговоритѣ съ повишенъ тонъ и не спомеждали за автономия на Македония, а предлагали, щото цѣлиятъ Солунски и Битолски вилаетъ да се подложатъ на арбитража на руския царь. Известно е, че сетне сърбитѣ въ края на войната въ 1913 год. тъкмо въ този смисълъ нарушиха съюзния договоръ обявявайки цѣлата територия на освободена Македония за съвмѣстно владѣ-

ние — *condominium*. По сръбско предложение се приело Македония да се дѣли на три зони — две безспорни и една спорна.

Интересно е, че Гешовъ съ писмо отъ 19. IV 1911 год. иска отъ Тошева мнение по подѣлбата на Македония: „Нека прибавя, че менъ е нужно да зная Вашето мнение и по следния въпросъ, дали е полезно и въ бъдеще да въставаме противъ едно опредѣляне сфери на влияние и като какви максимални отстъпки можемъ да направимъ ние въ това отношение на сърбитѣ.“ Въ отговора си Тошевъ (съ писмо № 420, отъ 22. IV. с. г.) казалъ, че и да нѣмало други съображения, въпросъ е, дали отъ политическо гледище подѣлбата на Македония не крие въ себе си по-голѣми опасности. Тошевъ прибавилъ, че не вѣрва да се намѣри българинъ, който да тури кръстъ на нашата културна деятелностъ въ цѣла една областъ, населена предимно съ българско население, за да я хариже на сърбитѣ, че това е невъзможно, па и да би се намѣрилъ нѣкой, готовъ да удовлетвори туй сръбско желание, той рискува да навлѣче върху си нѣщо по-вече отъ протеста на цѣлъ единъ народъ (309). Но Гешовъ не поиска мнението на македонцитѣ въ лицето поне на най-виднитѣ му представители, а сетне много строго до край криеше отъ тѣхъ съдържанието на съюзния договоръ съ Сърбия, подписанъ на 29. II. 1912 г., както и на военната конвенция, подписана на 29. IV с. г.

Непонятно е, какъ е могълъ Гешовъ да довѣрва на сърбитѣ, когато е знаелъ, че тѣ искатъ обща граница съ Гърция, за което Миловоновичъ направо му е казалъ на 23 септемврий 1911 (315), и когато после бѣше узналъ и за тайното окръжно на Пашича до сръбскитѣ представители въ чужбина отъ 15 септемврий 1912 год. (№ 5669), въ което се измѣня опредѣлената въ съюзния договоръ гранична линия, като се иска щото Прилепъ, Кичево и Охридъ да останатъ на Сърбия, така че тя да граничи непосредствено съ Гърция. Невѣроятно е почти, че Гешовъ не е реагиралъ по поводъ на това окръжно. Чудно е още, че Даневъ е узналъ за него тепърва презъ май 1913 год., когато зае мѣстото на Гешова. Но още по-чудно е, че когато Тошевъ е съобщилъ вѣроломнитѣ думи на сръбския министъръ председателъ Йоцо Йовановичъ, веднага следъ смъртта на Миловоновича, че подирниятъ се оставилъ да бже излъганъ отъ българитѣ и че съ неговата смъртъ съюзниятъ договоръ трѣбвало да се счита не действителенъ или най-малко, че трѣбвало да претърпи известни измѣнения, — и тогава правителството на Гешова не е реагирало съ нужната енергия (350).

На 13 августъ 1912 год. въ Чамкория, подъ председателството на царя, таенъ короненъ съветъ е взелъ решение да се обяви война на Турция.

* * *

Книгата на Тошева съдържа много други ценни сведения, които обясняватъ политиката на Турция, Гърция, Ромъния по отношение къмъ България, а така сжщо и политиката на европейскитѣ сили въ връзка съ въпроса за реформи въ Македония, особено на Русия и Австрия. Нѣма да се спирамъ върху тѣзи страници отъ книгата, понеже и безъ това рецензията ми, главно съ огледъ къмъ македонския въпросъ, дори прекомѣрно се проточи.

Чамкория, 1929. VIII.

Л. Милетичъ.

Paul Gentizon, Mustapha Kemal ou l'Orient en marche. Paris, 1929, 8° 350. Editions Bossard.

Книгата на Паулъ Жантизонъ върху нова Турция представлява особенъ интересъ за насъ българитѣ, които трѣбва по-добре отъ всички други да бждемъ осведомени върху последнитѣ събития у нашата турска съседка, — събития, които не само външно я преобразиха отъ абсолютна монархия въ република, но които така дълбоко засегнаха и вътрешния животъ на турския народъ, че той въ сравнение съ това, що до вчера бѣше, става неузнаваемъ, напълно преобразилъ се. Реформитѣ на Мустафа Кемалъ засегнаха основнитѣ черти на турския народенъ битъ въ религиозно и социално отношение. Правъ е г. Жантизонъ да твърди, че следъ успѣхитѣ на Кемаловитѣ реформи не може вече да се подържа, че турцитѣ сж културно неспособенъ народъ, обреченъ на дълготраенъ застой поради своитѣ предразсѣдъци, наложени му отъ корана и непозволяващи му да напредва по пѣтя на европейската цивилизация. Но тъкмо това, което и най-добритѣ познавачи на турцитѣ до скоро считаха невъзможно да се постигне у тѣхъ въ скоро време, за чудо, се извърши въ течение само на последнитѣ петъ-шестъ години: турцитѣ се освободиха отъ веригитѣ на шерията, отдѣлиха вѣрата отъ държавата, възприеха най-либерално цивилно законодателство и се самосъзнаха като народност до такава степенъ, че турската национална идея сега е единствената ръководна идея въ обществения имъ животъ.

Силата, съ която така внезапно се прояви турскиятъ национализъмъ, се дължи на победоносния край на войната, чрезъ която биде отблъснато сѣдбоносното гръцко нашествие въ Мала Азия презъ есента на 1922 година, та се спаси Турция отъ страшенъ погромъ. Ненадейното избавление и възвърналата се пълна независимостъ на турската държава, дължими само на сплотенитѣ родолюбиви усилия на народа, отвориха очитѣ на турцитѣ да сторятъ всичко по примѣра на другитѣ напреднали народи та културно и материално засилени да могатъ осигури националното си бъдеще. Както и въ другитѣ подобни трудове на Жантизонъ, и тукъ всичко е майсторски написано та книгата се чете съ голѣмо увлѣчение, ако и изложението изобщо да е всѣду държано въ най-сериозенъ тонъ, изобилваще при това съ ретроспективни исторически обяснения. За по-далечнитѣ европейски читатели книгата на Жантизонъ е цѣло откровение, — тя ще разсѣе вѣковни предразсѣдъци за турцитѣ и ще имъ спечели нови симпатии. Но и за насъ, многовѣковни съседи и съжители на турцитѣ, тя е пълна съ много любопитни и поучителни изненади до тамъ, че единъ български преводъ би билъ по-вече отъ умѣстенъ.

Авторътъ, въ качество на дописникъ на „Temps“ е заминалъ за Турция въ края на гръцкия разгромъ въ Мала Азия (октомврий 1922 г.) отъ близу да следи събитията. Г. Жантизонъ е билъ въ положение върху много деликатни въпроси лично да се осведомява, да провѣрва, затова трудътъ му ще си запази въ много отношения и значение на исторически документъ. Материята е разпредѣлена въ дванайсетъ глави гдето се разправя за историята на бѣгството на султана, унищожението

на калифата, кюрдското въстание, турския национализъм, борбитъ за носията на феса, изчезването на дервишитъ, преминаването отъ една цивилизация въ друга, преходътъ отъ корана къмъ цивилния кодексъ, немусулманскитъ малцинства, републиканския ислямъ, града Ангора и бъдещето на Турция.

За унищожението на султанската властъ въ Турция най-много е спомогнало крайно непатриотичното поведение на последния султанъ, Мехмедъ Вахидединъ, презъ време на борбата на турцитъ за освобождение, когато Цариградъ бѣ въ ржцетъ на съюзенитъ сили отъ антантата, подъ главното заповедничество на английския генералъ Harrington. Султанътъ е гледалъ съ криво око на издигащата се демократична вълна въ страната подъ водителството на Мустафа Кемалъ и по инстинктъ, за дѣ запази своята неограничена властъ, явно е злорадствувалъ въ полза на чужденцитъ, така че най-сетне въ очитъ на патриотичната турска интелигенция е минавалъ за форменъ предателъ на народнитъ интереси. Тази печална за турцитъ история, твърде интересно изложена, се свършва съ бѣгството на султана подъ покровителството на англичанитъ. Последното уронва престижа на султанската властъ до тамъ, че на твърде прозорливия народенъ вождъ, Мустафа Кемалъ, станалъ крайно популяренъ, не е било мжно да прокара най-важната основна реформа — отдѣлянето на калифата отъ султанта, ограничавайки първия само съ функции отъ чисто религиозенъ характеръ. Докато султанскиятъ престолъ временно остава незаетъ и всичката му мирска властъ се прехвърля върху великото народно събрание на победоносна Турция, за калифъ се избира принцътъ Абдулъ Меджидъ. Осигурилъ си предварително избора на народни представители, сподѣлящи неговитъ радикални възгледи, Кемалъ лесно осъществява своя планъ да провъзгласи Турция за република (29 октомврий 1923 г.). Избранъ за председателъ на републиката, той не е спокоенъ за трайността на новата държавна форма предъ видъ на възможността, че консервативнитъ елементи въ страната, ако и да не сж действували явно като опозиция, биха могли, използвайки авторитета на калифа, единъ день да въстановятъ монархията. Затова постепенно се ограничава новиятъ калифъ въ своитъ чисто религиозни функции до толкова, че не му се позволяватъ никакъвъ вънкашенъ блѣсъкъ нито каквито и да сж голѣми официални почести. Най-сетне Кемалъ подготвя почва съвсемъ да премахне и калифа. Чрезъ калифата Турция презъ много поколѣния е била отвърната отъ националната идея, която най-сетне я спаси отъ гибелъ; панислямската политика, която калифатътъ подържаше, бѣ задушила до наши дни въ турската душа съзнанието за отечество, както и племенното чувство. Чрезъ унищожението на калифата освенъ това окончателно се отхвърля вѣрското схващане, което лека-полека бѣ направило Турция единствена покровителка на исляма. Управницитъ въ Ангора не желаятъ вече отъ сега нататкъ турскиятъ народъ да се бие за други народи, нѣмайки съ тѣхъ никакво расово родство и чувство. Тѣ не искатъ по-вече Турция да води религиозна политика, която винаги се е обръщала противъ самата нея (с. 55). На 4. мартъ 1924 год., въ деня, когато народното събрание реши премахването на калифата,

още презъ нощта калифътъ Абдулъ Меджидъ бива изгоненъ презъ границата на Турция.

Твърде интересно е изложено въстанието на кюрдитъ, подигнато въ името на шерията и калифата отъ кюрдскитъ феодални главатари противъ турската република. Мустафа Кемалъ премахна и шериятския комесариятъ, който бѣ временно създаденъ за да замѣсти шейк-ул-исляма, а сжщо така унищожи и вѣрскитъ училища, медресетата при джамиитъ, както и вѣрската администрация на вакъфитъ (еф-кафъ). Чрезъ тѣзи реформи турската република презъ мартъ 1924 год. извърши най-голѣмото дѣло за моралното и интелектуално освобождение на турския народъ. Кюрдитъ сж едно културно най-изостанало турско племе, хищническо по своитъ инстинкти, свирепо и потънало въ мизерия. Подробната историческа характеристика на кюрдитъ, която авторътъ дава, е твърде любопитна и поучителна (64—82). Свещената война, която кюрдскитъ шейкъ Саидъ прогласилъ, се разбива о единоплеменното родолюбие на турския народъ, който отказа да прави отъ вѣрата оржие противъ републиката. Предъ угрозитъ на религиозната реакция се организира единственъ турски националенъ фронтъ. За първъ пътъ въ турската история въ въстание отъ тоя родъ гражданското чувство на турската маса надвива мусулманския мистицизъмъ.

Особено поучително е за насъ подробното историческо изложение върху развитието на турския национализъмъ, развилъ се като трета фаза отъ Хамидовския панисламизъмъ, преминалъ презъ младотурския отоманизъмъ. Турцитъ по-преди бѣха мусулмани преди да бждатъ турци, а сега става обратното, — националното чувство господствува надъ религиозното схващане. Това преди всичко се явява и въ областта на литературния езикъ, който сега се очиства отъ множеството нетурски, най-вече персийски и арабски примѣси, поради което бѣ станалъ непонятенъ на народа, спѣващъ въ голѣма степенъ неговата просвѣта. Пуристичниятъ стремежъ се простира и върху мѣстнитъ нетурски названия. Съ специаленъ законъ се налага изключително надмощие на турския езикъ въ всички области на управлението, на обществения животъ, главно въ учебнитъ заведения безъ огледъ къмъ спечеленитъ порано права на чужденцитъ да си служатъ съ своя езикъ. Тази реформа чувствително засѣга и економическия животъ на страната, отваряйки врати за поминъкъ на турската интелигенция въ ущърбъ на чужденцитъ.

Забележителна е реформата на Кемала, засѣгаща семейнитъ названия, каквито въ сжщностъ и не сж сжществували до сега. Синътъ на единъ Махмудъ-бей напр. се нарича само съ собственото си име, напр. Хасанъ-бей, а внукътъ му може да се казва Нури-бей, безъ да се означава въ самитъ собствени имена родствената семейна връзка помежду имъ. И понеже числото на собственитъ имена е твърде ограничено, хаосътъ, който произлиза отъ това смѣшане на имената за гражданската, а особено за военната управа, е билъ невъобразимо голѣмъ. По нужда у народа често се е прибѣгвало до разни прѣкори, чието число обаче тѣй сжщо е ограничено, та и съ това неразбориитъ невинаги се премахвали. Мустафа Кемалъ наложи, щото всѣки да си избере и едно семейно име, което вече си остава постоянно за потомцитъ на дадено

семејство. Тази мжчна реформа сега постепено се прилага. Въ свръзка съ езика е и твърде безогледното прокарване на турската национална идея по отношение на нетурските малцинства, на които се предоставя, или да склонят да се изравнят съ турците като възприемат тяхния езикъ, или да се изселят. Отъ друга страна съ усилен държавни срѣдства се поощрява преселването въ Турция на турско население отъ съседнитѣ страни.

Твърде забавна е историята на носията касателно покриването на главата у мъжете въ течение на вѣкове отъ Мохамеда насамъ, докато най-сетне фесътъ се установява като обща носия, съ сила наложена отъ реформатора султанъ Махмудъ II. въ 1829 година. Фесътъ е замѣстилъ разнитѣ чалми и турбани, чрезъ които се отличавали едни отъ други отдѣлни съсловия, представители на държавната и вѣрска иерархия, а сжщо и нетурските поданици на държавата. Характерно явление за менталитета на турците е, че тѣ винаги съ шапката сж свързвали и религиозенъ симболизъмъ. Противъ реформата, съ която се е наложилъ фесътъ, турците се бунтували, считайки го за гяурска носия. Съ време това се забравя, и фесътъ, както по-рано турбанътъ, получава сжщо таково символично значение на народенъ и религиозенъ турски духъ. Като първо начало на измѣстването на феса е въвеждането отъ младотурците въ 1908 год. на калпака, главно въ войската. У народа това нововъведение не бѣ отишло далече, понеже и нѣмаше задължителенъ характеръ. Напротивъ пълното премахване на феса Кемалъ прокара чрезъ законъ, допускащъ изключение само за вѣрските служители, ходжитѣ, и то само за тѣзи, които официално сж признати за ходжи. Първомъ презъ пролѣтътъ 1925 год. се въвежда въ войската носенето на военна шапка съ козирка вмѣсто калпакъ. При молитва шапката се обръща съ козирката назадъ, за да не прѣчи на челото да се допира до земята. Следъ това Кемалъ самъ съ личенъ примѣръ агитира въ полза на европейската шапка, обяснявайки въ духовити публични речи предимството на последната, подходяща къмъ европейското облѣкло, възприето преди това отъ голѣма частъ градско население (вж. 123 нат.). За чудо и тази реформа, която се счита отъ ислямска гледна точка толкова революционна, колкото и унищожението на калифа, Кемалъ е можалъ да прокара безъ важни сътресения въпрѣки насилственото ѝ налагане безъ огледъ, че въ страната не е имало въ момента достатъченъ запасъ отъ европейски шапки та голѣма частъ отъ населението временно е ходила гологлава.

Въ връзка съ новата шапка изпъква въпросътъ за снемането ѝ отъ главата по европейски, което е тъкмо противно на турската традиция, свързана съ вѣрски предразсѣждъкъ, именно да не се сменя фесътъ предъ общество или въ джамия. И тази реформа Кемалъ успѣва да наложи.

Не по-малко радикална и рискована е и реформата, която ангорското правителство предприе въ 1925 год. съ решението си да се затворятъ всичкитѣ текета, сир. всички турски манастири, и да се разтурятъ всички турски религиозни сдружения. Това последното особено засегна тритѣ главни дервишки оредена — на руфайтѣ, мевлевитѣ и бек-

ташиитѣ, за които авторътъ дава любопитни подробни сведения. Между тѣхъ по-важна е сектата на свободомислящитѣ бекташии, чието влияние е било въ миналото далечъ разпрострѣло се и срѣдъ управителнитѣ кръгове на Турция. Но сега въ наше време тѣзи три секти вече бѣха изгубили значението си; тѣхниятъ горещъ мистицизъмъ, който нѣкога ги е въодушевявалъ, съвсемъ бѣ истиналъ, така че Кемалъ е можалъ безъ да срещне противодействие да отстрани и тѣхъ отъ духовния животъ на турското общество, сега склонно да върви по пътя на европейската цивилизация.

Преходътъ къмъ новата цивилизация е добре обрисованъ въ главата „Отъ една цивилизация къмъ друга“ (D'une civilisation à l'autre, 158 нт.). Той се ознаменува съ редъ реформи, дълбоко засѣгащи въ частния животъ на турчина, въ неговитѣ обичаи и най-интимни предразсѣдъци. Преди всичко тѣ засегнаха облѣклото на мъжете, като се отмѣниха главно параднитѣ златошити пѣстри долмани и потури, вмѣсто които, по решение на народното събрание, се предписва като официална дреха черно облѣкло. При отварянето на парламента презъ есента 1925 год. всичкитѣ турски депутати безъ изключение се явили въ фракъ, бѣла риза, бѣла яка и черни обуца. По важна е промѣната на женската носия. Кемалъ се явява първъ най-горещъ привърженикъ на еманципацията на турската жена, като се обяви решително и противъ тънкото фередже (вуаль), съ което туркинята още прикриваше лицето си. Борбата противъ пълното закриване на лицето и главата (т. нареч. чаршафъ и пече) почва отъ 1908 год. следъ младотурската революция. Кемалъ я довърши съ пълното отхвърляне на последнитѣ остатъци отъ тая робска традиция, спѣваща социалния напредѣкъ повече отъ всичко друго. Тази най-смѣла реформа благоприятно се е отразила и въ економическо отношение на турското слабоимотно общество. Жената по-рано не е могла да си изкарва прехраната съ публична работа; не е било позволено да се даватъ стаи подъ наемъ на чужди хора, необходимо е било да се дѣли квартирата на отдѣление женско и мъшко. Танцуването е било забранено у турцитѣ дори и между полово еднакви. Всичко това Кемалъ успѣва да премахне. Следъ първия балъ въ Смирна, гдето самъ Кемалъ е повелъ танцитѣ, въ Турция се разразила лудешка охота къмъ танци, и Цариградъ, разбира се, е билъ рекордъ съ многобройни балове въ полза напр. на червения полумесецъ, на защита на децата, на съюза на женитѣ, на инвалидитѣ, на туриститѣ, на лигата на авияцията и пр., които безъ прекъсване сж следвали. Сжщото е било и въ Ангора, Смирна и по другитѣ градове. Танцовални курсове всѣгду се развѣдили, и новъ занаятъ се явилъ — учители по танци.

Мустафа Кемалъ се загрижилъ да събуди у турцитѣ художественъ усетъ къмъ народното изкуство въ всички области — архитектурата, живописа и музиката. Коранътъ запрещава пластическо и живописно изображение на човѣка, поради което правовѣрнитѣ турци не даваха дори да ги фотографиратъ. За да разбие и този предразсѣдѣкъ, Кемалъ е заповѣдалъ да се строятъ монументални паметници съ статуи, между които неговата личностъ на много мѣста въ Турция е представена като

народенъ газѣ (победителъ). Погребалната музика, запрѣтена по-рано, се въвежда. Сжщо тѣй черната боя въ знакъ на жалейка се явява като новостъ въ живота. И недѣлната почивка не е била по-преди приѣта, защото въ корана нищо не е споменато за нея. Кемалъ реформира и лѣточислението, което почваше отъ датата на бѣгството на Мохамеда въ Мека — 622 год. следъ Христа. Голѣмото народно събрание съ законъ възприе грегорианския календаръ, който влѣзе въ сила отъ 1. януарий 1926 год. Чрезъ сжщия законъ се наложи и 24-часовия день, съ което се избѣгна бъркотията съ часоветъ „ала турка“ и „ала франка“. Много важна промѣна, прокарана отъ Кемала, е, че се унищожава неприкосновената светостъ на гробищата, поради вѣрското запрѣщение да се посѣга върху единъ гробъ, за каквато и да е целъ, почвата на който се е считала свещена—„табу“. По тази причина особено турските градове не можеха да се развиватъ, обиколени отъ пространни гробища, частъ отъ които въ самитѣ градове, най-вече въ Цариградъ, заемали цѣли обширни квартали. И тази голѣма прѣчка биде отстранена. Консерватизмътъ презъ времето на Абдулъ Хаида е отивалъ до тамъ, че окръжни управители въ провинцията сж били уволнявани, защото сж позволили да се отстранятъ нѣкои надгробни камени, които сж прѣчили при прокарването дори на едно шосе. Споредъ новитѣ наредби сега се допуска и да се слагатъ венци надъ гробоветъ. Излизало сега отъ мода и да се носятъ мъртъвцитѣ на рамене; сега вече имало и погребални коли, дори и погребални автомобили.

Голѣма реформа съ благодатни послѣдствия за народната просвѣта въ Турция е замѣстването на турската арабска азбука съ латиница. Авторътъ е посветилъ на тоя важенъ преломъ въ турската културна история, спѣвана пакъ отъ религиозни предразсѣждѣци, твърде интересни страници (185 нат.). Удивителна енергия и тактика е развилъ Кемалъ за да се възприеме новата азбука, за която лично самъ неморно е агитиралъ дълго време, докато подготви благоприятна почва въ общественото мнение. Въ августъ 1928 год. най-сетне Кемалъ официално разгласява въ Цариградъ, че предстои да се узакони латинската азбука, която най-сетне влѣзе въ всеобща употреба отъ 1. юний 1929 година.

И статистическото преброяване на населението, за първъ пжтъ извършено въ Турция, представлява голѣмъ подвигъ на Кемалското правителство поради предразсѣждѣцитѣ у населението, голѣмото му недовѣрие спрямо целитѣ на тая мѣрка и поради неграмотността му (85% неграмотни). Преброяването се е извършило на 28 октомврий 1928 год., въ резултатъ на което се указа, че цѣлото население на сегашна Турция възлиза на 14 милиона. Редовната статистическа служба, въведена сега, отстранява и бъркотията касателно възрастта на хората, поради пълна липса по-рано на каквито и да е официално установени дати на рождение.

Това, което напълно видоизмѣни живота на турцитѣ и ги приближи твърде много до цивилизованитѣ народи, е замѣната на корана чрезъ цивилно законодателство, — приемането на швейцарския цивиленъ кодексъ за основа на гражданскитѣ правни отношения въ жи-

вота. Чрезъ това се раздѣли напълно вѣрскиятъ законъ отъ цивилния, въ следствие на което се тури край и на раздѣлата на двата пола. Въ силата на новия законъ се унищожаватъ и многоженството, а въ връзка съ това се измѣнява и наследственото право, правото на собственост и пр. Тепърва съ новия цивиленъ кодексъ напълно се приравняватъ въ правата си немусулманскитѣ граждани съ мусулманитѣ, защото шериятъ по-рано бѣше законъ за правовѣрнитѣ, а „невѣрнитѣ“ не се сждѣха по него и въ сжщностъ не можеха да бждатъ граждани въ пълния смисълъ на думата. Затова предъ турскитѣ сждилища еврейнѣтъ или християнинѣтъ не е можелъ да бжде допуснатъ за свидетелъ противъ единъ мусулманинъ. Особено развоятъ на търговията е билъ крайно спъванъ отъ шериятския законъ. Новиятъ цивиленъ законъ съвсемъ измѣнява и бракоразвода у турцитѣ, процедурата на който по-рано е държала жената въ най-жалко, безправно подчинение на мъжа. Съ голѣмъ интересъ се четатъ страницитѣ, посветени на турскитѣ брачни обичаи изобщо. Само това, че се възприе швейцарскиятъ женитбенъ статутъ въ Турция, последната, както съ право се изразява авторътъ, премина отъ една цивилизация въ друга (220). Сега и женитби между мусулманки и немусулмани сж позволени, нѣщо, което въ минали времена е било невъзможно. Търпи се сега и да се откаже турчинъ отъ вѣрата си дори и да се покрѣсти.

Събудилото се национално чувство у турцитѣ коренно измѣни отношенията имъ къмъ нетурскитѣ малцинства, главно къмъ гърцитѣ, еврейтѣ и арменцитѣ. Положението на последнитѣ става до толкова непоносимо, доколкото тѣ още държатъ на своята културна автономия, като отдѣлни народности. Паролата „Турция за турцитѣ“ означава стремежъ къмъ асимилация на турскитѣ граждани и по отношение на езика. За сега чрезъ училищната си политика турцитѣ искатъ да постигнатъ, щото всички отъ нетурско потекло да научатъ да говорятъ турския езикъ. Спрямо останалитѣ въ Турция гърци въ Цариградъ се правятъ и други спънки, като се позволява да останатъ тукъ да живѣятъ само на онѣзи, които съгласно съ една клауза въ Лозанския договоръ сж били настанени (*établis*) въ Цариградъ преди 30 октомврий 1918 год. По тълкуването на смисъла на думата *établi* между турското и гърцкото правителство се води и сега голѣмъ споръ, поради което политическиятъ отношения между дветѣ страни продължаватъ да сж твърде натегнати. Главниятъ стремежъ на турската национализаторска политика е да иматъ по възможностъ въ държавата си еднородно (хомогенно) население. Върху политическиятъ събития отъ последното десетолѣтие въ Турция, като последица отъ тая политика, г. Жантисонъ подробно ни освѣтлява въ десетата глава на труда си: „Немусулманскитѣ малцинства“ (232—268), която сама по себе си е една прекрасна монография по тоя предметъ. Следващата глава върху „републиканския ислямъ“ е тъй сжщо твърде любопитна характеристика на новия духъ, който вѣе въ Турция, скжсала вече връзкитѣ си съ религиозния сентиментализъмъ и изобщо съ панислямската идея. Всжду гражданското съзнание на маситѣ вече триумфира надъ стария ислямски духъ. Турската република сѣкашъ се стреми до известна степенъ да се откъсне отъ

исляма. За това и турският печатъ при всѣки случай изтъква невмѣсването на вѣрата въ въпроси отъ политически характеръ и дава да се разбере, че книгата на пророка, коранътъ, не може вече да служи като общественъ законъ за отношенията между хората. Да се отстрани мусулманското учение, основано върху корана, отъ всички области, които прямо не засѣгатъ вѣрата, това е най-важното послѣдствие на революцията, предвождана отъ Мустафа Кемалъ. Последица отъ това е, че и въ изпълнението на самитѣ вѣрски обреди се вмѣкватъ разумни опростотворения, напр. при ежедневнитѣ молитви, въ таченето на рамазана, събуването на обувката, когато се влиза въ джамия и пр. Поради тѣзи по-либерални схващания и относително вѣрскитѣ догми вече сега може да се каже, че между турцитѣ и арабитѣ не съществува реално побратимство, както и между турцитѣ и мусулманскитѣ индийци. Също така и връзкитѣ съ мусулманскитѣ народи въ болшевишка Русия сж твърде разслабени.

Читателътъ съ любопитство следи описанието на днешната турска столица Ангора (300—328), за която до сега твърде малко се знае. Авторътъ дава подробни сведения за миналото на този исторически градъ и главно за всичко по-важно, що е извършено отъ Кемалското правителство за да придобие Ангора, която до скоро е била едно голѣмко село, видъ на европейски градъ. Въ началото на всеобщата война Ангора е имала до 40,000 жители. Въ 1920 година, следъ изселването на гърцитѣ и арменцитѣ, тая цифра е спаднала на 30,000, а сега тя се е качила до 60,000.

Авторътъ завършва книгата си съ единъ оптимистиченъ погледъ въ бждещето на Турция. Тя ще продължава да върви по начертания пътъ на революционния духъ, олицетворенъ отъ Мустафа Кемалъ, който както и Петъръ Велики се е опълчилъ противъ рутината, предразсѣждцитѣ и фанатизма.

Л. Милетичъ.

Maurice Pernot, Balkans nouveaux. Paris, 1929. 8°. 250.

Френскиятъ публицистъ М. Перно, който отъ двадесетина години насамъ е обнародвалъ съчинения върху политически и стопански въпроси досежно Полша, Италия, Германия, Египетъ и Далечния изтокъ, се спира въ гореозначената книга на балканскитѣ страни, които той е обиколилъ неотколе въ продължение на нѣколко месеца. Въ четири отдѣлни глави („Възродена Гърция“, „България на работа“, „Велика Ромъния“, „Югославия на изпитание“) и заключителни думи, авторътъ се опитва да предаде впечатленията си отъ тѣзи страни при новитѣ условия, които се създадоха отъ войнитѣ насамъ, и изпитнитѣ, които тѣ преживѣха. Между друго особенъ интересъ той проявява къмъ взаимнитѣ връзки между тѣзи народи и нуждата отъ по-тѣсно сътрудничество въ държавния имъ и стопански животъ.

Въ този редъ на мисли авторътъ навлиза въ областта на труднитѣ проблеми и спорнитѣ въпроси, които разединяватъ балканскитѣ народи. Тукъ именно той се натъква и на македонската проблема, по

която застава на едно не само отживяло времето си становище, но и издава некомпетентността си по един въпрос, който сам той признава, че е главната пръчка за споразумение и мир на Балканите. Като възприема гледището на нашия социалистически водач Янко Сакъзов, с когото е разговарял в София, което, тъй както е предадено, не се отличава от това на покойния земеделски трибун Ал. Стамболийски, а именно, че Македония била злата ориса на България, той пише, че се е въздържал да даде сам мнение по този „ужасен въпрос“; че бил отказал да го направи предмет на една анкета, когато му предложили това в София, сетне в Българска, защото учените етнографи и лингвисти си били дали достатъчно труд за това. Най-обективните между тях (авторът не казва кои) били на мнение, че съществува македонска проблема, гдето се примесвали славянски, гръцки и албански спорове за наследство, и един македонски диалект, който не бил ни сръбски, ни български, и вариал според областите, и дипломатите не могли да дадат по-правилно заключение по въпроса. Войната наложила на този въпрос едно разрешение, което не било по вкуса на всички, но България била теглила последиците от поражението си в 1913 и 1918 год. Сега тази проблема се повдигала наново, поради стари съперничества и чужди влияния, които я усложнявали и изостряли.

Видно е от всичко гореказано, че авторът изразява официалното гледище на победителите в последната война, което държи за новосъздаденото положение и търси аргументи, за да оправдае новите завоевания на съюзниците. Авторът не може да не знае, че не само всички учени етнографи и лингвисти през 19-я век, та и до днешен, не са имали две мнения за народността и езика на македонците, но че и европейските дипломатически архиви са пълни с документи, които свидетелствуват за българската народност на най-голямата част от македонското население. Да се твърди днес, когато един милионен народ гине под тежко робство, че македонската проблема се състояла в славянски, албански и гръцки спорове за наследство, е нищо друго освен явно желание да се заблуждават светът и френското обществено мнение и да се угажда на потисниците. Че авторът иска да прикрие истината, личи и от обстоятелството, че той е обиколил цяла Гърция и говори за населението ѝ, без да спомене ни дума за българите в тази страна. И до като се застъпва с жар за словенците, останали в пределите на Италия, за това, че били преследвани и лишени от възможността да говорят и се учат на своя език, за българите в Македония не споменава ни дума.

Колкото и да се е старал да угоди на френските съюзници, в заключителните си думи авторът не е могъл да отблъсне истината: впечатленията му от новите Балкани не са оптимистични, ако и новосъздаденото тук положение да е, според него, крачка напред. При много надежди се вмъквали някои безпокойства. Спасението на балканските народи той намира в взаимното им стопанско и политическо сътрудничество. В случая трябвало да се установят преди всичко нормални отношения между Българска и София и да се

тури край на македонския тероръ. Въ деня, въ който ще се постигне този резултатъ, всички други щѣли да го последватъ. „При такова положение на тѣсно сближение“, казва авторътъ, „албанскиятъ въпросъ, пангерманистскитѣ аспирации и болшевишката опасностъ не ще бждатъ страшни за Балканитѣ.“ Съ какви срѣдства обаче ще се дойде до това сближение между двата народа и какъ ще се тури край на македонския въпросъ, авторътъ не е искалъ да каже.

М. Романска.

Проф. Д-ръ Тарановски, Увод у историју словенскихъ права
Бѣлградъ, 8^о стр. 208, 1923.

Спирайки се върху съдържанието на тази книга, ще трѣбва преди всичко да отбележимъ, че авторътъ ѝ, г. Тарановски, по народностъ полякъ, е единъ отъ ония руски учени, които следъ войнитѣ бидоха поканени да заематъ катедра при бѣлградския университетъ. Специалността на Тарановски е история на правото. Но той често, паралелно съ своята специалностъ, се занимава и съ културни проблеми изъ миналото и настоящето на славянскитѣ народи, и съ това прави нѣкои отъ книгитѣ си интересни и достъпни за по-широкъ кръгъ читатели.¹ Въ духа на по-старитѣ си книги, Тарановски написа и Уводъ въ историята на славянското право, който освенъ чисто научното си съдържание има и една актуална страна, засѣгаща макаръ и по-срѣдствено всички славянски народи. Върху тая именно страна искаме да спремъ вниманието ни.

Въ глава шеста на книгата си, като разглежда общитѣ насоки въ развитието на славянскитѣ народи, Тарановски намира, че тѣ, взети като културна цѣлостъ, не сж само една желана фикция, но и една реалностъ, за правилната преценка на която е потрѣбно повече вдълбочаване и повече проумѣване.

За Тарановски, значи, славянската цѣлостъ не е само една разновидна културна цѣлостъ, но една цѣлостъ, която трѣбва отъ сега на тѣй да бжде обоснована върху единъ новъ позитивизъмъ. Учението на Тарановски черпи, тѣй да се каже, вдъхновението си отъ единъ новъ редъ на нѣщата, настѣпилъ споредъ него за славянскитѣ народи следъ общо-европейската война. Затова Тарановски не иска да работи само съ пожеланията на старата школа. За него реалнитѣ отношения на славянскитѣ народи иматъ по-голѣмо значение, отколкото фикциитѣ. Но работата не спира споредъ Тарановски тукъ. Това реалистично обоснование на нѣщата трѣбва да има

¹ По важнитѣ отъ досега излѣзлитѣ книги на Тарановски сж написани на руски, а именно: Сравнительное правовѣдѣніе въ концѣ XIX в., Варшава, 1902; Юридическіе методы въ государственной наукѣ, Варшава 1904; Норманская теорія въ исторіи русскаго права, Варшава 1909; За мѣтки о Монтескье, 1913 (Юрид. записки, кн. I). Въ по-ново време на полски писа: Z powodu setnej rocznicy dzieła Rakowieckiego, Kraków 1921; а на сръбски, освенъ разглежданата книга, още Историја словенскихъ права у польской књижевности, Београд 1922.

и своитѣ предпоставки, на прѣво мѣсто измежду които стои идеята за сближение не като платоническо, а като политическо искане. Славянскитѣ народи ще трѣбва правилно да погледнатъ на нѣщата въ живота. И за да ни наведе на опитноститѣ, които дава историята, припомня полския случай и огорчението на полския народъ отъ враждебността въ миналото на други славянски народи къмъ него. Тарановски сочи на преживѣната отъ поляцитѣ национална трагедия, за да подчертае, какъ единъ славянски народъ постепенно е билъ отстраняванъ отъ старитѣ славянофилски идеи и какъ тоя народъ самъ си създава нови посоки въ областта на тия идеи и косвено повлиява за по-късното появяване на скепсиса на руската интелигенция къмъ славянофилството. Трѣбва да отбележимъ веднага обаче, че Тарановски вика на помощъ на своитѣ изводи полския примѣръ не за да припомни днешнитѣ враждебни отношения на славянскитѣ народи, напримѣръ да припомни суровитѣ и жестоки преследвания на македонскитѣ българи отъ славянитѣ-сърби, но за да съпостави поникналата въ нѣкои полски и по-късно руски учени срѣди идея за ревизия на старото славянофилство и за измѣстването му отъ единъ по-смисленъ реализъмъ, плахо изразенъ въ учението на неославизма.

За новото потисничество отъ славянски народи надъ славянски народи, по-безчовѣчно и по-противно на свободолюбивия имъ духъ отъ всѣкога въ миналото, понятно защо бѣлградскитѣ професоръ Тарановски не споменава нито дума, съ което той се отдалечава вмѣсто да се доближи до търсенето на истинскитѣ причини, предизвикващи днешнитѣ лоши взаимни отношения въ славянския свѣтъ. Той не вижда тази славянска действителностъ; той не вижда резултатитѣ отъ практическата политика на нѣкои славянски страни, които, образуванни въ две съюзени групи, едната — чехската стопанска експанзивностъ, другата — сръбската шовинистично-национална „школа“, раздѣлятъ, а не обединяватъ нито културно нито реално славянскитѣ народи. За Тарановски като че ли съществува само едно „следвоенно“ общуване и сближение на нѣкои славянски народи; съществува и едно-страненъ позитивизъмъ на други славянски народи, къмъ които, макаръ и да не споменава името ни, между редоветѣ се чете, че отнася насъ българитѣ отъ свободнитѣ и несвободни части на отечеството ни. Следъ войната искрено общували само руси (въпрѣки скепсиса на тѣхната интелигенция) чехи и сърби. Тарановски ги споменава поименно. „Великата“ война, казва той, още ги е сближила, дала имъ да погледнатъ трѣзво на славянскитѣ отношения. Презъ тая велика война, продължава Тарановски, хиляди западни славяни и сърби, попаднали като австро-унгарски пленници въ Русия, образуватъ прѣвитѣ чехски легиони и сръбски доброволчески отряди, които съ оржие въ ржка се били за свободата на славянитѣ; хиляди руси следъ войната се настанили въ Сърбия и намѣрили гостоприемство и препитание. Може ли, запитва се Тарановски, отишелъ въ своя „Уводъ въ историята на славянското право“ толкова далече въ областта на актуални теми, отъ това сближение да не се получатъ пози-

тивните резултати за славянските народи? Отговорът му е, разбира се, положителен. Но съ това не свършва той. Нужно е, продължава той, славянските народи да не се оставят да бждат подмамвани и от неподходяния за тях германски марксизъм. Това се отнася специално до русите. Великият руски народ трѣбвало да се отърси от това чуждо нему учение. А какво ще стане, докато се отърси от това учение и се върне въ релсите на редовното, руското и славянско развитие, Тарановски не казва, но се подразбира. Блокът от други славянски народи, т. е. чехите и сърбите, ще се смѣталъ като центъръ на славянската идея и на нейното въплотение въ живота. Тия славянски народи щѣли да ръководятъ „славянската“ политика. Какъ? Както я водятъ — реалистично, съ огледъ на техни, но не на славянски постижения.

Този би билъ най-правилниятъ и логически край отъ изложението на Тарановски. До това заключение би дошелъ всѣки, който иска да хвърли погледъ върху днешната славянска действителност, независимо отъ другъ единъ въпросъ, който не е по-малко важенъ: самородна ли е тази „славянска“ политика, която се явява като инструментъ за себичните разбирания на отделни славянски народи, или тя е инструментъ на една друга, голѣма европейска политика, нѣмаща нищо общо съ сближението на славянските народи въз основа на принципа на националната свобода и „принципите на славянската култура.“

Може би Тарановски да е ималъ право да повдигне тоя актуаленъ въпросъ въ своя иначе строго наученъ трудъ. Славянските народи иматъ една особена зла сждба, различна отъ сждбата на другите културни европейски народи, а именно да се учатъ да зачитатъ взаимно въковните си културни и национални придобивки съ цената на потоци кърви. Когато обаче говори науката, ние гражданите на отделните славянски народи трѣбва да сме убедени и да знаемъ, че тя ще ни каже истината, че науката нѣма да се влияе отъ изкуствено стѣкмени и временни политически схващания, като сръбското, които въ никой случай (ето полския примѣръ!) не ползуватъ никакво славянство, а удовлетворяватъ само временни инстинкти на единъ славянски народъ да живѣе на гърба на другъ славянски народъ, инстинкти, които историята не е оставила ненаказани. Така говори науката, на която Тарановски служи.¹

Д-ръ Влад. Алексиевъ.

¹ Въ Македонски Прегледъ, год. V, кн. 2, стр. 129 ние разгледахме другъ единъ трудъ на Тарановски: превода на сръбски и попълването за сръбски нужди на Кадлецовата История на славянското право. Въ тоя трудъ сж допуснати сжщо тъй необективни третирания на историята на нѣкои славянски народи, както и въ Увода сега сж допуснати необективни третирания на славянската действителност. — Интересно е да отбележимъ освенъ това тука, че паралелно съ тая дейностъ на Бѣлградъ, която изглежда да е планомѣрна, се явява и научната дейностъ на нѣкои пражки срѣди. Напримѣръ въ последната книжка на голѣмото чехско списание за славистика „Славия“, ръководено отъ проф. Мурко (вж. Slavia, год. VIII, кн. 1, 1929)

Bilder aus der Dobrudscha. 1916—1918. Herausgegeben von der Deutschen Etappen-Verwaltung in der Dobrudscha in eigenem Verlag. Constanza 1918. 8°, 333.

Непосрѣдно преди внезапното изпразване на Добруджа отъ окупационнитѣ германски войски, вследствие на събитията отъ есента 1918, германското, етапно управление въ тая областъ, което обсегаше по-големата частъ отъ северна Добруджа, отъ старата ромъно-българска граница та на северъ до една успоредна линия южно до Бабадагъ, успѣ да издаде едно сборно съчинение върху Добруджа подъ насловъ „Картини отъ Добруджа 1916—1918“. Както се вижда отъ бележката отдолу на насловния листъ, поради настъпилитѣ тогава политически събития само тъкменото отпечатване на предговора не е могло да бжде изпълнено.

Книгата, както не може да се разбере отъ наслова, е плодъ на едно систематично проучване на Добруджа въ всѣко отношение. То е било възложено на специалисти, тогава на служба въ германската армия, всѣки отъ които е изложилъ резултатитѣ отъ своитѣ проучвания въ отдѣлна статия, съставена въ общедостъпна форма. Така първата статия, подъ насловъ „Прегледъ върху геологията на Добруджа“ (стр. 1—32), е излѣзла изъ подъ перото на Тюбингенския университетски професоръ Фридрихъ графъ фонъ Хюне, тогава поручикъ; въ втората (стр. 33—44) се разглеждатъ „Бозайниците и птицитѣ въ Добруджа“, отъ Робертъ рицаръ фонъ Добровски; третата, отъ д-ръ К. Маркусъ, поручикъ, е посветена на „Добруджа и Черно море“ (стр. 45—69), а отъ сѣщия е и четвъртата — „Риболовство въ областта на Добруджа“ (стр. 70—91). Следъ това следва статия върху „Економическото значение на Добруджа“, отъ д-ръ Х. Сюдхофъ, директоръ на германското търговско реално училище въ Букурещъ (стр. 92—109). Берлинскиятъ проф. д-ръ Карлъ Шухардтъ, известенъ археологъ, директоръ на Народоучния музей въ Берлинъ, прави прегледъ на „Изследванията върху старинитѣ въ Добруджа“, именно върху т. н. Траянови ровове между Черна-вода и Кюстенджа, върху римскитѣ паметници при Адамклисе и направенитѣ отъ германцитѣ разкопки при Кюстенджа и Черна-вода презъ есента 1917 год. (стр. 110—130). Отъ него е сѣщо статията „Едно коледно пътуване въ Добруджа преди 32 години“ (стр. 293—315).

Почти половината отъ книгата изпълнятъ „Студии върху Добруджа“ отъ д-ръ Паулъ Трегеръ (стр. 130—292), въ които, следъ нѣколко страни върху гробовитѣ могили въ Добруджа, следва обширенъ дѣлъ върху нѣмскитѣ колонии — „Нѣмскитѣ села въ Добруджа“ (стр. 140—197), гдето се излага подробно произходътъ на това нѣмско население, исто-

Сатурникъ дава една доста обстойно бележка за работитѣ на починалия миналата година проф. К. Кадлецъ, който, казва Сатурникъ, ималъ интересъ къмъ българската правна история, но който билъ констати-ралъ, че за нея ние българитѣ сме черпѣли своитѣ сведения, по нѣмане на свои материали, отъ сръбски и влашки извори, нѣщо, което не отговаря на истината, защото нашитѣ извори сж не по-малко богати отъ сръбскитѣ и влашкитѣ. Написаното е съ сѣщата тенденция, съ която работи и Бѣлградъ по отношение на повечето славянски народи.

рията на селищата, икономическото му състояние и битовитъ особености. На отдѣлно сж разгледани и „Рускитѣ секти въ Добруджа“ (стр. 197—210), докато всички други населения, включително и българското, сж включени въ една обща глава — „Къмъ историята и етнографията на Добруджа“ (стр. 210—292). Тия интересни студии на д-ръ Трегеръ, особено колкото се отнася до сведенията, които изнася за различнитѣ населения, заслужватъ по-подробно разглеждане, което въ една рецензия, особено върху една вече отдавна излѣзла книга, не може да стане. Ще се задоволя само да приведа безъ каквито и да било бележки статистическитѣ сведения, изнесени отъ него за населението въ Добруджа (стр. 282). Именно, въ обсега на германското управление къмъ края на 1917 г. били намѣрени: ромъни 95.764, българи 29.323, татари 27.398, турци 13.372, руси 7.769, цигани 6.396, нѣмци 6.084, гърци 3.931, евреи 789, арменци 261, маджари 216, италиянци 182, гагаузи 162, австрийци 150, албанци 135 души. Сетне въ по-малкъ брой отъ 100 д.: лазове, черногорци, перси, кюрди, сърби, поляци, швейцарци, холандци и английчани. Всичко 192.262 д. За частъта северно отъ германската окупационна областъ, именно за Бабадашко, Махмудийско, Тулчанско, Исаакчанско и Мачинско, които бѣха подъ окупационната властъ на българскитѣ войски, той си служи съ пресмѣтания, въ основата на които поставя последнитѣ ромънски статистики отъ преди войната, споредъ които въ градоветѣ Бабадагъ, Мачинъ, Исаакча, Тулча, Махмудия и 25 по-голѣми общини имало кржгло 90.000 д. ж. Като се прибави къмъ тѣхъ и броятъ на непресмѣтнатитѣ по-малки общини, съ огледъ къмъ тогавашнитѣ отношения, получава се изобщо цифра около 115—118.000 д. Ромънитѣ тукъ той пресмѣта не по-вече отъ 40.000 д. „Българитѣ — пише той — иматъ въ тая областъ срѣдището на своитѣ поселища. Тѣ притежаватъ между Бабадагъ и Черна и Дунавъ значителенъ брой голѣми и хубави села. Броятъ 35.000 би отговорилъ приблизително на истината“ (стр. 283). Руситѣ тукъ сж около 12.000 д., турци 7.000, татари 4.000, нѣмци 2.500, италиянци 1.500, сетне гърци 6.000, евреи 3.500 и арменци 300. Като събира добититѣ въ областъта на германското управление дани съ изчисленията му за останалата областъ той получава въ кржгли цифри следното разпредѣление на населението въ северна Добруджа по народности: ромъни 135.000, българи 65.000, татари 31.000, турци 20.000, руси 20.000, гърци 10.000, нѣмци 8.500, цигани 8.000, евреи 4.500, арменци 3.500, италиянци 2.000, къмъ които се подреждатъ още: гагаузи, маджари, албанци, лазове, черногорци, македонци, перси, сърби, поляци и кюрди (с. 284).

Особено цена придаватъ на книгата многобройнитѣ изображения, на всѣка страница по едно и по две, фотографски снимки и акварели на картини отъ природата, селища, битови сцени и типове, между които циганитѣ заематъ не последно мѣсто. Съ огледъ на тия изображения е дадено и името на книгата.

Ст. Романски.

Сборникъ Илинденъ 1903—1929. Книга VII. Въ паметъ на голѣмото македонско въстание. Издава македонско студентско дружество „Вардаръ“. София, 1929, 8^о 104.

Последната, седма книга отъ сборника Илинденъ се отличава съ нѣколко оригинални приноси къмъ историята на македонското освободително движение отъ доилинденската епоха, които заслужаватъ да се отбележатъ.

Къмъ характеристиката на Гоце Дѣлчевъ все нѣщичко допринасятъ на първо мѣсто съобщенитѣ отъ Л. Томовъ две писма на Гоце, отправени отъ Софоя въ 1902 год. (1 и 8 VI) до Иванъ М. Бележковъ, тогава пунктовъ началникъ въ Лѣджене (Чепинско). Въ писмата Дѣлчевъ се указва все сѣщиятъ неуморимъ организаторъ, който се грижи за всичко, — изпраща вестници и книги въ Македония, интересува се, да ли е уреденъ „каналътъ“ въ Разлога, поржчанъ ли е платъ за четнишки кепета и пр. Неговата принципна непреклонностъ се вижда въ второто писмо, гдето отхвърля като неприемливо известно, предложено му отъ пограничния условие, съ мотивъ, че „никога нашата организация не се ангажира и нито пъкъ се е ангажирвала нѣкога за работи, които сж вънъ отъ нейнитѣ задачи.“

По-важна е втората статия, — съобщенитѣ отъ Асѣнъ Аврамовъ „Неизнесени материали по освободителното движение въ Македония“ (8—37). Тукъ сж дадени текстуално „Уставъ на Българското революционно Братство въ Турция“ и три писма на покойния Иванъ Гарвановъ заедно съ преписъ отъ едно негово „Изложение“, изпратено до македонския конгресъ въ София въ 1899 година. Въ споменитѣ на Гарванова, които обнародвахъ въ кн. V. отъ „Материяли за макед. освоб. движение“ Гарвановъ, говорейки за „Братството“ казва, че последното имало уставъ, който се намиралъ у Колушевъ. Публикуваниятъ сега текстъ на устава е билъ намѣренъ въ преписъ между книгата на покойния Константинъ Аврамовъ, баща на автора. Отъ опредѣленитѣ въ устава „цели“ и „срѣдства“ се вижда, че съ право „Братството“ е било наречено революционно, но тъй сѣщо се вижда, че и тогавашниятъ Централенъ комитетъ на В.М.Р.О. съ право се е опълчилъ най-решително противъ излишното и пакостно създаване на една втора революционна организация въ Македония, която преди всичко неминуемо е водѣла къмъ разцепление на силитѣ и къмъ морално ослабване. Това се потвърждава и отъ дветѣ писма на Гарванова до Аврамова, и едно до Борисъ Сарафова, а сѣщо и отъ споменатото „Изложение“. Досежитѣ данни въ тѣзи документи подкрепятъ личната характеристика на Гарванова, която направихъ въ предговора къмъ споменитѣ му, гдето е казано, че честолюбивиятъ Гарвановъ страстно се е увлѣкълъ въ безумна борба противъ Централния комитетъ за да възприеме самъ той най-сетне неговитѣ начала и методи, като се преобрѣща отъ Савелъ въ Павелъ (ц. до 104). Отъ публикуванитѣ писма се вижда още, че Гарвановъ, който се оплаква отъ „партизанщина“ въ Ц. К., самъ се подава на чисто партизанска борба противъ последния, борба, която достига до умопомрачение. Въ Изложението си Гарвановъ признава, че сж-

ществуватъ две революционни организации, на едната отъ които той самъ е председателъ, и смѣта, че последната има право на съществуване, защото по-старата организация ужъ още въ началото си била поставена на „мѣстна партизанска основа“. Гарвановъ до тамъ е билъ заслѣпенъ, че е виждалъ у противниците си, между които е билъ и Д. Груевъ, само партизанска завистъ и пр. Изобщо цѣлото това „Изложение“ заедно съ писмата идатъ да обяснятъ още по-добре сериознитѣ мотиви на Ц. К. да се обяви противъ Братството на Гарванова.

Следватъ статии на Хр. Шалдевъ за боеветѣ при Кожле и Гюрище (продължение отъ VI. кн. на сборникъ „Илинденъ“), на П. Завоевъ (Първиятъ бунтъ), Ив. Георговъ (Изъ моитѣ спомени), на Д. Ивановъ (Изъ бележките на единъ четникъ), Ст. Аврамовъ (Нѣщо за сръбската пропаганда въ Македония), Ив. Бѣлевъ (Изъ миналото — единъ документъ). Заслужава да се спремъ тукъ при интересния за историята на македонското революционно движение документъ, изнесенъ отъ Ив. Бѣлевъ — Протоколътъ отъ 15 мартъ 1911 на групата, представляваща бившия Върховенъ македонски комитетъ. Следъ настѣпилото общо разочарование отъ младотурския превратъ въ една частъ отъ ръководнитѣ сръди на македонското движение узрѣва решение да се поднови дейността на В.М.Р.О. противъ Турция. Две отъ най-силнитѣ македонски революционни групи, — отъ битолския и отъ скопския революционенъ окръгъ на чело съ Тодоръ Александровъ, Тодоръ Лазаровъ, Христо Матовъ и др. се обединяватъ и поканватъ да се присъединятъ къмъ тѣхъ (съ писмо отъ мартъ 1911 год.) и дейци отъ бившия Върховенъ М. О. комитетъ. Последниятъ напълно възприелъ идеята да се възстанови революционната организация. Съ публикувания сега протоколъ съобщава своето решение на казанитѣ обединени революционни македонски групи. Въ протокола се възприема като целъ на новоподийетата борба „придобиване автономия на Македония и Одринско въ тѣхната цѣлостъ“ (точка III), а относително ръководенето на революц. организация се възприема „централизация“ на чело само съ нелегални дейци при условие, щото институтътъ „Задгранично представителство“ да се премахне. Предлагащото обединение чрезъ избиране единъ времененъ „Македоно-Одрински комитетъ“ състоещъ отъ петима, тогава не се е осъществило, но този починъ сетне имá за последица, че фактически вътрешната револ. организация на всички се наложи съ мълчаливото съгласие на върховиститѣ, които спрѣха отдѣлно да действуватъ.

Следъ още други две статии — на Г. Трайчевъ и на Илия Ивановъ, сборничето се завършва съ интересни спомени на Козма Георгиевъ „Подъ развѣто знаме“ (продължение отъ сбор. Илинденъ 1922), гдето се описва трагичниятъ край на борбата противъ турцитѣ въ Смилево и околността въ 1903 г. Даме Груевъ въ споменитѣ си, обнародвани у мене (Материяли за Истор. на макед. освоб. движение, кн. V), на кжсо разправя за сжщитѣ дни на героизъмъ и самопожертвуване на смилевчани, за които сега п. Георгиевъ, самъ тогава участникъ и очевидецъ, дава любопитни допълнения, които представляватъ цененъ приносъ къмъ историята на Илинденското въстание. Тукъ и Даме Груевъ, като личностъ и вождъ, по-ясно се очертава. Въ очерка

на Георгиевъ трогателно изпъква необикновената мъжественост на майките, жените и сестрите на въстаниците, сподѣляйки безропотно ужасите, на които сж били подложени, — най-накрай масово безчестени и убивани отъ освирепѣлия неприятель. Л. М.

Владимиръ А. Карамановъ, Кукушъ и околията му и българското управление въ тѣхъ презъ войните 1912—1913 години. Отъ —, бившъ Кукушки окръженъ управитель. Кюстендилъ 1929, 16^о, 76.

Стария, българския Кукушъ го нѣма вече; нещастieto на българското оръжие въ Кукушката битка погуби и този, бележитъ градъ въ историята на българското народно възраждане въ Македония. Затова всѣки, макаръ и малъкъ приносъ, освѣтляващъ миналото на Кукушъ, ни е добре дошелъ. А въ книжката на г. Карамановъ има нѣкои любопитни сведения, главно касаещи се до българската окупация на Кукушъ презъ балканската война и последвалитѣ я разорения, на града и селата, и бѣгството на цѣлото българско население, съпроводени съ гръцки жестокости. Авторътъ, като е билъ тогава окръженъ управитель въ Кукушъ, ималъ е възможностъ да се запознае по-отблизу и съ поминъчнитѣ условия на живота въ града и околията, та въ книжката има нѣкои дребни данни и въ това отношение. Фактитѣ сж изложени, за жалость, твърде откъслечно та е желателно, ако авторътъ разполага съ по-вече материялъ отъ своитѣ непосредствени наблюдения тогава, при даденъ случай да ги допълни.

Следъ като въ началото на книжката се говори за положение повърхнина, напояване, климатъ, население и поминъкъ въ Кукушъ и околията му (1—17), по-подробно се разказва въ втората глава за освобождението на Кукушко. Въ допълнение на това, що съобщи Н. Суринъ за родолюбието и гостолюбието на кукушани при посрѣщането на българскитѣ освободителни войски (вж. статията му „Градъ Кукушъ и кукушанитѣ“ въ Мак. прегледъ, кн. 4, год. III), у Караманова намираме сведения, между друго и за действията на македонския партизански отрядъ на чело съ Тодоръ Александровъ, за да се парализува неприятельтъ и да се предотвратятъ възможни изстѣпления отъ страна на турското население, а така сжщо и за участието на Александровъ при административната уредба на Кукушкия окръгъ, наименуванъ тогава Солунски окръгъ. Авторътъ, станалъ окръженъ управитель, дава подробности по подведомствената му административна служба, санитарнитѣ служебни мѣрки, пѣтни съобщения и др. По-интересни сж сведенията относително българската войска въ окръга, инциденти съ гръцитѣ, доброволческата военна служба на мѣстната българска младежъ. Български бѣжанци отъ окупираниотъ отъ сѣрби и гръци части на Македония разнасяли по Кукушко тревожни вести за лошитѣ намѣрения на съюзницитѣ, та недовѣрието отъ наша страна къмъ подирнитѣ твърде се засилвало. Въ четвърта глава съ интересъ се четатъ страницитѣ, въ които се описва положението въ града презъ време на кукушкитѣ боеве, следени съ трепетъ отъ ужасеното население, до трагичния моментъ, когато се е дала страшната заповѣдъ за отстѣпление предъ гръцкия на-

поръ. Следъ обѣдъ на 21 юний 1913 год. гърцитѣ влизатъ въ Кукушъ. Въ това време по новопостроения пжтъ за Долни Порой се движели отстъпилитѣ български войскови части, а следъ тѣхъ многохилядно население отъ града и селата, за да се спаси отъ гръцката свирепостъ. Описва се картината на бѣгащитѣ и на опожаряванитѣ отъ гърцитѣ български села включително и съ самия градъ Кукушъ. Кукушката трагедия ще трѣбва единъ день напълно да се обрисова съ всички по-важни подробности.

Л. М.

Документи за противобългарскитѣ действия на сръбскитѣ и на гръцкитѣ власти въ Македония презъ 1912—1913 година. Съобща Л. Милетичъ. 1929, 8°, стр. 293+XXVI. (Издание на Македонския наученъ институтъ). Цена 100 лева.

Въпросътъ, кой е отговоренъ за междусъюзнишката война презъ 1913 година, до сега не е слаганъ на сериозно научно разискване отъ българска страна, защото нещастията, които едно следъ друго сполетѣха българската държава, не ѝ дадоха възможность дори спокойно да бжде изслушвана въ своя защита, докато заинтересуванитѣ победители напотивъ успѣха отъ своя страна да втѣлпятъ на чуждестранния свѣтъ като доказанъ фактъ неистината, че българитѣ вѣроломно подготвили войната противъ съюзницитѣ си и безъ сериозенъ поводъ отъ тѣхна страна ги нападнали на 16 юний 1913 година безъ да имъ обявятъ война. Отъ тогава се изминаха шеснайсетъ години и презъ това време много нѣщо се разясни касателно причинитѣ за ужъ внезапно проявилата се вражда между бившитѣ балкански съюзници, но при все това исторически остава въпросътъ за първопричинитѣ още откритъ. А той е най-важниятъ въпросъ, а не самиятъ фактъ, коя отъ дветѣ страни въ момента на откриването на военитѣ действия е успѣла да изпревари противника си.

А до сега тъкмо на тоя второстепененъ моментъ, подъ внушението на неприятелитѣ на България се наблѣга, за да се изкара, че тя е виновна. Въ историята иматъ главно значение първопричинитѣ, защото събитията се оценяватъ и се освѣтляватъ предимно въ причинната имъ връзка. Ето затова е необходимо па и време е вече и отъ наша страна да се изнесатъ колкото може повече исторически документи за обективното освѣтление на конфликта между балканскитѣ съюзници въ 1913 год., чието видимо начало е 16-ти юний с. г., а въ сжщность датува отъ много по-рано. Въ съчинението на А. Тошевъ, Балканскитѣ войни, за което реферувамъ въ тази книга на Макед. прегледъ (вж. стр. 101—108), сж указани далечнитѣ начала на съюзнишката измѣна спрямо България, таещи се въ неискреностъта на съюзницитѣ ѝ, отколе скрито решени, какъ да е да осжществятъ завоевателнитѣ си планове относно Македония и то като използватъ и военнитѣ сили на самия български народъ.

Въ гореозначенитѣ „Документи“ сега се изнасятъ многобройни доказателства, че въ сжщность измѣната на нашитѣ съюзници

е почнала да се прилага на дѣло веднага, щомъ сръбски и гръцки войски навлѣзоха въ Македония. Успоредно съ военните действия на бойното поле по Тракия, гдето българските войски и македонските доброволчески дружини бѣха приковани въ непосилна борба съ неприятеля, въ Македония се е вършило открито и прикрито гонение, придружено съ неимовѣрни физически и морални терзания на тамошното българско население, докато най-сетне последното съ ужасъ се е видѣло грозно измамано, попаднало въ ржцетѣ на бездушни угнетители, сжщитѣ, които то въ началото на войната съ разтворени обятия бѣ посрѣщало като освободители. Отношенията между македонските българи и сръбските и гръцки окупационни — военни и цивилни власти въ Македония къмъ пролѣтѣта на 1913 година вече сж се очертали като досущъ неприятелски та е трѣбвало само единъ външенъ поводъ за да се разрази междуособната вражда въ кървава разправа, както и стана.

Документитѣ, които се съдържатъ въ гореозначеното издание, сж напълно достовѣрни, писани преди и непосредствено следъ между-съюзнишката война отъ видни представители на македонското българско население, предимно отъ българските тамъ владици, свещеници, учители, видни народни дейци и др., а нѣколко документа сж и отъ сръбски източникъ. Всичките въкупомъ представляватъ исторически материялъ, който е важенъ обвинителенъ актъ противъ тогавашните съюзници на България, виновни за нанесените на българския народъ тогава и въ последствие страшни рани, отъ които той още страда и ще страда.

Документитѣ, на брой 53, сж наредени касателно Македония подъ сърбитѣ въ 8 групи по области: I. Кумановско и Скопско, II. Тетовско, III. Велешко, Щипско, Кратовско и Паланечко, IV. Битолско, Прилепско и Ресенско, V. Дебърско и Кичевско, VI. Охридско, Ресенско и Крушевско, VII. Тиквешко и VIII. Заявления до българския министъръ-председател г. Ив. Ев. Гешовъ. — Документитѣ досежно Македония, окупирана отъ Гърция, сж изложени въ 6 групи: I. Костурско, II. Воденско, III. Енидже-Вардарско, IV. Берско, V. Солунско и VI. Заявления до българския министъръ-председател г. Ив. Ев. Гешовъ. Споредъ това въ частъ първа на книгата се излагатъ документи за поведението на сръбските окупационни власти — (стр. 1—250), а въ частъ втора за поведението на гръцките окупационни власти спрямо българското население въ Македония (стр. 250—293).

Л. М.

ЧУЖДИ ПИСАТЕЛИ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО НА ДОБРУДЖА И МОРАВСКО.

Д-ръ Н. Миховъ, Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Томъ I, II, III. София, 1915, 1924, 1929. 8°, XVIII+483; XII+378; XIII+486. (Издание на Българската академия на наукитѣ).

Съчинението на д-ръ Миховъ, за което имаме вече случай да говоримъ, е особено ценно като библиографски указателъ на източниците досежно населението на Турция и България презъ деветнадесетия вѣкъ. Съ многобройнитѣ си извадки и статистически данни отъ именити автори и трудове то дава обиленъ материалъ за изследване на българскитѣ земи презъ миналото столѣтие. Покрай сведенията за България и българскитѣ колонии въ Бесарабия, Влашко и Седмиградско, особенъ интересъ представятъ тукъ съчиненията, що засѣгатъ населението на онѣзи български покрайнини, които по една или по друга причина бидоха откъснати отъ българската земя и подхвърлени на чуждо владичество. Следъ известията за Тракия и Македония, които бѣха предадени въ Македонски прегледъ г. I кн. 5 и 6, и г. V кн. 1 и 2, остава да се възпроизведатъ и тѣзи върху Добруджа и Моравско, за да се даде представа за етнографията на тѣзи области така, както я схващатъ и чертаятъ чужди учени и пжтешественици отъ недалечното минало.

Тѣзи две области сж по-рѣдко предметъ на специални изследвания отъ страна на чужди автори по простата причина, че до преди освобождението ни тѣ бѣха органически свързани съ българската земя, както етнично, така и административно, вследствие на което не се дѣлѣха отъ нея, а се разглеждаха като български покрайнини, като се отбелязваха тамъ само чуждитѣ елементи, които съставяха малцинства на къмъ българитѣ. Въ съчинения на по-стари изследвачи, като Ами Буге, Шафарикъ и др., Добруджа е дадена изцѣло като българска областъ съ предимно българско население, при което се споменуватъ и инороднитѣ етнически групи. Тепърва следъ последното масово преселение на татари отъ Кримъ, съотношението между народноститѣ тамъ се измѣни, и Добруджа започна да се разграничава като областъ съ извънредно смѣсено население (вж. Лежанъ, Убичини и др.).

Истина е, че следъ нѣколкократното заселване на татари въ Добруджа, предприето отъ турцитѣ съ политическа цель, този народностенъ елементъ доби числено надмощие надъ българското население въ тази областъ. И все пакъ това последното остана многобройно и жизнеспособно, та редица автори го изтъкватъ като главенъ факторъ въ стопанския животъ на страната.

Колкото се отнася до Моравско, всички автори единодушно изтъкватъ българския характеръ на цѣлата областъ до задъ българска Морава, което подкрѣпятъ и свидетелства отъ сръбска страна.

Тукъ, въ български преводъ, даваме извадки само отъ онѣзи автори и трудове, които засѣгатъ въ отдѣлни глави етнографията на тѣзи две области. За по-голѣма прегледностъ сведенията за Добруджа сж дадени отдѣлно отъ тѣзи за Моравско, ако и нѣкои автори да разгле-

ждатъ и дветѣ области. Съчиненията сж дадени по азбученъ редъ на имената на авторите, както се намиратъ и въ съчинението на д-ръ Миховъ.

I. ДОБРУДЖА.

1. Allard C., *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale*. Paris (1864). p. 295.

Като говори за населението на Добруджа, авторътъ бележи:

Стр. 164. „Българи се срѣщатъ къмъ Мангалия и населятъ много села въ вжтрешността между Кюстенджа и Тулча. Тѣ образуватъ масата на населението въ Силистра, Шуменъ и Варна.“

2. Berghaus H., *Die Völker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft*. Brüssel und Leipzig, 1845—1847. 2. Bde. p. 462; VIII+336.

Т. 2, стр. 314. „На югозападъ тѣ (българитѣ) иматъ за съсѣди албанцитѣ, на северъ власитѣ покрай Дунава, презъ които тѣ въ делтата на тази рѣка преминаватъ, за да се разпростратъ по лѣвия ѝ брѣгъ, покрай долното течение на Пруть“.

3. Berio Cav., *Navigazione e commercio di Kustendje. Rapporto consolare* — (печ. въ *Bollettino consolare*. Vol. VI. Firenze, 1870. p. 458—464).

Стр. 458. „Кюстенджа . . . има около 8 х. д. жители, най-голяма часть българи и турци, много гърци и татари и нѣкои колонии отъ черкезки преселници“.

4. Boué A., *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*. Vienne, 1854. 2 T. p. p. XII+I f+352+I f; VI+345.

Т. I, стр. 107. . . . „Добруджанската страна е твърде пуста. Основата на населението е главно българска (*le fond de la population est essentiellement bulgare*), но мохамеданитѣ сж доста многобройни и сж или потомци на азиатскитѣ турци, или, въ най-голямата си часть, българи, станали мохамедани. Тѣзи последнитѣ населятъ сами паланкитѣ и селата около Шуменъ и Силистра.“

5. Bradaška Fr., *Die Slawen in der Türkei* (печ. въ *Mittheilungen aus J. Perthes' geographischer Anstalt . . . , von Dr Petermann*. Gotha, 1869. p. 441—458).

Стр. 446—454. „На северъ българитѣ иматъ на къмъ ромънитѣ за естествена граница Дунава, който ги раздѣля така, че нито единиятъ, нито другиятъ елементъ е могълъ да се разпространи масово въ насрещната на рѣката страна и да добие надмощие; (азъ имамъ тукъ естествено предъ видъ българитѣ); тѣ сж заемали малки области на насрещния брѣгъ, но това сж отдѣлни селища, които сж много интересни за етнографа, обаче безъ всѣкакво политическо значение“.

Авторътъ говори по-нататъкъ за българскитѣ колонии въ Бесарабия, гдето живѣятъ, споредъ него, около 80,000 българи, и въ Ромъния—Влашко и Молдова — около 350,000 души.

Специално върху Добруджа той пише, между друго: На едно сравнително малко пространство Добруджа има твърде разнородно и въ същото време твърде смѣсено население; но само ромънското, българското и старотатарското племе образуватъ леснитѣ елементи, които владеятъ голѣми пространства въ северна и срѣдна Добруджа. Българитѣ живѣятъ предимно около Расинското езеро и покрай морето, като се започне отъ „Татаръ-Римникъ“ почти до оттатъкъ Бабадагъ; освенъ това, има нѣкои сжщо и на други мѣста въ вжтрешността на страната, предимно между ногаитѣ, както е случаятъ особено покрай Дунава при Хърсово“.

„Досежно Добруджа Лежанъ се различава сжществено отъ Шафарика; този последниятъ отбелязва наистина, че въ Добруджа има много турци, обаче показва страната изобщо пакъ като българска. Шафарикъ е толкова повече остарѣлъ въ случая, като се има предъ видъ, че тъкмо въ тази страна, гдето вече отъ по-рано имаше много небългари, следъ Източната война сж станали значителни промѣни, и то въ вреда на славянския елементъ, защото тъкмо тукъ сж се заселили покрай своитѣ сънародници много нови татари, които е трѣбвало да напустнатъ Кримъ.“

6. Die Bulgaren (печ. въ Die Grenzboten. 36 Jahrg. I Semester I Bd. Leipzig, 1877. p. 188—198).

Стр. 189. „Българитѣ... въ Добруджа заематъ една значителна частъ отъ източната ѣ половина, както и на къмъ югъ крайбрѣжието между Ирленджикъ и Калилъ-къой“.

7. Cadiou E., Les principautés roumaines et le commerce du Bas-Danube (печ. въ Revue maritime et coloniale. T. 11. Paris, 1864. p. 66—82; 234—269).

Стр. 253. „Тулча... 28,000 д. жители. Населението се състои главно отъ българи, гърци, руси и молдавани“.

8. Die Donau in ihren natürlichen und culturgeschichtlichen Verhältnissen (печ. въ Die Gegenwart. 3 Bd. Leipzig, 1849. p. 116—149).

Стр. 133—134. ... „Въ долнодунавскитѣ земи, по дѣсния брѣгъ на рѣката, живѣятъ българитѣ. Тѣ населятъ цѣлия северенъ склонъ на Балкана, долинитѣ на р. Тимокъ, Искъръ и др., които се втичатъ въ Дунава, и редица градове покрай самата тази рѣка чакъ до устията ѣ до брѣга на Черно-море“.

Стр. 145. „Мачинъ, Исакча и Тулча сж малки български крайморски градове на Дунавската делта. Рени, Исмаилъ Килия сж бесарабски или руски“.

9. Aus Dobrudscha (печ. въ Allgemeine Zeitung № 326. 21 November. Augsburg, 1876. p. 4949—4951).

Споредъ Hellwald u. Beck, тази статия ще да е писана отъ Schweiger-Lerchenfeld.

Стр. 4950. „Политиката на османските държавници се стреми, както е известно, от нѣкое време къмъ това: чрезъ привличане лоялни мюсюлмански елементи въ Добруджа да създадатъ преграда за Дунавска България. Най-добъръ случай за това имъ даде масовото изселване на татари отъ Кримъ, които, като повече еднороденъ елементъ, трѣбваше да засилятъ автохтонното (турско) население и по такъвъ начинъ да сломятъ, колкото е възможно повече, надмощието на българославянските си съжители“.

10. Laigue, *Considérations générales sur la Dobroudja* (печ. въ *Bulletin consulaire français. Année 1880. Paris, 1880.* p. 761—775).

Авторътъ на този рапортъ е френскиятъ консулъ въ Галацъ, Де Легъ.

Стр. 762. „Територията, придобита отъ Ромъния, се изчислява на 586,600 хектара. Преди войната жителитъ ще да сж били на брой 150,000 души; презъ време на неприятелските действия тѣ ще да сж спаднали на 90,000 д., за да се покачатъ сега на 117,000 души. Населението е твърде смѣсено; то се състои отъ турци, татари, руси, българи, арменци, гърци и ромъни. Преди анексията тѣзи последнитъ съставяха твърде слабо малцинство (*une très faible minorité*). Българитъ напротивъ, съставатъ главниятъ елементъ (*au contraire les Bulgares composent l'élément essentiel*): изчисляватъ ги на 40,000 души; така че оставатъ 77,000 за шесттѣхъ останали племена заедно, или срѣдно до 13,000 д. за всѣко отъ тѣхъ по отдѣлно“.

11. Lejean G., *Ethnographie de la Turquie d'Europe*. Gotha, 1861. (Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mittheilungen) p. 38.

Стр. 29. ... „Българитъ въ околноститъ на Каварна и въ Добруджа, смѣсени съ турци, сж най-вече съсѣди на Черно-море и на Расинското езеро, поради способността имъ за риболовъ“.

12. Michel J., *Les travaux de défense des Romains dans la Dobroudja*. D'après les documents réunis pendant la mission danubienne (печ. въ *Mémoires de la Société impériale des Antiquaires de France. 3-e série. T. 5. Paris, 1862.* p. 215—258).

Авторътъ е влизалъ като членъ на Дунавската мисия за изследване римските крепости въ Добруджа.

стр. 217. „Днешното население на тази областъ (Добруджа) принадлежи къмъ 5 различни племена. По брѣговетъ на Дунава сж ромънитъ... Съседнитъ на Добричъ села въ вжтрешността на земитъ сж населени съ българи... По брѣговетъ на Черно-море до Кюстенджа живѣятъ турци въ голѣмо множество. Между Расово и Кюстенджа и на северъ до Бабадагъ сж татарските села, населени отъ колонисти, дошли въ последното столѣтие отъ Кримъ и южна Русия. Най-после на северъ при устията на Дунава, между Тулча и морето, се намиратъ казаци. Тѣ сж напустнали брѣговетъ на Донъ и Днепъръ, за да избѣгнатъ религиознитъ преследвания и сж станали турска рая, като власитъ и българитъ“...

13. *Nationalitäten in der Dobrudscha* (печ. въ Globus 38 Bd. Braunschweig, 1880. p. 335).

Стр. 335. „Статистическото месечно списание на Императорската статистическа главна комисия въ Виена (VI, бр. 1, стр. 40) дава следнитѣ данни за населението въ северна Добруджа вече следъ завземането ѝ отъ ромънитѣ подиръ Берлинския конгресъ:

„Тулчански окръгъ съ 76,707 д. ж., отъ които: 22,000 ромъни, 21,861 българи, 16,420 руси, 2,865 гърци, 2,471 нѣмци, 2,945 татари, 6,049 османци, 1,000 евреи, 788 арменци и 308 отъ други народности.

Кюстенджански окръгъ съ 30,236 д. ж., отъ които: 8,977 ромъни, 6,854 българи, 300 гърци, 3,595 татари, 10,444 руси, 51 евреи, 15 арменци.

Следователно цѣла северна Добруджа брой 106,943 д. ж., отъ които: 30,977 ромъни, 28,715 българи, 16,420 руси, 3,165 гърци, 2,471 нѣмци, 6,540 татари, 16,493 турци, 1,051 евреи, 803 арменци и 308 отъ други народности“.

14. *Neugebauer Z. F., Beschreibung der Moldau und Walachei.* Breslau, 1854. p. X + 386.

Стр. 332—386. Пътуване отъ другата страна на Дунава.

Като е изучавалъ Влашко и Молдова, авторътъ е миналъ и южно отъ Дунава. Въ последнитѣ нѣколко страници говори за България, която раздѣля на 5 части: 1. Централна България съ главенъ градъ София. 2. Дунавска България съ Видинъ. 3. Черноморска България или Добруджа съ Варна; тамъ сж се преселили много ногайски татари отъ кримската война насамъ. 4. Презбалканска България или Загора съ главенъ градъ Пловдивъ и 5. Македонска България съ Сересъ.

15. *Perrod, La Bulgarie ed il porto di Varna* (печ. въ Bollettino consolare. Vol. III. Torino, 1865. p. 347—365).

„Страната, която носи име Добруджа, ако и да е частъ отъ България, твърде се различава отъ нея по положение и история, за да не ѝ посветимъ специална студия. Населението на тази областъ се състои най-малко отъ 12 разни народности. Наброяватъ се 19,000 семейства отъ турци, татари, власи, българи, липовани, араби, казаци, гърци, нѣмци, цигани и арменци“...

16. *Peters K. F., Reisebriefe eines deutschen Naturforschers aus der Dobrudscha* (печ. въ Oesterreichische Revue 4 Jahrg. 1866. 8, 9, 10, 12 Heft. Wien, 1866. p. 151—164; 139—152; 159—172; 231—248).

Стр. 232. При населението на Добруджа авторътъ отбелязва 25,000 д. българи.

17. *Peters K. F., Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha.* Wien, 1867. 2 Thle. p. p. 64; 63.

Стр. 52. „Българитѣ (блъгари), чийто брой г. Висковичъ пресмѣта до 25,000, което ми се струва твърде правилно, не сж множество на

къмъ ромънитѣ, но по физическата си сила и усърдие въ работа ги превъзхождатъ. Съ османцитѣ и съ гърцитѣ тѣ живѣятъ по-добре отъ ромънитѣ и сж придобили голѣмъ дѣлъ въ земеделското стопанство и въ търговията съ сурови продукти. Тѣ се срѣщатъ сжщо и въ областта на лагунитѣ: въ Караманкьой, едно голѣмо село съ отлично развито коневѣдство, Пашакъшла, Кавгаджи, Чамурлии, Хамамджии, Саржгьолъ, Касапкьой и други села срещу носъ Мидия, както сж и силно застѣпени въ низината между гребенитѣ на Тулча и Бабадагъ: въ Еникьой, Конгазъ, Тръстеникъ, Аджиларъ. Башкьой и Чинели. Въ хубавитѣ долини между склоноветѣ и билото на Мачинската планинска група тѣ иматъ голѣмъ дѣлъ въ Гречъ и мнозинство въ Черна, отъ чиито 140 кжши, 25 сж турски и 2 или 3 влашки, а всички останали сж български. На югъ отъ Бабадагъ тѣ се простиратъ въ Бейдаутъ, Саржгьолъ (трето село съ това име) и Терджикьой твърде далече по височинитѣ, гдето азъ познавамъ само малко села отъ собствено наблюдение. Тѣ се смѣсватъ тукъ съ старо татарско население, което имъ отстѣпва по усърдие и грижа въ обработване на земята. Въ областта на Черна-вода и по на югъ тѣ иматъ по-голѣмъ брой села, а сжщо и на Дунава: Сеймени, Черна-вода, Расово, цела Олтина (извънъ картата), Кузгунъ; и въ областта на Делиорманъ тѣ иматъ много повече села, отъ колкото отбелязва Лежанъ. Тѣ сж силно притиснати отъ нови преселеници, но сж заседнали достатъчно здраво въ Добруджа, за да не мислятъ за изселване, както правятъ въ сѣщинска България, отъ гдето тѣ отиватъ охотно като градинари и земеделци въ Сърбия и тамъ далече превъзхождатъ мѣстното население въ работна сила." Въ бележка подъ линия авторътъ пише: „Че българитѣ въ Добруджа се занимавали главно съ риболовство, както мисли Лежанъ (стр. 29), азъ не мога да го потвърдя. Тъкмо въ тѣхната областъ всички риболови сж руси“.

18. Slawen, Russen, Germanen. Leipzig. 1843. IV + 240.

Стр. 106. „На изтокъ българитѣ допиратъ до Черно-море; отъ вливането на южния Дунавски ржавъ въ морето тази рѣка образува цѣлата тѣхна дълга северна граница на къмъ власитѣ до Видинъ и Флорентинъ; само въ отдѣлни мѣста отъ Тулча до Рени тѣ минаватъ оттатъкъ тази рѣка чакъ на вжтре въ Русия. Границата тукъ показватъ градоветѣ Измаилъ, Калпакъ, Фалчи и отъ тамъ на югъ р. Гиге, която тукъ образува границата между Русия и Влашко, между власи и българи, чакъ до Дунава“.

19. Thielen M. Fr., Die Europaeische Tuerkei. Wien 1828. p. 313.

Стр. 62. „Добруджа е населена отъ гостоприемни татари, които се дѣлятъ на две племена, оракоглу и орумдетоглу, после отъ българи, турци, гърци, евреи; татаритѣ живѣятъ въ селата и работятъ земеделство, градинарство, скотовѣдство, коневѣдство и подържатъ хиляди кошери пчели“.

20. *Die europäische Türkei und die Revolution* (печ. въ *Unsere Tage*. 2 Bd. Braunschweig, 1861. p. 747—770).

Стр. 751. „Българитѣ... Въ Добруджата заематъ значителна частъ отъ източната ѝ половина, и по на югъ крайбрежието между Ирленджикъ и Калиекъой“...

21. *Tultscha <nach einem Berichte des k. k. Vizekonsuls in Tultscha>* (печ. въ *Austria*. Wien, 1852. p. 2487—2488).

Стр. 2487. „Тулча въ България... Броятъ на населението, което преди нѣколко години е достигало едва 6,000 души, се пресмѣта, поради нѣмане на редовни регистри, само приблизително, на 16—17,000 души; по-големата частъ отъ него сж руси, емигрирали отъ Бесарабия 8,000 д., молдовани 3,000, българи 3,000, гърци 2,000, малко турци — 400 д., арменци 400, евреи 100 и още по-малко австрийски поданници“...

22. *Tultscha im Juli, 1867 (Consularbericht)* (печ. въ *Austria*, XIX Jahrg. II Sem. Wien, 1867. p. 1051—1056).

стр. 1051. „Добруджа образува частъ отъ България и, споредъ новата система на вилаета, се управлява отъ генералъ-губернаторъ на тази областъ, който има за седалище г. Русе. Поради географското си положение и още повече поради населението си (смѣсица отъ много племена, гдето наддѣлява татарскиятъ елементъ), Добруджа може да се смѣтне като отдѣлна провинция съ главенъ градъ Тулча, седалище на каймакаминъ, отъ когото зависятъ мюдюритѣ на Сулина, Кюстенджа, Меджидие и Мачинъ... Населението ѝ възлиза сега на около 179,000 д., отъ които около 54,800 принадлежатъ къмъ първичното население и 58,000 сж новопреселени въ равнината татари и черкези, отъ които 44,000 въ Тулча, Кюстенджа, Мачинъ и Сулина и 22,000 въ Меджидие.

„Първичнитѣ жители се дѣлятъ на българи, руси, липовани, поляци, турци, молдовани, нѣмци, гърци, евреи, арменци. Отъ християнското население, българската колония е най-многобройна и съ най-големо значение (*ist die bulgarische Colonie die zahlreichste und bedeutendste*). Следъ нея идатъ руситѣ и молдованитѣ“...

23. *Ubicini A., La Dobroudja et le delta du Danube* (печ. въ *Revue de Geographie*. 2e année. T. 4. Paris, 1879. p. 241—254).

Статията е писана непосредно следъ анексията на Добруджа къмъ Ромъния. Броятъ на населението авторътъ взема отъ помѣстения въ в. „Турция“ за м. юний, 1878 год., документъ, който дава за Добруджа 222,562 д. ж. въ 271 селища. Отъ това население мюсюлманитѣ възлизатъ на 134,662 д. и немюсюлманитѣ на 87,900 д.

„Цѣлото население принадлежи на 8 или 9 народности или раси; срѣщатъ се покрай турци-османлии, араби и татари—мюсюлмани; ромъни, гърци, българи—християни; евреи въ малко количество най-вече караити. Освенъ това, нѣколко стотинъ нѣмци-колонисти, въ двата окръга Тулча и Хърсово“.

„Османлиитѣ сж образували преди войната най-значителенъ дѣлъ. На брой до 110—115,000 д., ако се взематъ за база изчисленията на

Йонеску, тѣ сж били разпространени всжду, но най-вече покрай Черно-море. Татаритѣ, както ги наричатъ въ Добруджа, сж въ голѣмата си часть ногаи, чиито прадѣди сж се преселили отъ Кримъ следъ включването на тази провинция въ Русия (1784 г.). Заседнали предимно въ центъра на областта, въ казитѣ Бабадатъ и Кюстенджа, тѣ образуватъ малка автономна община, която се управлява сама подъ властта на единъ наследственъ ханъ, който е зависимъ отъ Портата и живѣе въ Чаталъ-орманъ, между Кюстенджа и Хърсово. Кримската война отъ 1853—56 г. причини нови преселения на татари. Новодошлитѣ заседнаха въ югозападна Добруджа, гдето тѣ основаха на почти равно разстояние отъ Кюстенджа и Черна-вода, малкия градъ Меджидие (по името на бащата на сегашния султанъ Абдулъ-Меджидъ). Арабитѣ сж били колонизувани отъ султанъ Махмудъ следъ турско-египетската война отъ 1832 г. Центърътъ имъ е с. Арапкой, което Пападополу е посетилъ въ 1851 г. и което му се сторило добре населено, съ хубави кжщички. Тѣ сж малко на брой.“

Въ немюсюлманската група влизатъ руси, които Енгелхартъ раздѣля на два клона: рутени или украински казаци, дошли съ запорожцитѣ въ Турция презъ миналия вѣкъ, и московити или липовани, въ голѣмата си часть потомци на онѣзи сектанти, които, останали предани на старата вѣра, когато Петъръ Велики си присвои правата на Киевския патриархъ и се объяви за върховенъ глава на руската черква, пребѣгнаха въ Турция, за да се спасятъ отъ преследванията на официалната църква: отъ тамъ е и името имъ старовѣрци или старобратци. Първитѣ (рутенитѣ) броятъ 1000—1200 семейства, въ 15-ина села покрай Дунава отъ Хърсово до Дунавецъ; вторитѣ (московити) сж на брой 15—20,000 д. споредъ Енгелхартъ. Отдадени почти изключително на риболовство и на приготвяне солена риба, тѣ се срѣщатъ на малки групи по цѣлата дължина на долния Дунавъ. . . .

Българитѣ сж главно земеделци. Срѣщатъ се най-вече въ казитѣ на Бабадагъ и Тулча. Гърцитѣ, отдадени почти изключително на търговия, живѣятъ най-вече по крайбрѣжието на Черно-море. Срѣщатъ се само въ градоветѣ. Сегашнитѣ господари на областта (ромънитѣ), споредъ ромънина Йонеску до 3,655 семейства, сж заседнали между Дунава и морето, и покрай тази рѣка до Силистра. . . Дошли въ разни времена отъ Влашко и ромънскитѣ страни оттатъкъ Дунава, а именно отъ Бесарабия, Молдова и даже отъ Буковина и Банатъ, тѣ живѣятъ добрѣ съ турцитѣ, безъ обаче да се смѣсватъ нито съ тѣхъ, нито съ околното население, което тѣ отчасти сж ромънизували. . . Знае се, че ромънитѣ не искаха тази анексия. Тѣ биха предпочели да си запазятъ Бесарабия, която имъ е принадлежала винаги, освенъ презъ времето отъ 1812—1856. Но Европа заповѣда иначе и ромънитѣ се подчиниха; днесъ тѣ не мислятъ за друго освенъ да извлѣкатъ най-добъръ дѣлъ отъ тази пуста и полудива страна, която тѣ трѣбва да направятъ здравословна, обработваема и плодovита.“

24. Viscovich L., Zur Statistik der Dobrudscha (печ. въ Austria, XV Jahrg. Wien, 1863. p. 698-699; 715-716; 737-738; 755-756).

Стр. 698. „Главният окръгъ (губерния), чийто главенъ градъ е Тулча, обхваща Добруджа и отстъпената на турцитѣ, следъ мира отъ 1856 г., Дунавска делта...; цѣлото население брой 169,500 д., отъ които 12,000 татари, които още не сж трайно заседнали и за сега живѣятъ въ „Кабайлъ“, села на старитѣ татари. Въ 1855 г., непосредно следъ Кримската война, се преселиха около 16,000 татари отъ Кримския полуостровъ въ Добруджа, а въ 1860 и 1861 г. това преселение взема много по-голямъ размѣръ, и броятъ имъ трѣбва да е достигналъ до 60,000 д.; така че общото число на татарското население може да се пресмѣтне на 82,000 души. При тѣзи обстоятелства названието „Татарска Добруджа“, което вече биде употребено еднажъ за тази областъ отъ единъ географъ, днесъ получава известно оправдание“.

„Следъ татаритѣ, главната частъ отъ населението съставя славянскиятъ елементъ, който възлиза на 45 х. души, или около половината отъ останалото население. Съ огледъ на езика имъ тѣзи люде трѣбва да се раздѣлятъ на две групи: българи и руси, докато поляци и илирци сж застъпени само отъ ограниченъ брой... Българитѣ сж най-многобройни между всички други народности и сж представени отъ около 25,000 души; после руситѣ, къмъ които принадлежатъ разни религиозни секти, като липовани, мнемолаки, сжботници, скопци и др., образуватъ остатъкътъ отъ славянското население, защото броятъ на тукъ живѣещитѣ поляци и илирци възлиза едва на нѣколко стотици. Покрай тѣзи народности оставатъ още молдованитѣ до 12,000 д., и въ една по брой низходяща редица трѣбва да се отбележатъ гърци, евреи, нѣмци и арменци“.

25. Zustände: National-ökonomische Zustände in Bulgarien (печ. въ Journal des Oesterreichischen Lloyd. XII Jahrg. Triest, 1847. № 107—114. p. 427).

Предполага се, че тази статия е извлѣчение отъ рапорта на австрийския консулъ въ Галацъ. Като говори за населението на България, авторътъ пише за Добруджа следното:

Стр. 427. „Най-смѣсено е населението въ областта Добруджа и въ аянствата Мачинъ, Исакча и Тулча. Тамъ се намиратъ покрай турци, българи и власи, сжщо и потомци на запорожки казаки, после липовани отъ Молдова и Бесарабия, сетне гърци отъ Архипелага и йонийци. Въ всички български търговски градове има установени много евреи, отчасти отъ испански, отчасти отъ полски произходъ; и въ по-ново време, когато толкова много евреи сж изгонени отъ Русия, и въ Влашко и Молдова не се гледа вече охотно на тѣхното натрупване, безотечественитѣ деца на Израила търсятъ често прибѣжище въ България. Броятъ на Седмоградскитѣ пастири, така наречени мокани, които съ многобройнитѣ си стада посещаватъ българскитѣ пасища, и отчасти изъ година въ година се скитатъ сжщо въ България, може да се изчисли на 3,000 души. Най-после въ Варна, Балчикъ, Тулча, Мачинъ, Силистра, Русе, Свищовъ и Видинъ сж се заселили нѣколко стотици търговци и индустриалци, именно унгарци, далматинци, италианци и нѣмци отъ Седмоградско.“

II. МОРАВСКО.

1. Boué A., Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne, 1854. 2 T. p. p. XII+1 f. +352+1 f.; VI+345.

Авторът изброява главните български градове на пътя между Сърбия и България. Между другите намираме:

стр. 60. „Нишъ е единъ населенъ български градъ; наброяватъ се тамъ 16,000 души; българското население е смѣсено съ 6,000 д. мюсюлмани. Нишъ е седалище на единъ малъкъ паша, който управлява предимно българско население. Пиротъ и Акъ-паланка сж почти единственитъ малки градове. Тукъ нѣма паланки, ако не се смѣтатъ Знеполе и Царибродъ, но има голѣмъ брой села; така че може да се смѣта, че тамъ има поне 60—80 хиляди българи.“

2. Boué A., Essai sur les limites des provinces de la Turquie d'Europe (печ. въ Mémoires de la Société de Géographie de Genève. T. III. 1862. p. 197—240).

Като определя етнографските граници на Сърбия, авторът бележи:

стр. 216. „Мжчно е за географа да начертае границата на къмъ изтокъ, защото отсамъ Морава се свършва областъта на низките планини и всѣки другъ етниченъ елементъ освенъ българскиятъ. Все пакъ водораздѣлътъ може да служи за водачъ въ този хаосъ отъ тѣсни бразди, издълбани между гориститъ планини, които на югъ надминаватъ 4,000 стѣпки височина и на северъ най-малко 3,000. Тѣй като при голѣмата бразда, която отива отъ северо-западъ къмъ юго-изтокъ между Нишка-баня и София всички води се втичатъ чрезъ Нишава въ Морава, а пъкъ изворитъ на Вардаръ, Струма и Искъръ се намиратъ само на южния склонъ на тѣзи стрѣмнини, то границата би могла да се прокара отъ къмъ тази страна, именно презъ Гурбетската планина, презъ планинитъ, които минаватъ на югъ отъ Клисуре и Трънъ, Царибродското устие и падината на Софийското поле, а отъ тамъ презъ източната страна на браздата, която минава презъ Царибродъ, та до сръбската граница, или до Грамадското устие на изтокъ отъ Нишъ. Ако човѣкъ иска да избѣгне откъсването на славянитъ отъ тази областъ отъ братята имъ въ България, както това стана въ Македония, то не би могла да се вземе друга естествена граница освенъ българска Морава подъ Сурдулица, и Нишава, отъ сливането ѝ съ последната тази рѣка къмъ Нишка-баня, отъ гдето има да се мине едно малко устие за да се отиде въ София. Границата трѣбва да мине до днешна Сърбия поне за областъта на изтокъ отъ Морава; въ този случай Нишъ ще остане български.“

„Горна Мизия . . . Тази страна има особена етнография, защото ако и българитъ да надминаватъ малко западния брѣгъ на българска Морава и басейна на Ситница, на западъ отъ Морава се намиратъ 40,000 арнаути и известенъ брой сръбски села.“

3. Bradaška Fr., Die Slawen in der Türkei (печ. въ Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt, von Dr. A. Petermann. Gotha, 1869. p. 441—458).

Въ тази статия, авторътъ Фр. Брадашка, професоръ въ Загребъ, се опитва, да даде едно правилно разграничение на южно-славянскитѣ земи.

Стр. 448. „На западъ българитѣ нѣматъ такава естествена граница както на северъ, поради което тукъ на много мѣста е мжно да се очертае тѣхната областъ на разпространение, още повече че тукъ не само че единиятъ елементъ минава въ земята на другия (както е случая съ ромънитѣ), но често и двата елемента се срѣщатъ на едно и сѣщо мѣсто. Изобщо като граница на българското племе на западъ може да се вземе р. Тимокъ, границата на кралство Сърбия, българска Морава, Шаръ-планина, горния Вардаръ и Охридското езеро. Оттаткъ тази граница преминава, ту едното, ту другото племе, затова азъ искамъ да установя това точно въ следнитѣ редове.

„Българинътъ има на северо-западъ за съседъ сърбина, сроденъ нему по племе, и тукъ той живѣе отъ Видинъ на Дунава до Брѣгово на Тимокъ; отъ тамъ етнографската граница върви по течението на Тимокъ на къмъ юго-западъ, сетне на югъ и изтокъ, заобикаля нѣкои сръбски села, отива до Сврлигъ на Тимокъ и достига с. Дражевацъ на 1½ миля западно отъ Нишъ. Българскиятъ елементъ навлиза и вжтре въ Сърбия, и кореспондентътъ на „Wanderer“ (1864 г. № 63) изкарва 240,000 българи въ Сърбия. Това число е много високо, но сигурно е, че много българи, живѣятъ въ Сърбия само че сж прѣснати; повечето отъ тѣхъ живѣятъ обаче въ източната частъ на княжеството, въ окръжитѣ Неготинъ, Зайчаръ, Княжевацъ и Алексинацъ. Лежанъ тукъ е отредилъ къмъ ромънитѣ голѣмо множество, което е българско; така Зайчаръ, Велики-изворъ и други мѣста въ околността не сж ромънски, но предимно български (s. Mittheilungen, 1866 p. 351). Особено въ наше време твърде много българи сж се преселили въ Сърбия, защото не сж могли да търпятъ тежкия натискъ поради татарското нашествие. Тѣ сж впрочемъ твърде полезенъ ферментъ за Сърбия, защото освенъ че сж близко сродни съ тукашното население, но сж и прилежни въ обработване на сръбската земя. Срещу това пкъ споредъ баронъ Реденъ (Unsere Zeit, 2 Bd, Leipzig, 1858) до 120,000 сърби живѣятъ въ България. Това сродство на дветѣ славянски племена е трънъ въ очитѣ на турското правителство и затова то тласка преселенитѣ татари и черкези най-вече тамъ.

„На югъ отъ Сърбия българитѣ се допиратъ съ шкипетаритѣ или албанцитѣ. Споредъ Шафарика българитѣ граничатъ съ сърбитѣ чакъ до Качаникъ, и само отдѣлни албански колонии се намиратъ въ тази областъ, именно при Кратово, Медока и Истрина. Лежанъ е на друго мнение: отъ една страна той приема че българската областъ се простира до изворитѣ на Нередица, а отъ друга страна, на къмъ северо-изтокъ, оспорва на албанцитѣ повече земя отъ колкото имъ опредѣля Шафарикъ; но все пакъ неговата граница остава до Баня задъ Куршумли. Срещу тѣзи данни Ами Буе твърди, че

вече въ Прокупье живѣятъ шкипетари, а Ханъ е намѣрилъ не само въ Прокупье голѣмо множество наистина турски шкипетари, но, както се е увѣрилъ самъ, казва той, шкипетаритѣ сж заели тукъ цѣлия юженъ склонъ на Ястребацъ чакъ до гребена ѝ, сиречь до сръбската граница.“

Авторътъ прави една поправка на това мнение на Хана въ смисълъ, че не всички мохамедани тукъ сж албанци, тъй като сръбитѣ отъ княжеството наричатъ въ тази областъ всички мохамедани шкипетари, че и тѣзи, които говорятъ славянски, та дори и сръбски. Като привежда мнението на Хана, споредъ което долините и равнините на българска Морава на югъ и изтокъ отъ планините сж български, а планинската земя — албанска (стр. 127, вж. рец. за насел. на Македония, Мак. прегл. г. V, кн. 2), авторътъ заключава:

(Стр. 450). „Отъ казаното до тукъ се вижда, че значителни мѣста на лѣвия брѣгъ на Морава сж още чисто български, именно почти цѣлата висока равнина „Добричъ,“ между долна Топлица и Морава, сетне долното течение на Топлица, на Пуста-рѣка и на Ябланица, между които потоци албанцитѣ вече сж достигнали на близу, после долното течение на Ветерница и дори на едно мѣсто отатѣкъ тази рѣкичка, и най-после надъ Деводинъ една тѣсна ивица земя до Лапарница. На дѣсния брѣгъ на Морава българската граница се отклонява, и то много далече, задъ Моравица и Голѣма-рѣка, сетне се приближава къмъ последната и минава задъ нея при Куманово; понатѣкъ тя обхваща Скопье въ една значителна извивка и отива на горния Вардаръ, така че долниятъ Лепенецъ остава още чисто български.“

Въ тази граница вжтре, авторътъ отбелязва албански заселища при устието на Мазурица, дѣсенъ притокъ на Морава и селото Лепеница на лѣвия брѣгъ на Морава. Но понеже истинската албанска областъ започва на 4—5 часа западно отъ Морава, авторътъ смѣта тѣзи заселища като колонии, които нѣматъ непосредна връзка съ другитѣ албански земи. Чисто албанска е споредъ него ядката на Стара Дардания или полукржга, образуванъ отъ Морава.

Споредъ Хана тукъ живѣятъ до 70,000 албанци.

4. Cucheval-Clairigny, L'avortement du congrès de Berlin (печ. въ Revue des deux mondes. 48 année, 3 période, T. 26. Paris, 1878. p. 912—917).

Като изтъква грѣшкитѣ въ решенията на Берлинския конгресъ, авторътъ бележи:

Стр. 914. „Земитѣ, присъединени къмъ Черна-гора, сж населени изключително съ албанци-мюсюлмани или католици; окржзитѣ, отстъпени на Сърбия сж населени съ албанци и българи.“

5. Zur Ethnographie der Europäischen Türkei (печ. въ Mittheilungen aus J. Perthes, geographischer Anstalt . . . von Dr A. Petermann. Gotha, 1866. p. 351).

Стр. 351. „Още една малка поправка на Лежановата етнографска карта на Европейска Турция (вж. Geogr. Mittheilungen, Ergänzungsband I) ни иде изъ Бѣлградъ, отъ единъ отъ причисленитѣ къмъ сръбското военно

министерство топографи, който е пропжтувалъ въ 1862 г. източна Сърбия, вследствие на което той, като има предъ видъ Лежановата карта, е въ състояние да я поправи поне на едно мѣсто. Върху излагащия източна Сърбия картонъ на тази карта областта на Зайчаръ на Тимокъ е отредена на ромънитѣ; обаче жителитѣ на Зайчаръ, Велики-изворъ и др. сж предимно българи, говорятъ чистъ български езикъ, иматъ своя национална носия и български обичаи. Би било приблизително вѣрно, ако цѣлата черта на дѣсния брѣгъ на Тимокъ отъ Гърлянъ до Връшка-чука, която на Лежановата карта заематъ ромънитѣ, бжде отредена на българитѣ."

6. Hahn J. G., Reise von Belgrad nach Salonik. Wien, 1861. p. 245.

Авторътъ е известниятъ австрийски консулъ въ Янина, фонъ Ханъ.

Стр. 28. „Градътъ Лѣсковецъ е раздѣленъ отъ рѣката, която тече презъ срѣдата му, на две неравни половини: по-малката на лѣвия брѣгъ се наклонява къмъ твърде стръмната падина на показанитѣ вече високи гребени и е населена предимно съ мохамедани; по-голѣмата дѣсна половина е населена съ християни-българи. Броятъ на кжщитѣ ще да е до 2400 християнски-български, 500 турски, 10 еврейски и 30 цигански, споредъ което населението трѣбва да е до 15,000 души“.

Стр. 35—39. Долината на Ветерница.

Стр. 36. „Сега да хвърлимъ погледъ въ Дардания на равнинитѣ или долинитѣ на българска Морава, които съ незначителни изключения сж населени съ българи и които затварятъ планинската земя отъ изтокъ и отъ югъ на разположеното на югозападъ Косово-поле, раздѣлено между сърби и албанци, и на тамъ достигащитѣ равнини на Ситница до задъ Новипазаръ, които, както изглежда, сж изцѣло въ властта на сръбския елементъ, така че, ако и албанцитѣ, които живѣятъ въ дарданската планинска земя да сж въ непрекъснатата връзка съ сжщинска Албания, само тѣсни ивици отъ тѣхъ могатъ да достигатъ до територията на Дрѣница на северо-западъ и до веригата на Карадагъ на югъ отъ Косово-поле. Вече самото име на последната планина говори обаче за нейния суровъ необикновенъ характеръ, въ противоположность съ плодороднитѣ, заети отъ българи заселища, отъ които тя ги отдѣля“.

Стр. 45. „Броятъ на кжщитѣ на Враня ще да е до 1000 християнски-български, 600 албански-турски и 50 цигански, което дава да се заключи за едно население отъ 8,000 души“...

Стр. 56. „Куманово... има 650 кжщи, отъ които 300 мохамедански и 350 християнски-български, а освенъ това още 20 цигански колиби, което трѣбва да даде население отъ 2,500 души“. Стр. 57. „Околността на Куманово брои 134 села, отъ които 90 християнски-български“. Стр. 75. „Прищина... За добра честь ние получихме въ Гиляни сведения, че броятъ на кжщитѣ въ този градъ (Прищина) възлиза на 3,800, отъ които 2,300 албано-мохамедански и 1,500 български-християнски“.

7. Kanitz F., *Ethnographische Verhältnisse der bulgarischen Nordwestspitze* (печ. въ *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*. Bd. 2. Wien, 1872. p. 41—45).

Авторът е известният унгарски ученъ Феликсъ Каницъ.

Стр. 43. „Както ще покаже моето графично изложение върху етнографските отношения на сръбско-българската територия, което е определено да се печата наскоро, днешната политическа граница (на Сърбия) съ рѣдки изключения, е същевременно и езикова граница между сърби и българи. Азъ казвамъ изрично езикова граница, защото нѣма никакво съмнение въ това, че днешните окрѣзи Неготинъ, Зайчаръ, Княжевацъ и Алексинацъ въ Сърбия още не преди дълго време бѣха населени съ българи. Сръбските и българските мѣста отсамъ и оттаткъ Тимокъ, които сж запазили цѣлостно своята националностъ, сж показани ясно, съгласно най-добрите източници, на моята карта, която тукъ се отличава отъ Лежановото изложение. На българската Дунавска тераса има, по чудо, само едно единствено чисто сръбско село: Братевацъ, което посрѣдъ българи и ромъни е запазило своята най-пълна независимостъ, докато въ южна Сърбия има още множество строго български мѣста.“

8. Kanitz F., *Der Balkan* (печ. въ *Mittheilungen aus J. Perthes, geographischer Anstalt*. Cotha, 1878. p. 377—380).

Стр. 380... въ цѣлиятъ юженъ склонъ на западния Балканъ, далеко оттаткъ въ Нишавската територия сж заседнали изключително българи въ компактна маса“.

9. Lejean G., *Reise in der Europäischen Türkei im Jahre 1869* (печ. въ *Mittheilungen aus J. Perthes, geogr. Anstalt von Dr A. Petermann*. Gotha, 1870. p. 288—293).

Авторът е често споменуваниятъ тукъ френски ученъ, Гийомъ Лежанъ.

Стр. 280. „Оттаткъ Прокупье се издига висока равнина, прорѣзана отъ бразди, които отиватъ къмъ Топлица и Морава, съ добра почва, много села и българско население. Мжчно е да се установи границата между сърби и българи отвъдъ Морава. Селските люде се наричатъ безъ разлика сърби и българи (сръбски, български единъ езикъ), сжщо и учените слависти, струва ми се, не сж сигурни тукъ въ работата си. Турците наричатъ твърде често сръбитъ — босняци, а българите — гявури, и азъ трѣбваше да укорявамъ строго българите (затова че забравятъ народността си?), които говорѣха съ мене турски и произнасяха тази последната дума.“

10. Mano G. H., *L'orient rendu à lui-même*. Londres, Paris, 1861 p. X + I f + CXXXIX + 534.

p. 154. „Цѣлата частъ на кралство Сърбия, включена между Морава и Тимокъ, е населена почти изключително съ българи.“

11. Sax C., Geographisch-etnographische Skizze von Bulgarien < Das Donau Wilajet > (печ. въ Mitteilungen der kais.-k. geogr. Gesellschaft. Bd XII. Neue Folge, 2 B. Wien, 1860 p. 449—432).

Авторътъ дава пълно изложение на Дунавския вилаетъ.

стр. 473. „Нишки санджакъ (6 града, 2 паланки и 548 села). Нишъ брой сега около 16,000 жители, на половина турци, на половина българи и сърби. Има 3,077 кжци. Шаркьой или Пиротъ брой до 10,000 ж. българи и турци.

12. Szabó. Reise in Serbien (печ. въ Das Ausland. 48 Jahrg. № 8. Stuttgart, 1875. p. 150—153).

Като се спира на инороднитѣ племена въ Сърбия, авторътъ пише за българитѣ:

„Българитѣ сж славянско племе, което се отличава отъ съседнитѣ сърби въ много отношения. Чувствителна е разликата преди всичко въ говоритѣ на дветѣ племена, които не сж два диалекта на единъ и сжи езикъ, а два различни, ако и сродни езици . . . Особено изпъква трудолюбието и прилежанието на това племе и неговата готовностъ да понася най-голѣми лишения, за да увеличава състоянието си. Тѣ държатъ много за народността си и неохотно се женятъ съ сърби. И понеже законътъ въ Сърбия не признава никоя друга народностъ, освенъ сръбската, естествено българитѣ тукъ нѣматъ нито свои училища, нито имъ се позволява да си служатъ официално съ своя езикъ.“

М. Романска.

Résumés des articles de la Revue.

Iv. Snégarov, La situation de l'Eglise d'Ohrida depuis la chute d'Ohrida sous les Turcs (1394) jusqu'à 1557.

Les Turcs n'ont par porté atteinte aux privilèges de l'archevêché d'Ohrida, parce qu'au début ils étaient tolérants en ce qui concernait la religion et avaient confiance dans les archevêques d'Ohrida, qui d'ailleurs se comportaient loyalement. Grâce à leur appui, le diocèse d'Ohrida commença à s'agrandir à partir du XV siècle. Ainsi, dans les dix premières années du XV siècle l'archevêché d'Ohrida réussit à soumettre sous son pouvoir les évêchés de Vidin et Sophia qui se trouvaient alors sous la juridiction du patriarcat de Constantinople. Des lettres acerbes furent échangées entre l'archevêque d'Ohrida et le patriarche de Constantinople qui fit des démarches auprès de l'empereur de Bysance, Emanuel Paléologue, pour que celui-ci défendit ses droits.

Dans la première moitié du XVI siècle, l'archevêque d'Ohrida a soustrait à l'Eglise de Constantinople l'évêché de Verria (Macédoine du Sud). Après l'Union de Florence (1439), la Moldavie et la Valachie rompirent les relations avec le patriarcat de Constantinople et reconnurent la juridiction de l'Eglise bulgare autocéphale d'Ohrida. En 1452 ou 1453, l'archevêque d'Ohrida, Nicodime, sacra Théoctiste métropolite de Moldavie.

Après l'anéantissement définitif de l'Etat serbe (1459), tout le diocèse du patriarcat d'Ipek fut annexé à l'archevêché d'Ohrida.

On ne sait pas, au juste, jusqu'à quelle date l'archevêché d'Ohrida retint sous sa juridiction ces évêchés et territoires. Il est probable que les évêchés de Sofia et de Vidin ne sont pas restés soumis à Ohrida plus tard que le XV siècle, et ceux de Verria et de Moldavie après la mort de l'énergique archevêque d'Ohrida Prohor (1550); quant à la Valachie, elle se trouvait déjà sous la juridiction du patriarcat de Constantinople au début du XVI siècle.

Déjà en 1529, le métropolite de Smédérévo, Pavel, fit des tentatives pour détacher la Serbie de l'Eglise d'Ohrida, mais l'archevêque d'Ohrida, Prohor, réussit, avec l'appui moral des patriarches de Constantinople, de Jérusalem, d'Antioche et d'Alexandrie à rendre ces tentatives inoffensives. L'Eglise serbe (d'Ipek) rétablit son autocéphalie à peine en 1557.

Vers 1530, l'Eglise d'Ohrida fut également troublée par le métropolite de Kostour, soutenu, à ce qu'il paraît, par quelques évêques des évêchés voisins. L'émoi qu'il souleva fut si grand, que le patriarche d'Alexandrie, Joachim, jugea, de son devoir, dès qu'il en fut informé, de reconforter l'archevêque d'Ohrida, Prohor, par une lettre de condoléances. La raison du

mécontentement du métropolite de Kostour n'est pas connue. On peut supposer qu'il était adversaire de la langue slave qui dominait alors dans l'Eglise d'Ohrida,

L'archevêque d'Ohrida réussit à rétablir l'ordre et la discipline qui jusqu'alors avaient été troublés par différents aventuriers. Il obtint, par ses démarches, un firman du sultan, en vertu duquel aucun membre du clergé ne pourrait recevoir une chaire épiscopale sans la décision du S-t Synode d'Ohrida et l'assentiment du cadi d'Ohrida.

Après la chute de Constantinople sous les Turcs (1453), ou à l'époque de l'archevêque Prohor, l'archevêché d'Ohrida soumit sous sa juridiction les communautés orthodoxes de l'Italie, de Venise et de la Dalmatie. Toutes ces communautés formaient un évêché nommé l'évêché italique. Ses ouailles comprenaient des Grecs, des Albanais et des Slaves (Bulgares et Serbes). En dépit des efforts du pape de Rome pour soumettre ces communautés, l'archevêché d'Ohrida les garda sous sa juridiction dans la première moitié du XVI siècle.

Prof N. S. Derjavine, Au sujet de l'œuvre littéraire de Climent de Velitchka.

L'auteur de cet article se propose comme but d'éclaircir la question suivante: Qui a composé les anciens Offices des Saints Frères Cyrille et Méthode? Examinant les opinions de ceux qui ont étudié et publié ces Offices (V. Grigorovitch, A. Gorski, Voronov, Iagić, Tounitzki etc.), l'auteur vient à la conclusion qu'il n'existe pas de réponse exacte à la question qui a composé ces œuvres, où et quand. Cependant, il juge qu'on peut admettre comme indubitables les circonstances suivantes: les anciens Offices des Saints Frères Cyrille et Méthode ont été composés dans le Sud slave, dans une atmosphère encore imprégnée des traditions et impressions de la Panoniet dans l'époque la plus proche de celle des Saints Frères.

En outre, l'auteur reconnaît que la personne qui a écrit les Offices des Saints Frères Cyrille et Méthode était un de leurs disciples immédiats.

En conclusion, et ayant en vue que le contenu réel de ces Offices est étroitement lié aux Vies „amples“ des Saints Cyrille et Méthode, l'auteur admet que ces Offices aient pu être écrits par Climent qui est l'auteur le plus probable des Vies.

L'identité entre la langue des Offices et celle des œuvres de Climent convainc l'auteur que l'hypothèse ci-dessus est assez bien fondée.

Pour démontrer cette identité, l'auteur cite une série d'expressions, de mots isolés, et de phrases entières extraits des Offices qui peuvent être considérés comme coïncidant avec des expressions des Vies „amples“ des Saints Frères Cyrille et Méthode, des œuvres de Climent (par exemple de la Prédication sur la Sainte Résurrection, de son Discours élogieux en mémoire du prophète Zahariï, etc.). Prenant en considération tout ce matériel de comparaison, l'auteur suppose que les Offices des Saints Frères Cyrille et Méthode ont peut-être été écrits par Climent.

Iv. Snégarov, La dépendance de l'Eglise de Moldavie de celle d'Ohrida au XV siècle.

Goloubinsky, Gelzer, Ireček, de même que les historiens roumains, Melhisedec, Philaret Skriban, Ksénopol, Dobreskou, admettent que la Valachie et la Moldavie ont été soumises à la juridiction spirituelle de l'archevêché d'Ohrida. De même, Iorga et Ioan Bogdan admettent que des relations existaient entre la Moldavie et Ohrida au cours de ce siècle, quoiqu'ils ne considèrent pas comme authentiques les lettres échangées en 1466 entre le voïvoda moldave Stéphan le Grand et l'archevêque d'Ohrida Doroteï. Ce fut Mihaïl Lascaris (de l'Université de Salonique) qui le premier se décida à rejeter cette affirmation dans son étude „Ioachim, métropolitain de Moldavie, et les relations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de Péc et l'archevêché d'Achris au XV siècle“, parce que dans les monuments écrits moldaves Nicodim qui sacra Théoctist métropolitain de Moldavie est désigné sous le nom de patriarche serbe et non d'archevêque d'Ohrida. Lascaris admet que le terme „serbe“ dans les chroniques roumaines a le sens de „yougoslave“, mais dans ce cas-ci, ce terme, selon lui, est équivalent de „d'Ipec“, parce que les archevêques d'Ohrida ont commencé très tard à s'appeler patriarches.

En effet, le premier document d'Ohrida arrivé jusqu'à nous dans lequel l'archevêque d'Ohrida est nommé „patriarche“ est de 1617; cependant, il est difficile d'admettre que Théoctist ait été sacré par le patriarche serbe et non par le chef ecclésiastique bulgare d'Ohrida quand on prend en considération les liens culturels et spirituels qui existaient entre la Moldavie et l'Eglise bulgare au cours de plusieurs siècles et également au XV siècle quand la Moldavie devint un nouveau centre de littérature bulgare, de la source de Tirnovo. L'union ecclésiastique entre la Moldavie et l'Eglise bulgare d'Ohrida était d'autant plus possible au XV siècle, que le diocèse d'Ohrida, englobant l'évêché en question, touchait à l'évêché de la Valachie, et que l'archevêché d'Ohrida n'avait pas participé à l'union de Florence, — raison pour laquelle les Moldaves avaient rompu leurs relations avec l'Eglise de Constantinople.

Contre l'opinion selon laquelle Théoctist aurait été sacré par le patriarche serbe s'élève la conviction des chroniqueurs roumains du XVII et XVIII siècles qu'après le concile de Florence l'Eglise de Moldavie avait été soumise à celle d'Ohrida. Cette conviction s'était fondée ou sur quelques anciens monuments écrits ou, pour le moins, sur la tradition née du fait que des liens avaient existés autrefois entre la Moldavie et Ohrida.

Dans le document moldave (la chronique de Poutnik) le terme „serbe“ a été employé ou bien parce que l'auteur de la chronique ne faisait pas une nette distinction entre les Serbes et les Bulgares et considérait l'archevêque d'Ohrida comme le chef spirituel des Bulgares et des Serbes, comme il l'était en effet à ce moment, ou bien parce qu'il confondait l'archevêque d'Ohrida Nicodim avec le patriarche d'Ipec, contemporain et portant le même nom.

L'affirmation de Ioan Bogdan, adoptée par Lascaris, que les lettres de Stéphan le Grand et de l'archevêque Doroteï ne sont pas authentiques peut

être discutée. De ce que dans les chroniques moldaves on ne parle pas des métropolites Vissarion et Makariï, mentionnés dans ces lettres, on ne peut conclure qu'ils n'ont pas existés, comme déjà le remarque, très justement, Iatimirsky. Il est possible, en particulier, que Vissarion ait été métropolite de la ville moldave Roman. Si on admet que les lettres en question ne sont pas authentiques, on ne peut établir quel but poursuivait le falsificateur: elles ne justifient pas l'aspiration de la Moldavie à s'acquérir une indépendance ecclésiastique, car elles représentent des documents qui servent de base aux prétentions de domination des archevêques d'Ohrida sur l'Eglise de Moldavie.

La forme sous laquelle ces lettres sont arrivées jusqu'à nous est celle de copies que le copiste d'Ohrida a annexées au „Zakonnikъ“ du diacre Dimitre Kratovsky pour prouver par un document la dépendance de la Moldavie (la Dacie) de l'Eglise d'Ohrida indiquée dans ce monument.

Prof. A. M. Sélichtchev, La famille de D. Miladinov. Extraits des rapports du consul M. Hitrovo (1864).

On sait que D. Miladinov est mort en martyr, après avoir été calomnié auprès du gouvernement turc par des milieux appartenant au patriarchat grec de Constantinople. Dimitre Miladinov a été arrêté à Constantinople, ainsi que plus tard son frère Constantin; tous deux y moururent en martyrs.

Le professeur A. Sélichtchev donne des informations intéressantes sur la famille de D. Miladinov, extraites des rapports du consul russe à Monastir M. Hitrovo (1864) et concernant les luttes nationales entre les Bulgares et les Grecs, rapports qui se trouvent dans les Archives du Ministère des Affaires étrangères de Russie. Ces documents révèlent quels moyens cruels, inhumains ont été employés dans cette lutte par les représentants en Macédoine du patriarchat de Constantinople. L'œuvre nationale et culturelle du maître d'école bulgare D. Miladinov avait éveillé une haine sauvage et un désir inassouissable de vengeance chez les métropolites grecs. Ils dénoncèrent Miladinov auprès des autorités turques comme une personne dangereuse pour l'Etat qui soulevait la population contre les autorités et l'influait en faveur de la Russie. Ces calomniateurs mirent à profit le voyage qu'il fit à travers la Macédoine dans le but de quêter de l'argent destiné à la construction de l'église bulgare à Constantinople. Ils se servirent aussi du fait que Miladinov conseillait à de jeunes Bulgares d'aller étudier en Russie. Dans les dénonciations on indiquait aussi que Miladinov était en relations avec les représentants de la Russie, auxquels il donnait des informations sur la population en Macédoine. Ces relations sont prouvées par un rapport du consul russe à Monastir, M. Hitrovo, et une de ses lettres adressée à P. N. Strémoouhov au sujet de la famille de D. Miladinov, rapport et lettre que Mr Sélichtchev cite textuellement.

Dans le rapport du 6 septembre 1864 de Monastir, sous le № 256, le consul, Mr Hitrovo, dit qu'il a visité, dans la ville de Strouga, la famille de feu Miladinov et qu'il a pu constater personnellement la situation misérable dans laquelle sont restés sa veuve, ses cinq enfants mineurs et son

vieux père. Le consul a donné à plusieurs reprises quelque aide pecuniaire et les pauvres „chrétiens“ de Strouga ont aidé, de leur côté, de leurs modestes moyens, mais cela n'est pas suffisant pour entretenir la famille. Le consul propose au gouvernement russe d'accorder une certaine somme pour l'éducation du fils de Miladinov, Strachimir, âgé de 14 ans. Le jeune garçon ne montre pas de très grandes aptitudes, c'est pourquoi le mieux serait qu'il se préparât à devenir maître d'école ou prêtre. Selon Hitrovo, il vaudrait mieux l'envoyer terminer le séminaire de Belgrade que de l'envoyer dans un gymnase en Russie. La famille des frères Miladinov a entièrement mérité cette charité du ministère de l'Empereur.

Dans sa lettre du 10 septembre 1864, adressée à P. N. Strémoouhov, Hitrovo le prie d'agir personnellement de son côté pour que des ressources soient accordées au petit Miladinov et qu'il puisse étudier. Ce serait un péché de refuser cette aide à la famille des frères Miladinov qui ont souffert, principalement, à cause de leurs relations avec certains agents russes. „À ce moment-là, notre ambassade à Constantinople et feu le prince Lobanov n'ont pas pu, ou n'ont pas voulu, accourir à leur aide—c'est à Dieu de les juger, dit Hitrovo; quoiqu'il en soit, ce sont les Miladinov qui les premiers sont tombés victimes des sentiments slaves nationaux éveillés dans ces contrées par nous-mêmes, et cette circonstance nous crée le devoir d'honorer leur mémoire, au moins en aidant leurs familles. Ceci sera plus tard apprécié par les slaves de même nationalité dans ce pays“. Des quatre filles de feu Miladinov, la plus grande, Tzarevka, âgée de 12 ans, montrait des aptitudes remarquables, évidemment héritées de son père. Ne connaissant pas de précédent qu'une jeune fille bulgare ait reçu son éducation en Russie, Hitrovo n'a pas osé intercéder officiellement pour la fille aussi, mais il dit qu'il doit reconnaître que ce serait une véritable bonne œuvre si on donnait à cette jeune fille la possibilité d'étudier. Elle pourrait retourner dans sa patrie comme maîtresse d'école et ainsi que son père et son oncle servir son peuple. Comme femme, elle ne serait pas aussi suspecte et poursuivie par les autorités que les hommes, maîtres d'école, ayant reçu leur instruction à l'étranger. Hitrovo a osé, par voie privée, intercéder auprès de Chichkine à Belgrade pour qu'il essayât de faire recevoir la fille de Miladinov dans l'école de filles de Belgrade.

Dans la même lettre, Hitrovo se plaint des tristes conditions dans lesquelles on vit en Turquie. L'influence de la Russie est combattue, la Turquie continue à s'affermir, soutenue malheureusement par les chrétiens eux-mêmes. Il faut beaucoup regretter la perte de personnes telles que les frères Miladinov, car elles sont fort rares parmi les chrétiens de la Macédoine. Jamais, peut-être, les Russes n'ont eu tellement besoin de pareilles personnes. Un nouveau journal bulgare vient de paraître à Constantinople „La Turquie“ organe de la propagande catholique, très hostile à la Russie. Il est évident que ce journal reçoit de grands subsides du gouvernement turc; il est envoyé gratis à beaucoup de personnes. Ceci n'est pas en accord avec les continuelles assurances d'amitié adressées par le gouvernement turc à la Russie.

St. Romansky, Les noms de quelques villes dans la Macédoine.

2. Ochridъ — Ochrida.

On n'est pas d'accord aussi sur l'origine du nom Ochridъ que porte la ville macédonienne Ochrida, située à la limite entre la Macédoine et l'Albanie et bâtie sur un coteau abrupt, penché vers la rive nord du lac portant le même nom. Au troisième siècle av. J.-C., au temps de la domination macédonienne, la ville, aussi bien que le lac, deviennent connus sous le nom de *Λυχνίς*, *Λιχνιδός*, *Λυχνίδιον*; le nom *Lychnis*, *Lychnidus* se maintient aussi pendant la domination romaine (depuis 146 av. J.-C.); il ne disparaît complètement même au IXe siècle, quand apparaît le nom nouveau de la même ville *Ἀχρίδα*, et reste en usage à côté de ce dernier nom presque jusqu'à la fin du XIIIe siècle.

Le premier qui souleva la question de l'origine du nom nouveau fut Tomaschek, émettant l'opinion, suivant laquelle la forme slave du nom Ochridъ serait basée sur le mot *chridъ* „roche“ (Felsen). En même temps il se hasarda de remarquer qu'il n'était pas impossible que le nom slave ne fût en certain rapport avec le nom ancien qui aurait été prononcé par les Illyriens *Lychnida*, comme aujourd'hui dans l'albanais, notamment dans le dialecte des Tosques, on trouve *r* au lieu de *n* (v. Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II, Wien, 1887, p. 353). Il arrive fréquemment dans la science qu'une simple observation, faite craintivement par un savant, soit reprise comme une hypothèse par un autre, et que celui-ci se mette à chercher des preuves pour l'appuyer. Aussi dans ce cas le prof. J. Ivanov, prenant comme point de départ la supposition de Tomaschek, se hâta d'affirmer que les noms *Lychnis*, *Lychnidus*, *Λυχνίς*, *Λυχνιδός*, *Λυχνίδιον*, *Ἀχρίς*, *Ἀχρίδα* Ochrida, Ochridъ étaient des noms dérivés „l'un de l'autre“. Au changement de *n* en *r* qui se serait effectué sous l'influence albanaise, d'après ce qu'a écrit Tomaschek, il ajouta encore une explication, concernant le *o* initial de la forme slave. Il écrit notamment que dans la forme slave le *o* initial au lieu de *a* représentait le remplacement régulier moyenâgeux de *ǣ* en *o* (v. Sbornik-Zlatarski, Sofia, 1925, p. 56—57, n. 2). Cette interprétation fut soumise à l'examen par le prof. Milétič qui démontra l'insuffisance des preuves qui parlent en faveur de la dérivation de la forme slave Ochridъ d'une forme *Lychnida* (dont l'existence n'est pas d'ailleurs attestée) et fit ressortir qu'il estimait toujours comme la plus admissible l'interprétation qui se basait sur l'étymologie du nom, le rattachant au mot *chridъ* (coteau). Il compare le nom Ochridъ avec les mots bulgares du type *o-kragъ*, *o-korъ*, *o-grad*a et d'autres, formés avec le préfixe *o*, et considère le *a* initial de la forme grecque *Ἀχρίς*, *Ἀχρίδα*, comme dû, soit au changement phonétique du slave *o* en *a*, soit à une étymologie populaire qui aurait rapproché le nom du mot *ἄκρίς* „pic, coteau, hauteur“. En faveur de l'interprétation d'une origine bulgare et non pas illyrienne de ce nom, il cita aussi le nom *Ἀχρίδος*, dénomination d'une région abrupte dans les Rhodopes, connue encore au Moyen Âge, qui représentait sans doute la forme grecque d'un nom slave, c'est-à-dire bulgare Ochridъ (v. Makedopregled, II, 2, p. 142 et suiv.).

Le thème en question fut aussi traité, sans s'arrêter cependant à ce dernier nom des Rhodopes, le professeur St. Mladenov, dans la „Bălgarska

Misâl“, II, 1929, p. 487 (répété dans le „Balkan-Archiv“, IV, 1928, p. 191). Il admit l'hypothèse de Ivanov, et s'attacha à expliquer phonétiquement le nom slave de la ville comme un nom dérivé de l'ancien *Λυχνίδα*. „Aus Lychnis, Lychnidos — écrit-il — Akk. Lychnida ist mit illyr.-südalb. *n* vor Vokal *Lychris *Lychrida entstanden, mit Dissimilation *Nychrida *Nuchrida, in dem man die Präposition *r*, *ev* sah, so dass der Name als Uchrida—Ochrida aufgefasst wurde (unbet. *o* ist im Bulg., Rüm., Griech. usw. dem *u* fast gleich); vgl. Zagreb — z Agram—Agram. Altslav. *o* wurde sehr offen gesprochen, so dass es sehr oft als *a* geschrieben wird; auf diese Weise entstand also die Form Achrida und dazu als Nomin. nach griechischer Art Achris“ (op. cit.).

Dans toute cette interprétation une chose est vraie, c'est que la forme grecque du Moyen Age *Ἀχρίδα*, conçue comme forme de l'accusatif sur laquelle a été reconstruit une forme de nominatif *Ἀχρίς*, provient en effet d'une forme slave, resp. bulgare Ochrida, puisqu'il est juste que le *o* slave a été prononcé assez ouvertement en comparaison du *o* grec, et dans les textes grecs *o* figure transcrit comme *a*, conf. *Ἀρδάστος*, le nom d'un prince slave de la fin du VI s., Radogostъ, *ζακάνον-zakonъ*, *Σκλαβηνοί*-Slovène etc. (v. Kretschmer, ASPH. 27,228; Weigand, Balkan-Archiv IV, 13 f.). Mais il faut observer cependant que la forme originaire bulgare qui aurait servi à former le grec *Ἀχρίδα*, avec *a* final, n'aurait pas été formé du nominatif, mais du génétif au sens de l'ablatif, étant donné que justement ces dernières formes ont servi, en général, lors de l'emprunt des noms locaux slaves dans la langue des peuples voisins, les Grecs y compris. Cela importe surtout pour les noms de villes (comp. *Θριάδιτσα* de *Средьца*, nom. *Средьсь* et autres il est déjà connu) que cette forme a été employée fréquemment, parce qu'elle a servi à indiquer l'origine, l'endroit de provenance. Donc, le grec *Ἀχρίδα* reflète un cas indirect d'une forme bulgare nominative Ochridъ. Quant à ce dernier nom, il serait incorrect de croire que le *r* de la pénultième soit le substitut de *-n-* comme dans le dialecte des Tosques, le dialecte sud-albanais d'après Tomaschek et Ivanov, ou dans l'„illyrien-sud-albanais“, comme écrit Mlad. Le plus exact à formuler ce phénomène phonétique dans le dialecte sud-albanais (tosque) est le prof. Ivanov qui, en présence de l'indication fort indéterminée de Tomaschek, précisa exactement que ce changement n'a touché que le *-n-* (intervocalique) et quelquefois seulement le *-n* (final) — intervocalique par son origine, — comme il en cita aussi des exemples: tosque urdër lat. ordinem; tosque verë lat. vinum, gr. *Φοῖνος*; tosque ëmëra, sing. ëmër, slav. imëna, sing. ime; tosque VI'ora — Valora etc. C'est pour cela aussi que Iv. admet que la fricative *x* serait disparue devant *n* et pour désigner le *n* intervocalique il écrit entre paranthèses Ly'nida en face de Lychnida, sans expliquer cependant, comment cette consonne a été restituée dans le nom Ochrida.

L'affirmation d. Mlad., suivant laquelle le *r* au lieu de *n* aurait apparu devant voyelle, est erronée et en contradiction non seulement avec tout ce qui est connu sur les conditions du rotacisme — le changement de *n* en *r* en albanais, — mais aussi avec la considération élémentaire qu'en pareil cas il n'aurait pas existé en albanais dans le dialecte des Tosques, des mots commençant par *n* suivi d'une voyelle, tels qu'on en trouve en

grand nombre sans un seul cas du dit changement de *n* en *r*. On ne saurait affirmer aussi que ce changement aurait eu lieu en „illyrien“ c'est-à-dire le préalbanais et qu'il en serait passé dans l'albanais, soit même dans un seul dialecte, celui des Tosques. La langue des Illyriens est moins connue même que celle des Thraces et malgré le lien de parenté qui unit l'albanais à l'illyrien, on ne saurait pas rapporter des traits caractérisant un seul dialecte albanais à l'illyrien. Les autres explications phonétiques d. Mlad. ne sont pas plus avantageuses. L'apparition de *n*- (initial) au lieu de „*l* dû à une dissimilation“ et surtout avec la sonante *r*, n'est pas un phénomène fréquent pour y recourir, sans l'appuyer par d'autres arguments. Rien ne prouve aussi que le grec *v* aurait désigné dans le cas *u*. La prononciation ancienne de *v* comme *u* s'est maintenue en effet très longtemps, elle a subsisté même jusqu'aujourd'hui dans certains dialectes grecs, par ex. dans le tsacone. Mais au IX s. il serait changé en *i*, comme le prouvent les mots grecs, passés en vieux bulgare (*Κύριλλος*-*Kirilъ*, *μύρον*-*mir o*, *κυπάρισσος*-*kīparisъ* etc.). Dans les mots archaïques il ne figure que graphiquement. Si on avait prononcé en ce temps-là le son *u*, il aurait été sans doute *u* palatalisé, comme il en existe aussi en albanais, et non pas *u* (bulg. *y*), de sorte qu'il faudrait avoir **Nüchrida* et non pas **Nuchrida* (cf. bulg. d'aujourd'hui: *Panagjurište*, *gjupci* etc.) Quant au son initial *n* „dû à une dissimilation“, qui aurait été conçu comme préposition *n*, *en* et qu'il détache pour obtenir la forme désirée **Uchrida*, l'auteur y voit vraisemblablement la préposition albanaise *n d ë* qui signifie *dans*, mais alors le parallélisme *A gram — z A gram* n'est pas à propos. Dans le cas présent c'est plutôt le paradigme (*εἰς τὴν Πόλιν* (dans la ville), d'où le turc *Stamboul* qu'il faudrait juxtaposer; Il convient de noter cependant que l'adjonction de la préposition avait lieu dans les cas où la préposition indiquait la direction „dedans“ et non pas dans les cas, où la préposition, ou la particule prépositive désignait l'origine. C'est pourquoi aussi que dans le grec moderne on dit *ἀπὸ τὴν Πόλιν* „de Constantinople“, sans adjonction de la préposition. Il est étrange aussi que l'auteur de l'article explique le changement de *u* en *o* dans le nom *Ochridъ* d'une forme **Uchrida* par l'affirmation que le *o* inaccentué dans le bulgare, roumain et grec se prononce à peu près comme *u* puisque dans ce cas-là c'est le *o* inaccentué qui pourrait passer en *u*.

Toutes ces raisonnements fantastiques deviennent complètement inutiles, si on admet la première interprétation de Tomaschek, appuyée aussi par Milétič, qui rapporte que le nom nouveau de la ville *Ochrida* — *Ochridъ* — cache le nom slave, notamment le nom vieux-bulgare *O - chridъ*. Cela devient d'autant plus nécessaire, quand on prend en considération le fait que dans d'autres endroits en Bulgarie, où on ne saurait même soupçonner un nom ancien *Λυχνίδα*, ou parler d'une population nouvellement immigrée, on trouve le même nom. C'est le cas avec le village d'*Ochrid*, arrond. de *Vratza*, situé aussi sur un coteau au dessus de la rivière *Botunja*, le long de la ligne de chemin de fer de *Lom* à *Vidin*, près station *Boïtchinovzi*. L'interprétation du nom ne présente aucun inconvénient. Le préfixe *o* n'est nullement étrange dans la formation des noms locaux dans les langues slaves: *O-brež*, dans la région de *Morava* (Serbie), *Ogorje*, *Opolje*, *Odôbje* (Slovénie) etc. Donc, il faut admettre, que jusque l'arrivée des Sla-

ves, le lac et la ville en question auraient porté le nom *Λυχνίς*, *Λυχνιδός*, qui se serait maintenu encore un certain temps pour désigner le lac, tandis que la ville aurait été débaptisée et en vue de sa situation sur le coteau, au dessus du lac, nommée par le nouveau nom slave, qu'on signale au temps de la fondation de l'Etat du roi bulgare Samouil. C'est dans ce sens qu'il faut entendre le document fréquemment cité de Anna Komnena, se rapportant à la rebaptisation de la ville *Λυχνιδός* en *Ἀχρίδα*, d'après la langue barbare du roi bulgare Samouil (*ἤν ἡ νῦν γλῶττα ἐκβαρβαρώσασα Ἀχρίδα προσηγόρευσεν ἀπὸ... τοῦ Βουλγάρων Βασιλέως... Σαμουήλ*, ed. Bonn. XII, 9. II. 174). Plus tard l'archevêque d'Ochrida Chomatian releva expressément aussi dans la biographie abrégée du St. Klément d'Ochrida que *Λυχνίδα* avait été nommée *Ἀχρίδα*, d'après la langue des Mésiens, c'est-à-dire les Bulgares (. . . *τὴν Λυχνιδὸν Ἰλλυρίων πόλιν . . . ἡ νῦν Ἀχρίς παρὰ τὴν Μυσῶν ὀνομάζεται γλῶσσαν*, v. § 6). Le nom nouveau slavo-bulgare de la ville d'Ochrida s'accorde parfaitement avec les noms nouveaux que portent d'autres villes en Macédoine à cette époque, tous d'origine slave: Prilep, Ressen, Prespa, Tétovo, Bitolia, Débr̃r etc. Lors de leur conquête de la Péninsule balkanique, les Turcs aussi n'adoptaient pas toujours les noms bulgares des villes, mais leur donnaient des noms turcs *Pirot—Charkioï*, *Tetovo—Kalkandelen* etc.

Le nom albanais de la ville d'Ochrida — *O h o r ë* a été emprunté, sans doute, au nom bulgare *Ochridъ*, où le *d* final prononcé comme *t* (asson) aurait été conçu comme terminaison de l'ablatif de la forme correspondante avec l'article, sur laquelle serait construit une forme nominative, comme cela est arrivé en bulgare, c. *l i m o n a [t a*, *s a l a [t a*; en roumain *h r i s o v [u l* etc. La même abréviation aurait servi à former aussi le nom turc de la même ville *Ochrida*.

Ivan Apostolovsky, L'ouverture de la première école bulgare dans le village de Kiretchkioï (rayon de Salonique).

En 1874, pendant l'été, un maître d'école bulgare, Hristo Zahariev, natif de Tatar-Pazardjik, arriva dans le village bulgare Kiretchkioï, près de Salonique, dans l'intention d'ouvrir une école bulgare. Les habitants du village (environ 800 familles), Bulgares entièrement abandonnés jusqu'alors à l'influence grecque, envoyaient leurs enfants à l'école grecque. L'auteur de cet article, à cette époque chantre à l'église, promit à Zahariev son concours et devint son camarade. Ils louèrent pour l'école une chambre à côté de l'église du village qui pouvait contenir de 20 à 30 élèves et, un jour, ils annoncèrent qu'une école bulgare s'ouvrirait. Les paysans acceptèrent avec joie l'invitation à envoyer leurs enfants dans la nouvelle école pour y étudier dans leur langue maternelle — le bulgare. Un peu de propagande aidant, tant d'élèves quittèrent l'école grecque et se présentèrent à la nouvelle école qu'il devint nécessaire de louer un plus grand local pour l'école. Jusqu'alors six maîtres enseignaient dans l'école grecque, avec comme directeur Eftimiadis, natif du village de Gartzko-Blatza. C'est auprès de lui que l'auteur, M-r Apostolovsky, avait appris le chant d'église.

La nouvelle école eut un grand succès. L'enseignement commençait par des prières et des chansons en bulgare, dont l'auteur cite deux de mémoire. Ce succès éveilla la haine des grécomanes du village et des quelques familles valaques qui s'y trouvaient (au nombre de 7), et ils calomnièrent les deux maîtres d'école bulgares auprès de l'évêque grec de Salonique, Joachim, qui plus tard devint patriarche de Constantinople, en disant qu'ils soulevaient tout le village, que tous les enfants avaient quitté l'école grecque, etc. Sur la dénonciation de l'évêque, le pacha de Salonique envoya des gendarmes à cheval à Kiretchkioï qui arrêterent les maîtres bulgares et les amenèrent à Salonique comme s'il s'était agi de brigands. L'auteur raconte plus loin, avec des détails fort curieux, comment ils furent jugés par le pacha lui-même. Ce dernier condamna les deux maîtres d'école à quitter Kiretchkioï et à rentrer chacun dans son lieu natal — Zahariev à Pazardjik, et Apostolovsky dans le village de Vicheni (rayon de Kostour). Cependant, au lieu de faire cela, le premier partit pour Constantinople, le second rentra à Kiretchkioï. Arrêté une seconde fois pour cette audace, il resta longtemps en prison et fut enfin obligé, pour être délivré, de prier l'évêque grec de lui pardonner; il s'excusa en alléguant son manque d'expérience, dû à sa jeunesse. L'évêque fit immédiatement les démarches nécessaires pour qu'il fut libéré. Apostolovsky partit pour Constantinople et trouva là un accueil amical à l'exarchat bulgare, où il demeura quelque temps, jusqu'à ce qu'il se fut rétabli des suites de son emprisonnement. Avec l'aide de Thodor Milkov, proche parent de l'exarque, Apostolovsky fut nommé maître d'école à Lozengrad (région d'Andrinople).

L. Milétitch, Une lettre écrite par un homme du peuple dans le parler de Krouchevo.

Le parler bulgare de Krouchevo appartient au dialecte central-occidental macédonien de Véless-Prilep-Monastir. Il y a quelques années M-r Milétitch reçut par l'intermédiaire d'un de ses anciens étudiants, Srebrén Pétrov, l'original d'une lettre écrite par un scribe à moitié illettré dans le parler populaire de Krouchevo. Cette lettre représentant un certain intérêt philologique, la copie textuelle en a été donnée ici avec des explications linguistiques, ainsi que le texte de la lettre chargé d'accents qui manquent dans l'original.

La lettre est écrite au nom d'une femme et de ses filles et adressée à son mari et à son fils, alors absents et se trouvant pour leurs affaires à Sofia. On sait que les habitants de Krouchevo, ainsi que ceux de beaucoup de contrées montagneuses en Macédoine, sont obligés, à cause du manque de ressources chez eux, de passer des années entières à l'étranger, là où ils trouvent du travail. Les femmes, les enfants et les vieillards restent à la maison et continuent à mener une vie primitive, en conservant jalousement la langue de leur région, les coutumes nationales et leurs traditions et mœurs familiales. Les hommes, quoiqu'ils passent beaucoup de temps dans des pays étrangers, se prêtent peu à une influence culturelle étrangère, principalement, parce qu'ils mènent en général une existence en commun avec leurs proches du même coin natal ou, du moins, de la même

région. C'est pourquoi, en rentrant dans leurs familles, ils n'introduisent aucun changement ni dans les habitudes ni dans la langue de leurs proches.

Cette courte lettre, en dehors de son originalité linguistique, est curieuse parce qu'on y voit l'ancien caractère des rapports entre femme et mari, enfants et père qui a été conservé à Krouchevo, et, à ce point de vue, cette lettre présente un certain intérêt ethnographique.

N. Sourine, Les huttes des Karakatchans au-dessus du village de Rojden (Région de Morihovo).

M-r Sourine, en qualité d'officier de la gendarmerie auprès de la mission russe des réformes à l'époque où les ainsi nommées „Réformes de Murtzsteg“ étaient appliquées en Macédoine, a visité, à la fin de mai 1905, le hameau formé de huttes construites pour l'été par les bergers valaques ou Karekatchans, et situé très haut dans la montagne, au-dessus du village de Rojden. Il avait été invité, dans ce but, par le chef du poste de gendarmerie, Sélim, chasseur habile. M-r Sourine accepta avec plaisir, car il était attiré non seulement par la belle chasse promise, mais aussi par le désir de voir comment vivaient ces Valaques nomades. Il avait appris par Sélim qu'une semaine auparavant des Valaques s'étaient établis dans leur station d'été, tout en haut, près du sommet Douditza. Là, presque chaque soir, arrivait près d'eux un grand et terrible ours qui saisissait soit un cheval, soit une vache et s'assouvissait tranquillement sans faire attention à ces paisibles gens qui, n'ayant pas d'armes, jetaient contre le fauve des pierres, des bâtons; l'ours se contentait de rugir effroyablement et ne fuyait pas. Après quatre heures de marche, Sourine parvint jusqu'aux huttes des Valaques qui représentaient une petite ville en miniature, 50 à 60 huttes disposées le long de ruelles droites de 3 mètres de largeur, avec une petite place, au milieu de laquelle se trouvaient une hutte-école, et une baraque en bois — la fabrique pour le fromage appelé „kachkaval“. Les hommes valaques savaient assez bien le bulgare, langue dans laquelle M-r Sourine les salua et conversa avec eux. Ils dirent qu'ils parlaient le roumain et le turc, mais Sourine entendit plus tard qu'ils parlaient entre eux aussi le grec. Il vit dans leur école une chrestomathie grecque et il aida même un enfant à traduire en bulgare un conte qui s'y trouvait. Après qu'il eut été traité avec du café et du kachkaval, Sourine, vers le soir, prit position là où on attendait l'ours; en effet, celui-ci vint et s'approcha des os d'un cheval qu'il n'avait pas achevé de ronger la veille; Sourine put facilement l'abattre et s'approprier sa précieuse fourrure; quant aux Valaques, ils étaient enchantés d'avoir été débarrassés du dangereux visiteur. Sourine a rencontré des Valaques dans d'autres endroits aussi de la Macédoine. En 1907, quand il alla en tournée dans la kaza de Katarina, limitrophe de la Grèce, il vit beaucoup de huttes valaques. C'est là que les Valaques passent l'hiver, à cause de la douceur du climat. Dans la ville même de Katarina il y avait des Valaques enrichis, des commerçants déjà grécisés. Sourine raconte un incident où des propagandeurs roumains, notamment des prêtres et des instituteurs roumains nommés dans quelques hameaux de Karakatchans furent chassés par la population, poussée par le métropolite grec de Katarina. Sou-

rine intervint auprès des autorités turques pour qu'elles ne poursuivissent pas le métropolite à cause de ce soulèvement des Valaques, et aussi pour qu'on laissât ces derniers en paix. Dans son article, Sourine renonce à parler en détail des Valaques, sur lesquels des informations détaillées ont été données dans les livres scientifiques qui en traitent, et il se contente de publier quatre des photographies de huttes valaques faites par lui et qu'il considère comme présentant un certain intérêt ethnographique, ainsi que les Valaques eux-mêmes dans leur costume original.

Matériaux linguistiques et ethnographiques.

Vassil Ratchev communique une chanson nationale dans le parler de Monastir, notée par lui dans le village de Drogrijane (région de Monastir). La chanson „Il vécut célibataire cent ans“ a un texte humoristique.

Kaltcho Déliakov communique 25 chansons populaires — d'amour, de mœurs, nuptiales, de la S-t Lazar, notées par lui dans le parler de Kostour, en écoutant des femmes de plusieurs villages de la région de Kostour dont il cite les noms. On relève de petites différences linguistiques entre ces chansons — elles dépendent du parler local du village dont chacune provient.

Comptes rendus.

A. Tochev, Les guerres balkaniques. Tome I. Les préliminaires et les causes. Sofia, 8e 1929, 436. — Compte rendu par L. Milétitch.

L'auteur du compte rendu fait ressortir la grande importance historique de l'ouvrage de M-r Tochev sur les préliminaires et les causes des dernières guerres balkaniques. Quoique cet ouvrage contienne aussi un élément personnel, dans la mesure où l'auteur parle de ses souvenirs se rapportant à l'activité qu'il déploya en qualité de ministre plénipotentiaire, tout ce qui y est exposé est fondé sur des documents dignes de foi, pour la plupart officiels. L'auteur s'est également servi avec beaucoup d'habileté de la littérature historico-politique traitant cette question.

L'ouvrage de M-r Tochev nous montre d'une façon évidente que la décision de 1912—1913 prise par la Bulgarie de combattre contre la Turquie en s'alliant avec la Serbie est due, indépendamment de la forte pression exercée par la population bulgare opprimée par les Turcs sur le gouvernement bulgare, en grande partie, à la diplomatie serbe, qui au cours des dix dernières années n'a pas cessé de suggérer aux hommes politiques qu'une union étroite était nécessaire entre la Bulgarie et la Serbie pour qu'elles puissent, avec des forces unies, libérer la Macédoine et la Vieille Serbie. Quoique les facteurs responsables bulgares se défiassent des suggestions serbes, ils finirent par s'y prêter, et, en résultat, la Bulgarie fut impitoyablement jouée par ses voisins. D'autre part, la diplomatie russe a également toujours contribué, directement ou indirectement, à amener la Bulgarie à cette fin catastrophale. Son rôle a été fatal pour la Bulgarie. Bien entendu, la faute en incombe en grande partie aux hommes d'Etat bulgares, coupables de myopie et de naïveté en matière de politique.

Entre la Russie et l'Autriche existait une rivalité: laquelle l'emporterait en habilité et dépasserait l'autre par son influence dans les Balkans? La Serbie a su tirer profit de cette situation, de même qu'elle a réussi à profiter, sans aucun scrupule, des intérêts opposés entre la Bulgarie et la Grèce, et qu'elle a servi la Turquie contre la Bulgarie. Aucun sentiment slave n'a pu arrêter la Serbie dans sa politique antibulgare, principalement en ce qui concerne la question macédonienne. Tandis que les Bulgares étaient enclins à se contenter, en fin de compte, seulement de réformes politiques en Macédoine dans l'esprit du traité de Berlin, ou avec des droits autonomes plus larges sous la souveraineté de la Turquie, les Serbes ne voulaient pas en entendre parler, et faisaient tout pour empirer la situation en Macédoine, afin que la Bulgarie fut enfin persuadée que les terres bulgares de la Macédoine ne pourraient être délivrées des Turcs que par le partage de la Macédoine entre la Serbie et la Bulgarie, au sujet duquel la diplomatie serbe ne cessait d'insister.

Cette question, notamment le partage des „sphères d'influence“ en Macédoine, a été longuement débattue au cours des relations éternellement tendues entre la Serbie et la Bulgarie, jusqu'à ce que cette dernière, par le traité du 28 février 1912, s'entendit enfin avec la Serbie sur le partage éventuel de la Macédoine.

L'auteur du compte rendu fait la critique du livre de M-r Tochev, principalement au point de vue de trois facteurs: 1-o la tactique dont se servit la diplomatie serbe pour tenter la Bulgarie, 2-o la conduite de la diplomatie russe qui secrètement et ouvertement encouragea les Serbes dans leurs aspirations de conquête de la Macédoine, 3-o la myopie des hommes d'Etat bulgares qui eurent confiance dans les rivaux séculaires de la Bulgarie et furent, en conséquence, joués par eux.

1. Les Serbes ont toujours jugé que, vu le grand renforcement du sentiment national bulgare chez les Bulgares de la Macédoine et leur progrès intellectuel, grâce aux nombreuses écoles et autres institutions culturelles bulgares, ils devraient enfin conquérir la Macédoine par la force des armes, en se servant, si possible, des forces militaires bulgares contre la Turquie. M-r Tochev donne, dans son ouvrage, d'intéressantes preuves de ce fait. Ces projets serbes arrivèrent à leur plein développement quand le roi Pierre monta sur le trône. C'est alors que fut élaboré un programme détaillé pour l'action de la propagande serbe en Macédoine, et dans ce but fut institué auprès du Ministère des Affaires étrangères à Belgrade une section spéciale — „Section culturelle — consulaire.“ Après la paix de San Stéfano, la Serbie ne cacha plus ses projets d'hégémonie dans la Péninsule balkanique. L'homme d'Etat serbe Milovanovitch déclara que les Serbes voulaient la Macédoine pour avoir une issue sur la Mer Egée, que Salonique devait être serbe, Dédé-Agatch et Kavala—bulgares. Vers la fin du siècle dernier, la presse serbe déclarait ouvertement que si les Bulgares désiraient sérieusement une alliance serbo-bulgare, ils devaient, une fois pour toutes, renoncer à jeter les yeux sur la rive droite du Vardar.

Quoiqu'il fut évident que la propagande serbe en Macédoine était en flagrante contradiction avec l'idée d'un rapprochement serbo-bulgare, les hommes d'Etat bulgares ne réagissaient que faiblement contre les agissements

serbes. Le cabinet de Stoïlov était prêt à s'entendre avec la Serbie, quoiqu'il sût les exigences démesurées de celle-ci au sujet de la Macédoine. Après la révolution jeune-turque, Milovanovitch se met de suite et systématiquement à solliciter le gouvernement bulgare à conclure un traité contre la Turquie et en vue d'un partage éventuel de la Macédoine. Par l'intermédiaire de Tchev, alors ministre plénipotentiaire à Belgrade (1908), il fait directement à la Bulgarie une proposition d'alliance avec la Serbie. Tous les hommes d'Etat serbes avaient alors en vue la conquête de la Macédoine par la Serbie. Il y en a eu peu qui voyaient les choses plus raisonnablement; tel a été le professeur Luba Iovanovitch, ex-professeur d'histoire, qui a dit que les regards des Serbes devaient être dirigés „avant tout sur le sandjak de Novi pazar“ c. a. d. sur la véritable Vieille Serbie. Après que la Serbie eut réussi, de fait, à conquérir la Macédoine, de pareils hommes politiques plus raisonnables, disparurent eux-aussi. A l'occasion, les politiciens serbes se servent aussi de duplicité et déclarent qu'ils n'ont pas l'intention de conquérir la Macédoine, comme, par exemple, Milovanovitch qui avait dit que les Serbes n'avaient aucun intérêt à aspirer à la Mer Egée, etc. Mais ce même Milovanovitch, dans une autre occasion, déclara que même si la Serbie recevait une issue sur la Mer Adriatique, elle aspirerait quand même à avoir un débouché sur la Mer Egée. La propagande incessante de Milovanovitch finit par influencer le tzar Ferdinand, et le 12 octobre 1909, il se décida à conclure une entente avec la Serbie, tenté par la grande idée qu'avec l'aide de cette dernière il réussirait à „liquider la question d'Orient“.

Un bruit qui à un moment donné inquiéta beaucoup le gouvernement bulgare, notamment que la Roumanie aurait conclu une alliance secrète avec la Turquie, avait été lancé intentionnellement par M-r Milovanovitch — comme il l'a avoué lui-même plus tard — par l'entremise d'un de ses amis à Vienne, dans le but d'influencer le gouvernement bulgare pour qu'il se hâtât d'embrasser les plans serbes. Milovanovitch réussit — à Sofia prédomina l'opinion que la Bulgarie devait conclure une alliance militaire avec la Serbie. M-r Milovanovitch, après différentes tactiques eut un succès complet auprès du nouveau gouvernement bulgare de M-r Guéchof. L'alliance était déjà conclue, et Milovanovitch avait parfaitement arrangé les choses, quand, subitement, en juin 1912, la mort le frappa. Cependant, la réalisation de son plan — la Serbie doit conquérir toute la Macédoine et ses frontières doivent toucher à la Grèce, — fut léguée à ses successeurs.

2. Entre temps, la Russie favorisait la Serbie contre la Bulgarie, pour pouvoir plus tard s'en servir contre l'Autriche, ainsi que s'était une fois exprimé Hartvig, l'ambassadeur russe à Belgrade. La Russie était contre l'autonomie de la Macédoine, quoique la démocratie russe sympathisât aux luttes de la Macédoine pour la liberté. Les consuls russes adoptaient une conduite systématiquement hostile en face de la question macédonienne. Les raisons des malheurs qui se sont abattus sur la Bulgarie se trouvent principalement dans cette politique russe; elle s'est manifestée, plus d'une fois, dans des circonstances d'importance vitale pour la cause macédonienne. Ainsi, par exemple, la diplomatie russe s'opposait à la nomination d'évêques bulgares dans les évêchés bulgares des régions de Monastir et Déber; elle imposa la nomination de Firmilian comme évêque d'Uskub; le

gouvernement serbe, grâce à l'appui de la Russie auprès du sultan, réussit à faire reconnaître les Serbes qui n'existaient pas en Macédoine comme une „nationalité“ distincte; le 5 avril 1908, Isvolsky prit la défense des droits souverains du sultan et se déclara contre la nomination d'un gouverneur général en Macédoine, soi-disant pour éviter la guerre.

La partialité de la diplomatie russe est particulièrement bien décrite dans la personne de Hartvig comme directeur de l'ainsi nommé département d'Asie du Ministère des Affaires étrangères à Pétersbourg, et surtout comme ambassadeur de Russie à Belgrade (après le 14 septembre 1909). M-r Tchev a très bien caractérisé ce personnage dont l'action fut fatale pour la Bulgarie (page 239—242). Dès son arrivée à Belgrade, Hartvig assume le rôle de défenseur des intérêts d'Etat et des intérêts nationaux de la Serbie et s'impose au gouvernement serbe. D'autre part, le gouvernement russe représenté par Isvolsky et Sozonov faisait systématiquement échouer les essais sincères de la Bulgarie pour s'entendre avec la Russie et résoudre la question macédonienne d'une façon satisfaisante, principalement en prenant pour base la Bulgarie définie dans le traité de San-Stéfano. A la suite de beaucoup de pourparlers, Isvolsky consentit enfin, en 1910, à ce qu'une convention politique et une convention militaire fussent conclues, en vertu desquelles Andrinople n'entrait pas dans les frontières de la Bulgarie, tandis que Salonique y entrait. Les pourparlers, qui se menaient à Sofia, n'étaient pas encore achevés, quand le cabinet de Malinov fut remplacé par celui d'Ivan Guéchoy, et ils furent tout à fait rompus, à ce qu'il semble sur le désir du gouvernement russe. Jusqu'aujourd'hui encore existe un mystère au sujet de cette importante question. En tout cas, le recul de la Russie au moment de se lier par un traité d'alliance avec la Bulgarie eut pour cette dernière, à la fin de la guerre balkanique, les conséquences les plus fatales. Tandis qu'au cours des pourparlers secrets entre la Serbie et la Bulgarie, Hartvig soutenait ardemment l'idée d'une alliance militaire entre les deux pays, au dernier moment, à la veille de la guerre des alliés balkaniques contre la Turquie, le gouvernement russe commença à s'opposer, sérieusement et catégoriquement, et fit une série de déclarations dans le sens que les Alliés, au cas où ils seraient vaincus, ne devaient compter sur quelque aide que ce fut de la Russie. Hartvig transmettait ces déclarations au gouvernement serbe, mais, en même temps, le poussait à la guerre.

3. Une des grandes fautes du gouvernement de Guéchoy fut qu'il eut la naïveté de croire que les Serbes en tant qu'alliés et slaves resteraient jusqu'à la fin fidèles aux engagements qu'ils avaient contractés. C'est dans cette foi que le gouvernement entra en alliance avec la Grèce aussi, sans s'être assuré contre une trahison éventuelle au moment de la liquidation de l'héritage turc. Il semble qu'il n'a même pas eu l'idée que la Serbie „slave“ pourrait s'allier à la Grèce non slave contre la Bulgarie. C'est la raison pour laquelle M-r Guéchoy n'avait pas pris, en temps opportun, le soin de fixer la future frontière entre la Bulgarie et la Grèce, remettant à plus tard cette question — la plus importante de toutes. Il aurait du comprendre qu'avant tout la combinaison avec la Serbie ne reposait pas sur de solides bases. Il s'y trouvait d'un côté le principe de conquête des Serbes, de l'autre — le principe des nationalités. Pour la Ser-

bie, l'amélioration du sort de la population macédonienne, qui lui était étrangère, n'avait pas d'importance — il lui fallait une extension territoriale; pour la Bulgarie le principal c'était de réaliser l'union du peuple bulgare — deux principes opposés, deux principes inconcilliables. C'est pourquoi la Bulgarie avant de s'entendre avec la Serbie, aurait dû s'entendre sur tous les points importants avec la Grèce. L'auteur du compte rendu cite des exemples convaincants, extraits du livre de M-r Tochev, qui montrent avec quelle légèreté les facteurs responsables bulgares envisageaient leur tâche — la sauvegarde des intérêts bulgares, et comment, par là, ils donnèrent aux alliés la possibilité de les jouer.

Paul Gentizon, Moustapha Kemal ou l'Orient en marche. Paris, 1929, 8e 350 Edition Bossard. — Compte rendu par L. Milétitch.

Selon l'auteur du compte rendu, le livre de Paul Gentizon sur la nouvelle Turquie présente un intérêt spécial pour les Bulgares qui, plus que tous autres, doivent être bien informés sur les derniers événements qui se déroulent chez leur voisine — événements qui l'ont non seulement transformée extérieurement de monarchie absolue en république, mais qui ont touché si profondément la vie intime du peuple turque que, comparé à ce qu'il était hier encore, il est devenu absolument méconnaissable. Les réformes de Moustapha pacha ont touché aux traits fondamentaux de la vie turque nationale au point de vue social et religieux. Gentizon dit avec raison qu'après les réformes de Kemal pacha, on ne peut plus soutenir que les Turcs sont un peuple incapable de progrès sérieux, condamné à une longue stagnation par suite des préjugés que lui sont imposés par le Koran et l'empêchent d'avancer sur la voie de la civilisation européenne. Mais c'est précisément ce que les meilleurs connaisseurs des Turcs jugeaient, encore récemment, impossible à atteindre en peu de temps en Turquie, qui a été accompli, comme par miracle, dans l'espace seulement des cinq, six dernières années: les Turcs se sont délivrés des chaînes du Commissariat du Chéri, ont séparé la religion de l'Etat, ont adopté le code civil le plus libéral et ont pris à un tel point conscience de leur nationalité que l'idée nationale turque est maintenant la seule idée directrice dans leur vie publique. La force avec laquelle le nationalisme turc s'est manifesté si subitement est due à l'issue victorieuse de la guerre, grâce à laquelle fut repoussé l'envahissement grec en Asie Mineure, en automne 1922, et la Turquie sauvée d'une terrible catastrophe. Ce salut inattendu, cette indépendance recouvrée, dûs uniquement aux efforts patriotiques du peuple, ouvrirent les yeux aux Turcs, leur montrèrent qu'ils devaient agir à l'exemple des peuples plus avancés, et ainsi, renforcés culturellement et matériellement assurer leur avenir national.

Ce livre de M-r Gentizon, ainsi que tous ses ouvrages, est écrit de main de maître et se lit avec beaucoup d'intérêt, quoique le ton en soit très sérieux et qu'il abonde en explications historiques rétrospectives. Pour les lecteurs occidentaux le livre de M-r Gentizon est une véritable révélation — il dissipera les préjugés séculaires au sujet des Turcs et leur gagnera des sympathies. Mais pour les Bulgares aussi, voisins et cohabi-

tants des Turcs pendant des siècles, ce livre est plein de surprises intéressantes et instructives.

M-r Gentizon est parti pour la Turquie, en qualité de correspondant du Temps, à la fin de la débacle grecque en Asie Mineure (octobre 1922) pour suivre de près les événements. M-r Gentizon a donc pu s'informer personnellement sur beaucoup de questions délicates et vérifier bien des choses; c'est pourquoi son ouvrage conservera, sous beaucoup de rapports, l'importance d'un document historique. Le livre est divisé en douze chapitres: la fuite du sultan, la suppression du Califat, l'insurrection des Kurdes, le nationalisme des Turcs, les luttes pour le port du fez, la disparition des derviches, le passage d'une civilisation à une autre, la transition du Koran au Code civil, les minorités non musulmanes, l'Islam républicain, la ville d'Angora, l'avenir de la Turquie. L'auteur du compte rendu s'arrête plus longuement sur les principales questions mentionnées dans le livre.

Maurice Pernot, Balkans nouveaux. Paris, 1923, 250. — Compte rendu par M. Roman ska.

En sa qualité de publiciste, l'auteur du livre ci-dessus indiqué a parcouru l'an dernier, au cours de quelques mois, les pays balkaniques, pour examiner leur situation politique et économique dans les nouvelles conditions, créées, après les guerres balkaniques et européenne, dans les Balkans. Il faut reconnaître que dans les quatre chapitres que comporte son livre („La Grèce ressuscitée“, „La Bulgarie au travail“, „La grande Roumanie“, „La Yougoslavie à l'épreuve“), l'auteur a relevé un grand nombre de faits importants, survenus au cours de ces dernières années dans la Péninsule des Balkans, qui y ont causé des modifications de frontières et mis à l'épreuve la force des peuples et la stabilité de l'Etat dans tous les pays balkaniques.

M. Pernot montre un intérêt particulier à la future prospérité de ces peuples et insiste sur la nécessité d'une étroite collaboration entre eux qui les garantira contre les influences néfastes et les mettra à l'abri des aspirations étrangères. Dans cet ordre d'idées, il passe en revue les problèmes difficiles et les questions litigieuses qui séparent les peuples balkaniques les uns des autres. Parmi les problèmes d'ordre politique il range la question macédonienne qu'il considère comme un obstacle sérieux aux bonnes relations entre Serbes et Bulgares et à la paix balkanique. Ce qu'il faut regretter cependant c'est qu'il la traite avec un sentiment vindicatif et avec une légèreté impardonnable. Dix ans après l'armistice, il se range encore du côté des vainqueurs et s'efforce de défendre la position officielle des conquérants qui s'évertuent à dissimuler la vérité claire sous des termes obscurs et à forger des arguments pour justifier leur conquête.

Il relate à ce sujet les déclarations de quelques politiciens bulgares et émigrés macédoniens qu'il a interviewés pendant son séjour à Sofia, dont celles du leader socialiste M. Ianko Sakâzov, conçues dans le sens que la Macédoine et les Macédoniens auraient été la plaie de la Bulgarie, rappellent, en quelque sorte, les déclarations bien connues du feu tribun agrarien Alexandre Stambolisky. Quant à l'auteur lui-même, il écrit qu'il se garde bien d'émettre une opinion sur ce „terrible problème“; qu'il a même refusé d'en faire l'objet

d'une enquête quand on le lui a proposé à Sofia, puis à Belgrade, parce que les ethnographes et les linguistes „y avaient perdu leur peine.“ „Le sentiment des plus objectifs d'entre eux“ écrit-il, „c'est qu'il existe en effet un peuple macédonien, où se mêlent les hérédités slaves, grecques et albanaises; un dialecte macédonien qui n'est ni tout à fait du serbe, ni tout à fait du bulgare et qui d'ailleurs varie sensiblement selon les régions. La conclusion qui ne se dégageait pas nettement des investigations scientifiques, les diplomates ont été incapables de la fournir. La guerre en a imposé une qui n'est pas du goût de tout le monde. Vaincue en 1913 et en 1918, la Bulgarie a subi les conséquences de sa défaite“... Il faut vraiment regretter qu'il y ait encore des Français de nos jours qui, au lieu d'éclairer l'opinion publique, répandent des idées n'ayant rien de commun avec la vraie science et la bonne conscience. Il est bien connu qu'au cours du 19-ème siècle entier, savants et voyageurs de tous les pays d'Europe et particulièrement de la France, avaient écrit des volumes entiers et révélé incontestablement la vérité ethnique et linguistique sur la Péninsule balkanique, ayant largement contribué, de la sorte, à la résurrection des peuples chrétiens en Turquie. Les archives diplomatiques européennes et françaises abondent en documents, relevant des faits et des données importants concernant l'appartenance nationale des Macédoniens. Sur la nationalité bulgare de l'immense majorité macédonienne, il n'existe plus deux avis chez les explorateurs. Affirmer le contraire, ou s'exprimer en termes obscurs sur ce sujet, ce n'est rien que se tromper soi-même, induire en erreur l'opinion publique et plaider le faux.

Il est curieux que M. Pernot, qui a parcouru presque toutes les provinces constituant la Yougoslavie d'aujourd'hui et en relève des faits de moindre importance, ait refusé de faire d'une question d'actualité pressante l'objet d'une enquête consciencieuse. De plus, il a traversé la Macédoine grecque et parle de sa population, sans souffler mot des Bulgares qui y sont nombreux. Et tandis qu'il prend à cœur la destinée des Slovènes, restés sous la domination de l'Italie, en faisant ressortir qu'ils sont privés de tous droits et persécutés constamment pour leurs sentiments nationaux, il ne dit pas un mot en faveur des Bulgares macédoniens, opprimés et massacrés, au nom d'une dénationalisation violente, et appelle les militants macédoniens „fameux comité“, et „tumultueux apôtres d'une Macédoine autonome“.

Malgré toutes les omissions et réticences faites par l'auteur, ses conclusions ne manquent pas de vérité. M. Pernot estime que le salut des peuples balkaniques est dans leur étroite collaboration, basée sur des sentiments d'amitié mutuelles. „Mais pour y arriver il faut créer, avant tout, des relations normales entre Sofia et Belgrade et résoudre la question macédonienne“. A notre grand regret cependant, l'auteur n'en a voulu indiquer clairement aucune solution équitable.

Prof. Dr Taranovsky, Introduction à l'histoire des droits slaves (En serbe). Belgrade 8°, 208, 1923. — Compte rendu par Dr Vladimir Alexiev.

Le prof. Taranovsky, savant russe d'origine polonaise, a été nommé, après la guerre, à l'Université de Belgrade pour occuper la chaire d'histoire du droit, qui est sa spécialité. L'auteur du compte rendu s'arrête à une question d'actualité traitée dans l'ouvrage ci-dessus mentionné et qui touche, quoique indirectement, tous les peuples slaves. Mr Taranovsky, en examinant les directives générales dans l'évolution des peuples slaves, trouve que ces peuples pris comme une unité culturelle sont une réalité, que cette unité formée d'éléments différents doit être à l'avenir basée sur un nouveau positivisme. Les rapports réels entre les peuples slaves doivent s'appuyer sur l'idée d'un rapprochement, conçu non pas comme un postulat platonique mais comme un postulat politique. Prenant un triste exemple dans le passé historique de la Pologne, il rappelle comment l'amertume éveillée chez le peuple polonais par l'hostilité des autres peuples slaves a sapé l'idée d'un rapprochement. Tarnovsky évoque la tragédie nationale vécue par les Polonais pour montrer comment un peuple slave a été éloigné peu à peu des anciennes idées slavénophiles et comment ce peuple s'est créé, lui-même, de nouvelles directives dans le domaine de ces idées et a indirectement influencé les intellectuels russes à envisager plus tard avec scepticisme le slavophilisme. L'auteur du compte rendu trouve que Taranovsky qui a appuyé sa conclusion sur l'exemple polonais, aurait pu mentionner aussi l'oppression, à notre époque, d'un peuple slave sur un autre peuple slave, oppression plus inhumaine et plus contraire à l'esprit libéral slave que toutes celles du passé — rappeler les dures, les cruelles persécutions exercées par les Serbes, des slaves, sur les Bulgares de la Macédoine. Taranovsky ne voit pas les résultats de la politique pratique de quelques Etats slaves, qui forment deux groupes alliés, d'un côté celui de l'expansion économique tchèque, de l'autre celui de „l'Ecole“ serbe chauviniste-nationaliste, qui en réalité divisent et n'unissent, ni au point de vue culturel ni en fait, les peuples slaves. Selon Taranovsky, après la dernière guerre, seuls entretiennent des relations sincères les Russes, les Tchèques et les Serbes. La grande guerre les aurait encore rapprochés et leur aurait permis d'envisager froidement les rapports entre les slaves. L'auteur du compte rendu en examinant plus loin les déductions logiques de cette conception partielle de la réelle situation actuelle du monde slave montre que dans son livre Mr Taranovsky érige comme une politique „slave“ les conceptions égoïstes de quelques peuples slaves, conceptions qui ne leur sont même pas propres, mais qui servent d'instrument à une autre grande politique européenne, n'ayant rien de commun avec le rapprochement des peuples slaves. Mr Taranovsky n'aurait pas dû se laisser influencer par des conceptions politiques passagères, qui ne servent pas le slavisme et satisfont certains instincts d'un seul peuple slave qui le font vivre aux dépens d'un autre peuple slave—instincts que l'histoire n'a jamais laissés impunis.

Images de la Dobroudja. 1913—1916. Herausgegeben von der Deutschen Etappen-Verwaltung in der Dobrudscha in eigenem Verlag. Constanza 1618, 8°. — Compte rendu par St. Roman sky.

Immédiatement avant la brusque évacuation de la Dobroudja par les armées d'occupation allemandes, par suite des événements de l'automne 1918, le commandement d'étape allemand dans cette contrée qui étendait son rayon sur la plus grande partie de la Dobroudja septentrionale, à partir de l'ancienne frontière roumano-bulgare jusqu'au nord à une ligne parallèle au sud de Babadag, réussit à publier un recueil sur la Dobroudja sous le titre „Images de la Dobroudja 1916—1918.“

Ce livre est le fruit d'une étude systématique sur la Dobroudja à tous les points de vue. La rédaction en a été confiée à des spécialistes, servant alors dans l'armée allemande, et chacun d'eux a exposé les résultats de ses études dans un article distinct, sous une forme à la portée du grand public. Ainsi, le premier article, sous le titre „Aperçu sur la géologie de la Dobroudja“ (p. 1—32) est dû à la plume du professeur d'Université le comte Friedrich von Hüne, alors lieutenant; dans le second sont étudiés: „Les mammifères et les oiseaux de la Dobroudja“ par le chevalier Robert von Dobrovsky; le troisième du D-r K. Marcus, lieutenant est consacré à „la Dobroudja et la Mer Noire“ (p. 75—69); du même auteur est le quatrième article: „La pêche dans la contrée de la Dobroudja“ p. 70—91). Vient ensuite l'article sur „l'importance économique de la Dobroudja“ du D-r H. Sudhof, directeur de l'école allemande réale de commerce à Bucarest (p. 92—109). Le professeur de Berlin D-r Karl Schuhardt, archéologue notoire, directeur du musée national de Berlin expose les „Investigations sur les antiquités de la Dobroudja“ notamment sur les ainsi nommées redoutes de Trajan entre Tchernavoda et Kustendja, sur les monuments romains près d'Adamklissi et les fouilles faites par les Allemands près de Kustendja et de Tchernavoda en automne 1917 (p. 110—130). De lui est également l'article „Une excursion de Noël dans la Dobroudja, il y a 32 ans“ (p. 298—315).

Les „Etudes sur la Dobroudja“ du D-r Paul Treger (p. 130—292) constituent près de la moitié du livre. Après quelques pages sur les tumulus funéraires dans la Dobroudja, suit un grand article sur les colonies allemandes „Les villages allemands dans la Dobroudja“ (p. 140—197) où est exposé en détail l'origine de cette population allemande, l'histoire de leur établissement, leur situation économique et les particularités de leurs mœurs. Les „Sectes russes dans la Dobroudja“ (p. 197—210) sont étudiées dans un seul chapitre „Apport à l'histoire et l'ethnographie de la Dobroudja.“ (p. 210—202). Ces intéressantes études du D-r Treger, surtout en ce qui concerne les informations qu'il donne sur les différentes populations méritent une attention particulière. Les données statistiques sur la population dans la Dobroudja (p. 282) sont très importantes, aussi l'auteur du compte rendu les cite.

Le livre est enrichi par un grand nombre d'illustrations, des reproductions de photographies et d'aquarelles avec comme sujets des paysages, des villages, des scènes de mœurs, et des types parmi lesquels les

Tziganes n'occupent pas la dernière place. Ces illustrations ont donné au livre son titre.

Recueil de la S-t Elie. 1903—1929. En mémoire de la grande insurrection macédonienne. Publié par l'association des étudiants macédoniens „Vardar“. Sofia, 1929, 104. — Compte rendu par L. M.

Le dernier tome du recueil de la S-t Elie, le septième, se distingue par quelques apports originaux à l'histoire du mouvement révolutionnaire pour la délivrance de la Macédoine précédant la S-t Elie. L'auteur du compte rendu en fait la critique séparément.

Deux lettres de Gotzé Deltchev écrites à Sofia en 1902 (le 1-er et le 8 juin), et communiquées par L. Tomov, contribuent à caractériser Deltchev. Ainsi que partout, dans ces lettres aussi, il se manifeste comme un organisateur infatigable, qui prend soin de tout — envoie des journaux et des livres en Macédoine, s'informe si le „Canal“ dans le Raslog est constitué, si de l'étoffe a été commandée pour les chapeaux des comitadjis, etc.

Les „Matériaux inédits relatifs au mouvement pour la libération en Macédoine“ communiqués par Assène Avramov présentent un intérêt spécial. Ici sont donnés textuellement les „Statuts de la confrérie révolutionnaire bulgare en Turquie“ et trois lettres de feu Ivan Garvanov, ainsi qu'une copie d'un „Exposé“ envoyé par lui au congrès macédonien à Sofia en 1899.

Un apport important à l'histoire du mouvement révolutionnaire macédonien est le document communiqué par Iv. Bélev — le „Protocole“ du 15 mars 1911 du groupe représentant l'ancien Comité suprême macédonien. Après le désenchantement général qui suivit le coup d'Etat des Jeunes-Turcs, un groupe des milieux dirigeants du mouvement macédonien prit la décision de renouveler l'action de l'Organisation révolutionnaire macédonienne contre la Turquie. Deux des groupes révolutionnaires macédoniens les plus forts — des rayons révolutionnaires de Monastir et Uskub, avec en tête Thodor Alexandrov, Thodor Lazarov, Hristo Matov et autres s'unissent et invitent (par une lettre de mars 1911) des membres de l'ancien Comité suprême macédonno-andrinopoléen à s'unir à eux. Ce Comité adopte l'idée de reconstituer l'organisation révolutionnaire, et, par le protocole publié ici, annonce sa décision aux groupes macédoniens révolutionnaires cités plus haut. Dans ce protocole, on indique comme but de la lutte nouvellement reprise „l'acquisition de l'autonomie de la Macédoine et de la région d'Andrinople dans leur intégralité.“ (Article III). L'union par l'élection d'un „Comité macédonno-andrinopoléen“ provisoire, composé de 5 membres, ne se réalisa pas à ce moment, mais cette initiative eut pour conséquence que l'Organisation révolutionnaire intérieure s'imposa de fait avec l'assentiment tacite des „verhovistes“ qui cessèrent d'agir séparément.

Le recueil se termine par des souvenirs intéressants de Kosma Gueorgiev „Sous le drapeau déployé“ (suite du recueil de la S-t Elie de l'année 1922), où est décrite la fin tragique de la lutte contre les Turcs à Smilévo et les environs en 1903. Dans ses souvenirs (publiés dans les „Matériaux pour l'histoire du mouvement libérateur en Macédoine“), Damé Grouev parle brièvement de ces mêmes jours d'heroïsme et d'abnégation des ha-

bitants de Smilévo, sur lesquels Gueorguiev, participant et témoin oculaire, donne d'intéressants détails qui représentent un précieux apport à l'histoire de l'insurrection de la S-t Elie. Damé Grouev, comme homme et comme chef, s'y dessine plus clairement. Dans son aperçu Gueorguiev fait ressortir d'une façon émouvante le courage extraordinaire des mères, femmes et sœurs des insurgés, partageant, sans murmurer, les tortures auxquelles ils furent soumis — et qui, à la fin, furent violées et tuées en masse par l'ennemi devenu féroce.

Vladimir A. Karamanov, Koukouch, son arrondissement et le gouvernement par les Bulgares durant les guerres 1912—1913.

Par —, ancien préfet de Koukouch. Kustendil 1929, 16°, 76. — Compte rendu de L. M.

L'ancien Koukouch bulgare n'existe plus; l'infortune des armées bulgares dans le combat de Koukouch fut aussi la perte de cette ville célèbre dans l'histoire de la résurrection nationale de la Macédoine. C'est pourquoi tout apport éclairant le passé de Koukouch, aussi petit qu'il soit, est le bien venu. Dans la brochure de M-r Karamanov, il y a des informations intéressantes, se rapportant principalement à l'occupation bulgare à Koukouch durant la guerre balkanique et, plus tard, la destruction de la ville et des villages et la fuite de toute la population bulgare, accompagnées par les atrocités grecques. L'auteur, comme préfet de Koukouch à cette époque, a eu l'occasion de connaître de plus près les conditions de vie dans la ville et son arrondissement; aussi il y a dans sa brochure quelques courtes données à ce sujet. Les informations sont en général présentées d'une façon fragmentaire.

Au commencement de la brochure, l'auteur parle de la situation, la surface, l'hydrographie, le climat, la population et les ressources de Koukouch et des environs (p. 1—17); puis, dans la seconde partie, il parle avec plus de détails de la libération de Koukouch. Nous trouvons, entre autre, des informations sur l'action du détachement macédonien de partisans, avec en tête Thodor Alexandrov, pour paralyser l'ennemi et éviter des excès éventuels de la population turque, et aussi sur la part prise par Alexandrov dans l'organisation administrative du département de Koukouch, appelé alors le département de Salonique. L'auteur, qui fut préfet, donne des détails sur les services administratifs dont il a été le chef, les mesures sanitaires, les communications, etc. On lit avec intérêt dans le quatrième chapitre les pages où est décrite l'atmosphère dans la ville durant les combats de Koukouch, suivis fébrilement par la population épouvantée jusqu'au tragique moment où fut donné le terrible ordre de retraite devant la poussée grecque. V. Karamanov décrit dans sa brochure la scène des fuyards et celles des villages bulgares et de la ville de Koukouch elle-même, incendiés par les Grecs.

Documents relatifs aux actions antibulgares des autorités serbes et grecques en Macédoine durant l'année 1912—1913. Communiqués par L. Milétitch 1929, + p. 293 — XXVI, (Publié par l'Institut scientifique macédonien.)

Les documents ci-dessus cités fournissent des preuves que l'hostilité des Alliés contre le peuple bulgare a été, en réalité, mise en œuvre dès l'entrée des armées serbes et grecques en Macédoine. Parallèlement aux actions militaires sur les champs de bataille de la Thrace, où les armées bulgares et les détachements de volontaires macédoniens étaient cloués par la lutte acharnée contre l'ennemi, il était procédé en Macédoine à des persécutions, ouvertes et secrètes, accompagnées de tortures physiques et morales inouïes, contre la population bulgare, jusqu'à ce qu'enfin cette dernière comprit avec terreur qu'elle avait été effroyablement trompée, qu'elle était tombée sous la domination d'opresseurs impitoyables, ceux-là mêmes qu'elle avait reçus, au commencement de la guerre, à bras ouverts. Au printemps 1913, les relations entre les Bulgares de la Macédoine et les pouvoirs militaires et civils d'occupation serbes et grecs étaient déjà tout à fait hostiles et il ne fallait plus qu'un motif extérieur pour que l'inimitié réciproque se déchaînât en conflit sanglant.

Les documents, reproduits dans la publication ci-dessus mentionnée, sont absolument authentiques, écrits avant et immédiatement après la guerre interalliée par des représentants en vue de la population macédonienne, principalement par des évêques bulgares de cette contrée, des prêtres, des maîtres d'école, des militants pour la cause nationale, etc; il y a aussi quelques documents de source serbe. Réunis, ils forment un matériel historique qui représente un important acte d'accusation contre les anciens alliés de la Bulgarie, auteurs des plaies profondes faites au peuple bulgare, alors et dans la suite, plaies dont il souffre encore et souffrira longtemps.

Les documents, au nombre de 58, sont réunis en ce qui concerne la Macédoine sous les Serbes en 8 groupes d'après les régions: I. Régions de Koumanovo et Uskub; II. Région de Tétovo; III. Régions de Vélesse, Chtip, Kratovo, Palanka; IV. Régions de Monastir, Prilep, Ressen; V. Régions de Déber et de Kitchévo; VI. Région d'Ohrida, Ressen et Krouchevo; VII. Région de Tikvech; VIII. Pétitions adressées au ministre président bulgare Iv. Ev. Guéchoy. — Les documents relatifs à la Macédoine occupée par les Grecs sont présentés en 6 groupes: I. Région de Kostour; II. Région de Voden; III. Région d'Enidjé-Vardar; IV. Région de Ber; V. Région de Salonique et VI. Pétitions adressées au ministre président Iv. Ev. Guéchoy. D'après cette classification, dans la première partie du livre sont reproduits les documents relatifs à la conduite envers la population bulgare de la Macédoine des pouvoirs d'occupation serbes (p 1—250), dans la seconde celle des pouvoirs d'occupation grecs (p 250—293).

Ecrivains étrangers du XIX siècle sur la population de la Dobroudja et de la région de Morava.

Dr N. Michov, La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII et au XIX siècles. T. 1—3. Sofia, 1915—1929. (Edition de l'Académie des sciences bulgare.) — Compte rendu par M. Romanska.

L'ouvrage susmentionné du Dr N. Michov, dont les mérites comme indicateur bibliographique des sources, concernant la population des pays balkaniques en général et de la Bulgarie plus spécialement au XVIII et au XIX siècles, furent plus d'une fois relevés dans les pages de la Revue Macédonienne, nous fournit, par ses nombreuses citations, des données importantes qui éclairent de plusieurs côtés la question de l'ethnographie de la Bulgarie et des régions bulgares, coupées du corps bulgare et livrées à la domination étrangère. Passages importants, tirés des ouvrages scientifiques, et données statistiques, tirées des rapports consulaires étrangers, ayant trait à la population de la Thrace et de la Macédoine, furent reproduits dans la Revue Macédonienne, année I, fasc. 5 et 6, et année V, fasc. 1 et 2. Dans le compte rendu, inséré dans le présent fascicule, sont présentés ceux sur la Dobroudja, annexée à la Roumanie, et sur la région de la Morava, annexée à la Serbie, après le congrès de Berlin en 1878. Ces passages donnent une idée générale sur l'ethnographie de ces deux régions, telle qu'elle est conçue et représentée par les auteurs étrangers d'une date plus reculée.

Il convient de noter qu'au sujet de la Dobroudja, on dirait qu'il ait une divergence de vues chez les explorateurs. Dans le „Recueil d'itinéraires de la Turquie d'Europe“, Paris 1854, par le plus grand connaisseur de la Péninsule Balkanique dans la première moitié de XIX siècle, le savant français Ami Boué, nous trouvons ce qui suit: „Le pays de Dobroudja est fort désert; le fond de la population est essentiellement bulgare, mais les Mahométans y sont assez nombreux, soit qu'ils descendent des Turcs asiatiques, soit surtout des Bulgares, devenus Mahométans“ (p. 107). L'éminent savant tchèque Šafařík considère aussi la Dobroudja comme un pays essentiellement bulgare, tandis que le Français Guillaume Lejean donne la préférence à l'élément musulmane. Voici ce que écrit à ce sujet le professeur Bradaška dans son article „Die Slawen in der Türkei“, dans les Mittheilungen de Dr Petermann, Gotha 1869, p. 454: „Bezüglich Dobruča weicht Lejean von Šafařík wesentlich ab; dieser erwähnt zwar, dass es in der Dobruča viele Türken giebt, bezeichnet aber doch das Land im Allgemeinen als bulgarisch“. Cette différence qui paraît déconcertante au premier abord, s'explique très facilement, ayant en vue le fait important que les recherches d'Ami Boué et de Šafařík se rapportent à l'époque qui précède la guerre de Crimée (1855—56), tandis que celles de Lejean datent de 1859: la guerre de Crimée causa, comme il est bien connu, un vrai exode de Tartares, émigrés de cette région, et qui furent installés, par le gouvernement turc, dans la Dobroudja. Cela devient suffisamment clair par le passage suivant que nous empruntons à l'article de Schweiger-Lerchenfeld „Aus Dobrudscha“ (v. Allgemeine Zeitung, Augsburg, № 326, 21 November, 1876, p. 4950): „Die Politik der osmanischen Staatslenker

geht bekanntlich schon seit einiger Zeit dahin: durch Heranziehung loyaler moslemitischer Elemente in der Dobrudscha, ein Bollwerk für Donau-Bulgarien zu schaffen. Den besten Anlass hierzu bot ihnen die massenhafte Auswanderung der Tataren aus der Krim, welche, als ein mehr homogenes Element, die autochtone Bevölkerung (die türkische) verstärken und so das Übergewicht der bulgarisch-slawischen Mitbewohner möglichst brechen sollten“.

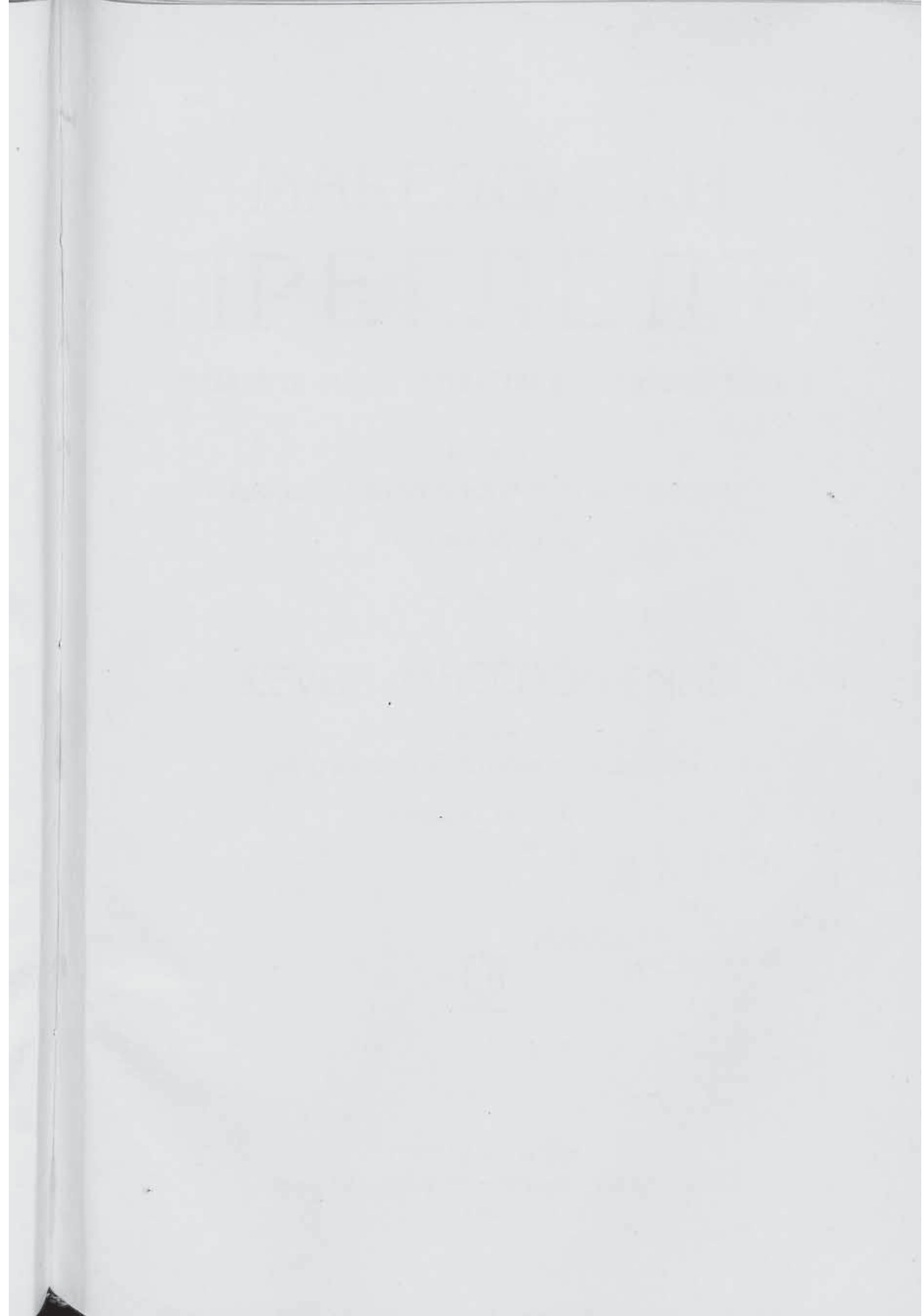
Donc, les ouvrages qui appartiennent à l'époque postérieure à la guerre de Crimée et à l'immigration tartare, font ressortir la majorité de cet élément, parmi les groupes ethniques, peuplant la Dobrudja, sans manquer cependant de relever le fait que la population bulgare qui restait la plus nombreuse parmi les chrétiens, l'emportait par sa culture et par son application à cultiver la terre et ressortait comme promoteur essentiel dans la vie économique de la région. „Die Bulgaren sind unter allen anderen Nationalitäten die zahlreichsten“, écrit le conseil de Tultcha, L. Viscovich, dans son article „Zur Statistik der Dobrudscha“ (v. Austria, XV Jahrg, Wien 1863, p. 698). „Mit Rücksicht auf die Anhänger der christlichen Glaubenslehre ist die bulgarische Colonie die zahlreichste und bedeutendste; dieser zunächst kommen die Russen und Moldauer“ (v. Consularbericht, Austria, XIX Jahrg. Wien 1867, p. 1053).

Les citations de ce genre qui abondent dans l'ouvrage du Dr Michov, nous renseignent aussi sur l'histoire plus récente de la Dobroudja, à l'époque où elle fut incorporée à la Roumanie. Ainsi le rapport du consul de France à Galatz, De Laigue, intitulé „Considerations générales sur la Dobrudja“ (v. Bulletin consulaire français, année 1880. Paris, p. 762) est conçu en ces termes: „On évalue la superficie du territoire, acquis par la Roumanie à 586, 500 hectares... La population est très mélangée; elle se compose de Turcs, de Tartares, de Russes, de Bulgares, d'Arméniens, de Grecs et de Roumains. Ces derniers formaient avant l'annexion une très faible minorité. Au contraire les Bulgares composent l'élément essentiel; on les évalue à 40,000“. L'élément musulmane avait diminué à cette époque et cela s'explique facilement, prenant en considération l'émigration considérable des Turcs et des Tartares de toutes les régions, libérées par les Russes, Dobroudja y comprise. Donc, à l'époque de l'annexion, Dobroudja renfermait une population, où l'élément bulgare l'emportait par son nombre. Dans l'article „La Dobroudja et le delta du Danube“, d'Ubicini (v. „Revue de Géographie“. T. 4, Paris 1879, 249) nous lisons entre autre: „Les Roumains n'ont point, on le sait, voulu cette annexion. Ils eussent préféré conserver la Bessarabie qui leur tenait de plus près et qui leur avait appartenu de tout temps, sauf l'intervalle de 1811-1856. L'Europe en a ordonné autrement. Les Roumains se sont soumis...“

Il nous reste à rappeler encore quelques citations, relatives, la région de la Morava, sur laquelle l'unanimité est absolue. Ethnographes, écrivains et consuls étrangers considèrent toute la région à l'est de la Morava, comme peuplée d'une masse compacte de Bulgares qui dépassent, par endroits, la rive gauche du fleuve. „Si l'on voulait éviter de démembrer les Slaves de ce pays d'avec leurs frères en Bulgarie, on ne pourrait guère prendre pour limites, naturelles que la Morava bulgare, au dessous de Sou-

rdloutza, et la Nischava, depuis son confluent avec cette dernière rivière jusque vers le Bania de Nich"... (v. Ami Boué, Mémoires de la société de géographie de Genève. T. III. 1862 p. 216). „Nun erblicken wir in Dardanien die das Bergland ost- und süd-wärts einschliessenden Ebenen oder Thalmuden der bulgarischen Morawa mit geringen Ausnahmen durchweg von Bulgaren bewohnt"... (v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik. Wien 1861, p. 36). „Den gesamten Südhang des West-Balkans, vom Kamme bis weit ins Nišawa-Gebiet hinaus, nahezu ausschliesslich Bulgaren in kompakter Masse besiedeln" (v. Kanitz, Der Balkan, Mittheil. Gotha, 1878, p. 380). „Eine abermalige kleine Berichtigung von Lejean's „Carte ethnographique de la Turquie d'Europe" (Geogr. Mittheil., Ergänzungsband I) geht uns aus Belgrad, von einem dem serbischen Kriegs-Ministerium zugetheilten Topographen zu, der 1862 das östliche Serbien bereist hat und nach dem er die Lejean'sche Karte zu Gesicht bekommen, sie wenigstens an einer Stelle zu verbessern im Stande ist. Auf dem das östliche Serbien darstellenden Carton dieser Karte ist die Umgegend von Saitschar am Timok den Rumänen eingeraäumt, die Bewohner von Saitschar, Weliki Izvor u. s. w. sind aber durchgehends Bulgaren, sie sprechen ein reines Bulgarisch, haben Nationaltracht und Gebräuche. Annähernd richtig wäre es, wenn der ganze Strich am rechten Timok-Ufer von Grljan bis Wraschogruze, den nach Lejean's Karte die Rumänen einnehmen, den Bulgaren eingeraäumt würde" (v. Zur Ethnographie von Bulgarien". Mittheil. Gotha, 1866, p. 351).

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА V, кн. 4

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE V, FASC. 4.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUCHCOFF

1929

